

ԿԱՆԹԵՂ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ 2003

ՀՏԴ 001
ԳՍԴ 72
Կ - 203

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱՂԵՄԻԱ
ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՍՈՒՆՔ

Կ - 203 Կանթեղ 1: Գիտական հոդվածների ժողովածու.-
Գիրք 1. Երևան, Աստղիկ, 2003.- 216էջ:

Գլխավոր խմբագիր

Լիլիթ Արզումանյան բանասիրական գիտ. դոկտոր

խմբագրական կոլեգիա

Սևակ Արզումանյան ՀՀ ԳԱԱ թղթ.անդամ

Հովհաննես Բարսեղյան բանասիրական գիտ. դոկտոր

Սեդա Գասպարյան բանասիրական գիտ. դոկտոր

Ելենա Կարաբեգովա բանասիրական գիտ. դոկտոր

Հենրիկ Հովհաննիսյան արվեստագիտության դոկտոր

Գագիկ Ղազինյան իրավաբանական գիտ. դոկտոր

Ալեքսանդր Մանասյան փիլիսոփայական գիտ. դոկտոր

Աշոտ Մելքոնյան պարմական գիտ. դոկտոր

ԴԵՏԵ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

КАНТЕХ — СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

KANTEGH - COLLECTED ARTICLES

4 1401000000 2003
0136 (01)-2003

ԳՍԴ 72

ISBN 99941-30-15-3

© Արզումանյան Լ., 2003 թ.

НАТАЛИЯ ХАЧАТРЯН

"АНТИЧНАЯ КРИТИКА" ИЛИ "ИСТОРИЯ
ЛИТЕРАТУРЫ"?

Есть известная шутка о том, что первый критик и первый библиотекарь появились в тот самый момент, когда первый писатель заканчивал свою первую книгу: критик — чтобы сразу на нее обрушиться, библиотекарь — чтобы сразу лишить читателей возможности ее читать. В продолжение шутки и для полноты картины добавим появившегося позже преподавателя литературы, который возьмется препарировать эту книгу, чтобы отбить у студентов охоту ее читать.

Доля правды заключается в том, что все эти формы литературно-критической деятельности настолько же древни, насколько сама литература.

Очевидно, что и до создания письменности литературная критика должна была существовать. В какой форме — можно только предполагать. Это и беседы свободных граждан, и обсуждения жюри при присуждении призов (не зафиксированные даже в период письменной культуры), и зачатки того, что сегодня понимается под преподаванием литературы, которые можно обнаружить в древней Греции еще в V веке до Р.Х. у ионийцев, эмигрировавших в Афины. Первое известное нам имя Учителя литературы — Стесимброт Фасейский, личный историк Фемистокла и Перикла. Преподавание предполагало тогда только текстуальное изучение и толкование произведений классиков, с одной стороны вербальное, т.е. объяснение трудных слов (так называемые "глоссы"), с другой — философское, т.е. объяснение аллегорий и скрытых символов. Так возникли основы античного литературоведения, которое принято обозначать введенным

французским ученым Эгже¹ в середине XIX века понятием "античная литературная критика". До наших дней замечательные, ставшие хрестоматийными, исследования продолжают содержать в названии термин "критика"², хотя авторы прекрасного сборника статей о древнегреческой литературной критике, сотрудники античного сектора ИМЛИ, в первых же строках предисловия оговаривают условность заглавия. Отмечая, что "предмета литературной критики как особой области литературоведения в современном смысле античность не знала"³, они не предлагают традиционному термину более соответствующей замены.

Критерии художественного мастерства действительно обсуждались и оценивались античными философами, поэтами, историками, ораторами, но, за редким исключением (Аристофан, Гораций), в их трудах не было "синхронной соотнесенности с художественным произведением", т.е. обсуждались или критерии художественного творчества вообще (теория литературы), или конкретные произведения, но авторов предыдущих эпох, что, по сути, является предметом не литературной критики, а в "современном смысле" — истории литературы.

Для доказательства попытаемся провести краткий обзор античной литературно-критической мысли.

История литературы, несомненно, начинается с наиболее изучаемого из греческих классиков — Гомера. Критическое изучение гомеровских текстов прослеживается начиная от прародителя всех литературных критиков — Зоила Македонского. Этот грамматик из Амфиполиса, живший в IV веке до н.э., известен своим девятитомным трактатом об абсурдности и неправдоподобии гомеровских поэм. Название труда *Homeromastix* (Бич Гомера) стало нарицательным, как и имя автора. Зоил был также

участником споров аттических ораторов, в которых выступал на стороне Лисия против Исострата с энергией и злобой, которые вошли в поговорку.

V-IV века в Афинах были вообще эпохой полемики и уже можно говорить о появлении литературно образованного общества, в котором сталкиваются вкусы и мнения, т.е. можно говорить о литературной критике. Это прекрасно отражает агон "Лягушек" Аристофана (405г.), в котором Дионис, обеспокоенный судьбой трагических состязаний на Великих Дионисиях (в 406 г. умерли Эврипид и Софокл), спускается в царство Аида на поиски Поэта. Можно представить себе важность и актуальность этой проблемы, если вспомнить, что в год постановки "Лягушек" Афины еще вели последние отчаянные битвы в Пелопонесской войне. Известную роль могла сыграть личная ненависть Аристофана к Эврипиду или Зоила к его врагам, но эта сторона литературной критики (распространенная во все века), не может привести к конструктивным выводам.

Для развития объективной литературной критики софистам и риторам той эпохи, обучающим мыслить и, что почти то же, — говорить, необходима была литература в той мере, в какой она поставляла примеры для подражания или отрицания, однако письменных свидетельств обсуждения современных произведений не сохранилось.

Известно, что ни один из двух великих афинских Учителей, отцов теории литературы — Платон и Аристотель — не занимались собственно литературной критикой и, тем более, историей литературы. Известная неприязнь Сократа и Платона к писателям и поэтам объясняется тем, что в своем стремлении к реальному они не могли принять прекрасную ложь поэтического вымысла. А для аналитического ума Аристотеля, автора трех книг "Риторики" и краткой "Поэтики", понятие художественной ценности связывалось не только и не столько с эстетическими оценками, сколько с соответствием тем или иным философским категориям и определенным техническим приемам. Поэтому у

¹ Egger, Em. Essai sur l'histoire de la critique chez les grecs suivi de la "Poétique" d'Aristote. P.1849.

² Atkins J.W. Literary criticism in Antiquity, L.1952. Grube G.M.A. The Greek and Roman Critics, Tor. 1965, и др.

³ Древнегреческая литературная критика, М.Наука, 1975, с.

Платона и Аристотеля нет качественной оценки литературной продукции своего времени, хотя именно они предоставили теории и истории литературы необходимую доктринальную базу. Именно от Платона и Аристотеля последующие эпохи воспримут (с чрезмерным подчас формализмом) ключевые понятия об идеале прекрасного и правилах поэтики. Отныне изучение литературных фактов будет располагать шкалой ценностей, которой мало придерживаются авторы последних двух веков, но которая остается необходимой для литературных исследований.

В V-IV веках говорить о собственно истории литературы еще рано, хотя сама история уже существовала. Благодаря своему художественному уровню произведения Геродота, позже Фукидида и Ксенофонта считаются достоянием литературы в той же мере, что и истории, но о литературе они не писали, видимо считая ее неким локальным фактом, второстепенным на фоне политических катаклизмов. Но надо отметить важный факт проявления интереса к биографии: так Ксенофонт в своих "Memorables" (ок. 365г. до Р.Х.) старается не только охарактеризовать личность Сократа, но и определить его влияние на последователей.

IV век до н.э. - эпоха македонского завоевания, придавшего культурное единство эллинистическому миру и обусловившего переход от глоссы к Александрийской библиотеке с ее сотнями тысяч рукописей. Именно здесь в III-II веках появляются первые жизнеописания Гомера благодаря Зенодоту Эфесскому, Аристофану Византийскому, Аристарху Самофракийскому, которые скрупулезно восстановили гомеровские тексты почти в том виде, который нам известен. По сути их труд — это труд библиотекарей, пришедших на смену софистам и риторам. Главной заботой тогда стали собирание и перепись произведений литературы прошлого и современности. Птолемей Эвергет I даже ввел таможенный налог: каждый приезжий или проезжающий через Александрию обязывался оставить Александрийской библиотеке копии всех рукописей, которыми обладал. Учитывая

резкое расширение исторического и географического горизонта эта перепись стала коллективным творчеством: ученые со всех концов эллинистического мира сотрудничали в создании pinakex — табличек, на которые наносились списки трудов и авторов, сопровождаемые основными указаниями, критическими замечаниями и биографиями, нечто вроде современных библиотечных карточек. Заслуга создания первого классифицированного каталога принадлежит Каллимаху Сиренскому, изящному поэту и эрудиту, который ок. 250 г. до н.э. был библиотекарем Птолемея Филадельфийского. "Pinakex" Каллимаха, которые больше известны под названием "Таблицы известных писателей и их творений", разделены на 120 книг и представляют собой одновременно критический и хронологический каталог, который можно расценивать как первую методическую попытку создания истории литературы.

Отметим, что именно в этот период у Александрийских ученых появляется осознание необходимости все хронологизировать. Основателем научной хронологии стал последователь Каллимаха, великий ученый, "человек-числа" - Эратосфен. Примечательно, что он был автором также историко-литературного труда — трактата о древней комедии.

Таким образом, история литературы начинает оформляться на афинской интеллектуальной основе и александрийской технике сохранения и приведения в порядок прошлого. То, что греческая классическая культура не создала ни библиотек, ни каталогов, объясняется, вероятно, тем, что эллины были первыми и не знали ощущения преемственности. Римляне же, наоборот, всегда преследовало сознание своей вторичности: получив греческое наследие, они вынуждены были подсчитать его, проследить механику эволюции и, по-возможности, утвердить свою оригинальность. Поэтому во II веке до Р.Х., еще до "золотого века", в Риме существовали первые опыты создания истории литературы. Сохранился фрагмент Волкация Седигита "De Poetis", известный под названием "Канон поэтов" и

представляющий собой нечто вроде стихотворного "списка награжденных": иерархию (возможно, предвзятую) римских авторов паллиаты (комедии греческого типа). Более интересными и содержательными представляются написанные между II и III Пуническими войнами "Дидакалии" Луция Акция. Они дошли до нас в виде фрагментов, но содержат достаточно полные сведения о греческих и латинских авторах от Гомера до современной Акцию эпохи. Сама личность Акция тоже интересна: сын вольноотпущенника, неутомимый писатель, он возглавлял Collegium poetarum (нечто вроде Академии поэтов), автор около 50 комедий, ряда дидактических поэм, и трактата о драматической технике, хрестоматийного в поздней античности.

В течение I в. до н.э. и I в.н.э., история литературы, как и вся римская культура, переживает большой подъем, и превалирует даже над историей. Самой известной фигурой среди критиков был, видимо, Варрон (116-27 гг.), автор небольших исторических трактатов или биографий писателей, которые до нас не дошли, но судя по оценке Цицерона, который в трактате "Academiae Quaestiones" пишет, что Варрон пролил "великий свет" на "наших поэтов, на литературу Рима и его язык", они представляли несомненную ценность. Цицерон сам имел эти амбиции, это очевидно из его трактатов и "платоновских" диалогов. И, может быть потому, что он очень старался подражать своему учителю, он не стал ни историком, ни литературным историком. "De Oratore" — педагогический трактат, "Orator" и "De optimo genere oratorum" — полемические, "De partitione oratoria" и "Topica" — технические в аристотелевском стиле. Только в трактате "Brutus" (46 г. до н.э.), после краткого обзора истории афинского красноречия (§7-§13), Цицерон дает развернутую картину красноречия латинского (§14-§46), венцом которого является собственная апология. При сопоставлении исторической эволюции двух литератур Цицерон сознательно старается подчеркнуть оригинальность римлян и, поскольку обращается к юным читателям, ровесникам Брута, воспитанным в

"неоаттической умеренности", убеждает их в преимуществах собственного типа красноречия.

Соперничество двух культур волнует и Горация, который в "Письмах к Пизону" подходит вплотную к обсуждению генезиса жанров. При этом "Сатиры" Горация, обращенные к поэтам-современникам — прекрасные образцы литературной критики.

Литературный подъем в Риме на рубеже веков привел к появлению в огромном количестве библиотек, мастерских переписчиков, кружков-"сенаклей", книготорговцев и даже своего рода издателей. Конечно, были распространены публичные чтения и устная литературная полемика. В эти годы появляется замечательная книга ритора Квинтилиана "Образование оратора". Это лаконичный учебник риторики, но он содержит действительно исторические обобщения: отбор произведений, рекомендуемых им для формирования молодого образованного римлянина (хотя Квинтилиана заботило конкретно образование оратора), составлен последовательно, с сопоставлениями и почти полностью совпадает с сегодняшним списком античных шедевров, проверенным веками. Квинтилиан — прекрасный знаток греческой литературы — дает ценные примеры ее влияния на римскую. Но главной своей задачей он считает объяснение преимуществ цicerоновского сдержанного стиля, противопоставляя его свободному стилю эпохи Клавдиев. Интересно, что сам Квинтилиан пишет хоть и лаконично, но красочно, его литературная история окрашена субъективными оценками и личностными отношениями, предвосхищая стиль Плутарха, который его, вероятно, читал.

Тем временем история в Риме выходит из стадии сборников-анналов: Саллюстий, обработавший наследие Фукидида, и Тит Ливий, несмотря на чисто римский нейтральный стиль, подняли историческую науку на новую высоту, при этом ни один из них не осознавал литературу как исторический факт, это — заслуга менее известного историка, современника Тита Ливия, Веллея Патеркула. Придворный историк Тиберия, он написал

около 30 г. две книги, в которых рассказ о событиях разворачивается на фоне культурной истории с описанием литературных произведений и рассуждениями о писателях и поэтах. Четкий, иногда резкий стиль Веллия Патеркула, известного своей льстивостью, на самом деле выявляет ум яркого и амбициозного человека.

Если в греческом мире на смену эпохе риториков и софистов приходит эпоха библиотекарей, то в Риме в середине II в. на смену эпохе ораторов и историков приходит эпоха биографов. Попытки написания биографий мы видим еще на табличках Александрийской библиотеки, в республиканском Риме Корнелий Непос писал анекдотические биографии в своей "Жизни капитанов", но эпоха биографического жанра на самом деле начинается с "Параллельных жизнеописаний" Плутарха, при этом единственные его герои, имеющие отношение к литературе, это Демосфен и Цицерон. Через несколько лет после Плутарха Светоний наряду с 12 цезарями опишет в "Жизни замечательных людей" биографии известных в его время римлян, среди которых грамматика, писатели, поэты. Наиболее удачные — жизни Теренция и Горация. Талантливый рассказчик, Светоний придает романический характер биографиям своих героев, оживляя повествование вставными историческими анекдотами.

После Светония, с общим упадком античной литературы, в жанре литературной биографии стала преобладать сухая манера изложения и преимущественно перечисление фактов. Этот стиль и унаследовало Средневековье. Пример тому — трактат "De viris" (392 г.) св. Иеронима и труды его продолжателя Женнада, в которых явно обнаруживается, насколько молодая христианская литература с одной стороны старается отмежеваться от языческой культуры, с другой — не может обойтись без наследования античных традиций. Сегодня ценность их трудов, хрестоматийных для всего Средневековья, заключается только в осознанном историзме авторов, в их ощущении преемственности.

В III веке среди грекоязычных последователей Плутарха выделяются два биографа: Филострат Афинский и Диоген Лаэртский. "Жизнь софистов" Филострата — произведение мало интересное, зато трактат Диогена Лаэртского — истинный шедевр поздней античности. Название его знаменитого труда не уточнено, оно упоминается в разных источниках то как "Жизнь философов", то — "О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов", то даже как "Философская история". Автор здесь не придерживается какой-либо систематизации и свободно обращается с историческими фактами, по выражению А.Лосева "этот веселый и беззаботный грек буквально "кувыркается" в необозримой массе философских взглядов, трактатов, имен ... даже не имеющих отношения к философии"⁴.

С Филостратом и Диогеном в III веке на смену биографам, имеющим собственное отношение к выбранным ими же героям, приходят компиляторы, подводящие своеобразный итог пройденному эпохой пути. Античная культура, осознавая свою гибель, таким образом пыталась оставить после себя некий обзор своего былого величия. То же желание подвигло и византийцев, после разрушения варварами Западной римской культуры, на создание аналогичных компилятивных трудов. Как Александрия в финале эллинистического мира, так Византия еще какое-то время удерживается в финале всей языческой культуры. Но византийцы не обладали ни талантом, ни эрудицией александрийцев, поэтому их главная заслуга в старании наряду с новыми христианскими идеями, сохранить античное наследие.

Из произведений, созданных в соответствии с единственным методом византийцев — компиляцией, выделяется труд константинопольского патриарха Фотия "Библиотека с тысячью книг" (IX в.).

Это историко-литературный труд с описанием 279 произведений, в основном религиозных и философских, многие из

⁴ А.Лосев. Диоген Лаэртский и его метод. В кн. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М1979 с.11.

которых сегодня утеряны и только благодаря Фотию сохранились упоминания о них. Фотий оставил также глоссарий — толковый словарь с объяснениями непонятных уже терминов и выражений.

Таким образом, история литературы, которая в античности принимала разные формы, но существовала на всем ее протяжении (хотя речь реже всего шла о собственно художественной литературе), почти исчезает в эпоху средневековья. Универсализм и убежденность христианской веры не допускала никакого подхода, кроме формального, и, в определенном смысле, интеллектуального, к античной языческой литературе, следовательно, и к проблеме преемственности литературы. Античные произведения могли быть предметом осторожного толкования, теологических споров, но никогда — подражания. Есть только одна античная форма истории литературы — биография (воспринимаемая, правда, как патрология и агиография) — к которой будут обращаться, изучать и иногда воссоздавать средневековые авторы — в VII в. испанцы Исидор Севильский и Ильдефонс Толедский, в XII в. фламандец Сижберт из Жамблу, в XIV в. итальянец Петрарка.

Истории литературы для своего возрождения придется ждать ренессансного интереса к античности, начавшегося со знаменательного перевода Плутарха французом Аньо в 1559 г. и великого труда Монтеня.

Таким образом, даже краткий обзор античного литературоведения показывает, что оно представлено в основном историей литературы, которая имела свои причины возникновения, этапы подъема и упадка, и, заменив собой традиционный термин «литературная критика», значительно расширяет представление об античной литературно-критической мысли.

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Անկախության հռչակումից հետո անցած տարիներին ավելի ծավալվեց հայոց լեզվի մաքրության արդար միտումը, որը, ցավոք, նաև ունեցավ ծայրահեղ բացասական դրսևորում-հետևանքներ: Սկսվեց մաքրամոլության մի մոլուցք, որին զոհ գնացին վաղուց արդեն քաղաքացիական իրավունք ստացած բառեր, որոնք փոխառնված, ներմուծված օտար մշակույթների բնորոշումներ լինելով, հայացել էին և դարձել երբեմն որպես կենցաղային, առտնին օգտագործվող:

Մաքրամոլության (պուրիզմ) մոդան տարածվեց նաև մասնագիտական ասպարեզներում, և կատարվեցին անհարկի այնպիսի կանայական դրսևորումներ, որոնք ոչ միայն տեղին չէին, այլև երբեմն զավեշտական էին:

Կան բնագավառներ, որոնց պրոֆեսիոնալ մասնագետներն ամբողջ աշխարհում „խոսում,, են հունարենից կամ լատիներենից փոխառած տերմիններով: Գրականագիտությունը ևս օգտվում է հունալատիներեն լեզվային գիտական շտեմարանից, և ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի գրականագետների համար հիմնականում գոյություն ունի գիտական միասնական տերմինաբանություն: Եվ, ահա, մեզանում ասպարեզի մի քանի գիտնականներ, անտեսելով այս հանգամանքը, փորձում են շարունակել հարությունը հունաբան դպրոցի (5-6 դդ)՝ հունարենից փոխառած նեղ իմաստային թարգմանությունների գրաբարյան տերմինների և կամ էլ լատիներեն դպրոցի (16-17դդ) ու նրա շարունակությունը հանդիսացող Մխիթարյան միաբանության վարդապետների լեզվաբանական, թարգմանական ու աստվածաբանական ուսումնասիրությունների ընդմիջումներին՝ հանգաբանական ժամանցներին ստեղծված հնարովիներին, և կամ էլ հայերեն մոր տերմիններ են մոզոնում, ստեղծում:

Դիտարկենք գրականագիտության երկու բնագավառների՝ տաղաչափության ոտքերի և կրկնության շարաիյուսական կամ ոճաբանական ֆիզուրների (հնարների) անվանումները:

երկվանկ ուղբերի համար աշխարհն օգտագործում է *յամբ* և *քորեյ*, իսկ հայերը հունաբան դպրոցից եկող *մեծավերջ*¹ և *մեծասար*²: Այսօր սրանք չեն հասկացվում, և առաջանում է, թե այդ ինչի՞ մեծ վերջն ու մեծ սարն է: Էլ չեն խոսում *քորեյամբ* բառավանկ ուղբի հայերեն շինծու անվանման մասին՝ *մեծասարամեծավերջ*:

Նույնը և եռավանկ ուղբի հարցում՝ *անապետ, ամֆիրաքոս*, իսկ մեզանում *անապետի փոխարեն՝ վերջատանջ*³ (էս ի՞նչի կամ ի՞նչ վերջի տանջ է), *ամֆիրաքոսի փոխարեն՝ քողաղոտ* (էս ի՞նչ արդոտ քող է):

Նույն երևույթն է բառակրկնությունների, պոետիկայի (բանարվեստ) մյուս մարզերում: Աշխարհի գրականագետներն օգտագործում են բառակրկնությունների հետևյալ տերմինները (եզրե՞րը), բանատողի սկզբում կրկնվող բառերը կոչվում են *անաֆոր* (հունարեն): Ջրբաշյան – Մախչանյան գրականագիտական բառարանում այն դրված է *հարակրկնությամ*⁴ տակ: Ինչու՞ է հայացվել, չէ ու բանատողի վերջի կրկնությունները ևս կարող են հարկրկնվողների տակ հասկացվել: Իսկ հայերենի քերականության մեջ *հարակրկնության* տակ այլ իմաստ ու երևույթ է հասկացվում, որն էլ կարող է ու շփոթ է առաջացնում: Մեր կարծիքով, ճիշտը *անաֆոր* միջազգային *տերմինի* (եզրի) օգտագործումն է, որը մեզ գերծ կպահի ամեն տեսակի շփոթմունքից: „Հայերենագիտական, բառարանում *անաֆորը* թարգմանված է *սկզբնակրկնություն*», որն ավելի մոտ է *անաֆորին*, քան *հարակրկնությունը*:

Բանատողի վերջում հանդես եկող բառակրկնությունները կոչվում են *էպիֆոր* (հունարեն), որն էլ վերը նշված գրականագիտական բառարանում տեղադրված է *վերջույթ*⁷ տերմինի տակ: Սա էլ խիստ պայմանական տերմին է, որովհետև քերականության մեջ *վերջույթի* տակ բացարձակ ուրիշ և ճիշտ իմաստ է դրված, որը ևս շփոթի առիթ է տալիս: „Հայերենագիտական բառարանում, *էպիֆորին* ավելի մոտ տերմին է օգտագործված՝ *վերջակրկնություն*»:

Մեր հարևան պարսից գրականությունից փոխ ենք առել հանգավոր բառերից հետո տողավերջում հանդես եկող բառի կամ բառերի կրկնությունը և օգտագործել ենք *ռադիֆ-ռեդիֆը*: Ու ճիշտ ենք արել:

Նշված հայերեն գրականագիտական բառարանում չկան բառակրկնությունների մի քանի տեսակներն ու դրանց ո՛չ միջազգային և ո՛չ էլ սարքովի

հայերեն անվանում-տերմինները:

Բանատողի վերջում և հաջորդ բանատողի սկզբում կրկնվող բառերը կոչվում են կցում (ստիկ, հունարեն՝ *անադիպլոսիս*):

Օր.՝ Կցում ռեդիֆով.

Քուն թե արթուն՝ օրիս շատը *երազ* եղավ, անցկացավ,
երազն էլ, նուրբ ու խոսափուկ, *վրոզ* եղավ, անցկացավ,
վրոզ անցան երազ, մուրազ, ու չխաս ոչ մեկին,
Կյանքս թեթև տանուլ տրված զըրազ եղավ, անցկացավ:

/ Հովհ. Թումանյան/

Օր.՝ Կցում առանց ռեդիֆի.

Քանի ձեռից եմ *վառվել*,
վառվել ու *հուր* եմ դառել,
Հուր եմ դառել՝ *լույս* տվել,
Լույս տալով եմ սպառվել:

/ Հովհ. Թումանյան/

Սա ոչ միայն սովորական կցում է, այլև կցման կասկաղ (սանդղաջրվեծ) է և կամ էլ կցման „իծաշարուկ,„ Կցումը կարող է կրկնվել տների միջև... Ես իմ անուշ Հայաստանի, տաղի առաջին տան վերջում հանդես եկող *սիրում* բառը կրկնվում է երկրորդ տան սկզբում՝ կցում տները:

Կցման օրինակների բազմազանությունը առատ է և արեկացու, Սայաթ-Նովայի և Թումանյանի, մյուս մեծերի մոտ ռեդիֆից առաջ գտնվող բառի կրկնությունների, տողամիջի՝ անդամից հետո հանդես եկող և այլն: Արծակում կցման ընդգծված մտուշ է Մ.Բուլգակովի „Վարպետը և Սարգարիտան, վեպը, ուր որոշ հաջորդ գլուխներ նախորդ գլխի ավարտ-նախադասության կրկնությամբ է սկսվում¹⁰:

Կա բառակրկնության տեսակ, որը մի քանի դերով է հանդես գալիս, բացի իմաստային աստիճանավորում-ուժեղացման նպատակից, նա երաժշտական հնչերանգի ուժեղացման՝ մեղեդու դրոշմաչափի շարունակման և այլակարգ նպատակով: Խոսքը պրոսապոդոսիսի (հուն.՝ օղակ, բառացի՝ գերհավելում) մասին է: Բանատողի կամ բառախմբի կրկնությունը նույն ոտանավորի բանատողի սկզբում և վերջում: Օր.՝ „Սուտ կյանքին խառնիր երազանքը սուտ, / Վ.Տերյան/:

եվ վերջապես, բառակրկնությունների տեսակների միատեղ կիրառու-
մը, որը կոչվում է *սիմպլոկ*¹¹ (հուն.՝ միահյուսում, բաղիյուսում¹²): „Հայերենա-
գիտական բառարանի, բացատրությունը¹² ... Լախորդ հնարների (անաֆոր,
էպիֆոր -Մ.Ս.) համակցում է, ինչպես՝

Սիրտդ որպես վառ ատրուշան, պահիր վառ,

Սիրտդ հրկեզ մթնում դաժան, պահիր վառ ...: (Վ.Տերյան)

Թերի է, որովհետև միահյուսման, բաղիյուսման մեջ պիտի լինի նաև
կցումը: Օրինակ.

Ինչքան որ հուր կա իմ սրտում- բոլորը քեզ.

Ինչքան կրակ ու վառ խնդում- քոլորը քեզ.

Բոլորը տամ ու նվիրեմ, ինձ ոչ մի հուր թող չմնա՝

Դու՝ չմրսես ծմռան ցրտում- բոլորը քեզ...

/Ե.Չարենց/

Ժամանակն է նաև ճշտելու *ռեֆրենի* հարցը և օգտվել հայերեն
միասնական տերմինից: Մանուկ Աբեղյանը գրում է. «...Բացի տնից պետք է
նկատի ունենալ նաև կրկնակը կամ դարձը (հանգերգ, ֆր. refrain, ռուս.
припев)¹³»: Էդվարդ Ջրբաշյանը. «*Կրկներգ*, *ռեֆրեն* (ֆր. refrain- կրկնակի
բանաստեղծական տող կամ տուն, որը որոշ հերթականությամբ կրկնվում է
ոտանավառի տարբեր մասերում)¹⁴:

Մինչդեռ *ռեֆրենը*, բացի պոեզիայից, հանդես է գալիս նաև
գրականության մյուս՝ էպիկական և դրամատիկական սեռերում, որն արդեն
կրկներգ՝ երգի կրկնություն չէ: Ա.Բակունցի „Ալպիական մանուշակում,,
«Ծաղկափոշու մեջ թաթախված գունավոր բզեզին մանուշակը ճոճք է թվում,
աշխարհը՝ ծիրանագույն բուրաստան»: Վ.Սարոյանի „Իմ սիրտը լեռներում է...
« Աշխարհում ինչ-որ տեղ, ինչ-որ բան սխալ է...»

Աշխարհն օգտվում է *ֆարուլայից*, *սյուժեից* (սյուժետ), իսկ մեզնում
սյուժեն „թարգմանվում,, է *դիպաշար*¹⁵ և միթե՞ *սյուժեն* միայն դեպքերի շարք
կամ շարան է: Այժմ էլ *ռիթմն* է „թարգմանվում,, *կշռույթ*¹⁶, *պոետիկան*՝
*բանարվեստ*¹⁷, *դետալը՝ մանրամասն, մասսար*: Մի գրականագետ *դետալի*
փոխարեն կիրառում է *մասար*¹⁸ տերմինը, որը տարածում չստացավ:
Գրականագետների մեծ մասն օգտվում է *մանրամասն*¹⁹ տերմինից, որի մասին
Ջրբաշյանի բառարանում առանձին բառ-հոդված չկա: Բառ-հոդված չկա նաև

*դետալիզացիոն պորտրետիզացիայի՝ մանրամասնային կամ մանրամաս-
նական դիմանկարման մասին:*

Եվ վերջապես՝ բանաստեղծ, տաղասաց, տաղերգու, պոետ կամ՝
բանաստեղծություն, պոեզիա, չափածո, քերթություն և նման բաներ: Այդ
ինչպե՞ս է, որ չափածոյի տեսությունը կոչել ենք *տաղաչափություն*, իսկ տաղի
փոխարեն իրավունք է տրվել *բանաստեղծություն* բառին, որն ավելի
վերաբերում է չափածոյին և՛ որպես սեռ, և՛ որպես ժանր, որը լայն տարածում
գտավ 19-րդ դ. վերջերին և 20-րդ դ. սկզբներին:

Ինչևիցե, ժամանակն է գրականագիտական կլոր սեղանի, որպեսզի
ընդհանրականություն դրսևորվի հատկապես գրականագիտության տերմիննե-
րի ասպարեզում:

1. Էդ.Ջրբաշյան, Հ.Մախչանյան, «Գրականագիտական բառարան», Ե., 1988, էջ 212:
2. Նույն տեղը, էջ 331:
3. Նույն տեղը, էջ 296:
4. Նույն տեղը, էջ 330:
5. Նույն տեղը, էջ 181:
6. Հ.Զ.Պետրոսյան, «Հայերենագիտական բառարան», Ե., 1987, էջ 507:
7. Էդ.Ջրբաշյան, «Գրականագիտական բառարան», Ե., էջ 296:
8. Նույն տեղը, էջ 507:
9. „Литературный энциклопедический словарь», М., 1987, стр. 22,
„Краткая литературная энциклопедия», М. 1972, т.7, стр.235,
„English Literary Terms», Л., 1967, р. 8.
10. М.Булгаков, „Мастер и Маргарита», М., 1989, стр.15,31,117,146-
149,204.
11. „Литературный энциклопедический словарь», М., 1987, стр. 380.
12. Հ.Զ.Պետրոսյան, «Հայերենագիտական բառարան», Ե., 1987, էջ 507:
13. Մ.Աբեղյան, «Երկեր», Ե., 1971, հ.Ե, էջ 380:
14. «Գրականագիտական բառարան», Ե., 1980, էջ 164:
15. Էդ.Ջրբաշյան, «Գրականագիտության ներածություն», Ե., 1996, էջ 107:
16. Պ.Սևակ, «Երկերի ժողովածու», Ե., 1976, հ.Վ, էջ 424, Գ.Գասպարյան,
«Պարույր Սևակ», Ե., 2001, էջ 409,413:
17. Նույն տեղը, էջ 371, Էդ.Ջրբաշյան, «Գրականագիտության ներածություն»,
Ե., 1996, էջ 5:
18. Մ.Հյուսայան, «Էջեր արևմտահայ գրականության պատմությունից», Ե., 1977,
էջ 62, 77:
19. Էդ.Ջրբաշյան, «Գրականագիտական բառարան», Ե., էջ 201:

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԺԱՆՐԻ ՅՈՒՐԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Լ.ՇԱՆԹԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱՆԵՐՈՒՄ

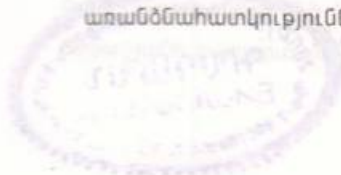
«Ինկած բերդի իշխանուհին» և «Օշին Պայը» երկերով Շանթը որակապես նոր մակարդակի է բարձրացնում ողբերգության ժանրը մեր գրականության մեջ: Այս երկերը պատմական դրամաներ են և տիպաբանական հատկանիշներով հարուստ են ողբերգության ժանրին:

Մինչև օրս հայտնի առաջին ողբերգությունը վերաբերում է 17-րդ դարի կեսին «Սարտիրոսութիւն սրբոյն Զոփիսիմեա»(1668թ.): Դետագայում մինչև 19-րդ դարի կեսերը, իշխել է պատմական ողբերգության ժանրը:

Կարելի է առանձնացնել Մ. Պեշիկաշյանի, Պ. Դուրյանի երկերը, ինչպես նաև Մուրացանի «Ռուզանը», որոնք որոշակիորեն նպաստել են հայ դրամատուրգիայի ու թատրոնի առաջընթացին:

„Պեշիկաշյանի գրական խառնվածքը չի հանդուրժում ուժեղ պոռթկումներ, կրքերի հախուռն տարերք, փիլիսոփայական առեղծվածների ներխույզ որոնումներ”,- գրում է Սարինյանը, դժվար է հստակորեն սահմանազատել դասականությունն ու ռոմանտիզմը նրա երկերում: Տարբեր մեթոդների համադրումները ձևի ու բովանդակության միջև որևէ խզում չէին առաջացնում: Դրամատուրգն զգացմունքային տարրերով է հագեցնում երկերը: „Կռռակ”, „Արշակ”, „Վահան”, „Վահե” ողբերգություններում հանդես եկող հերոսները տարուբերվելով սիրո և հայրենասիրության իրարամերժ ապրումների հորձանուտում, ի վերջո կործանվում են լիովին վերածնված: Փառաբանելով միաբանության գաղափարը Պեշիկաշյանն ընդգծված պաթոսով հակադրվում է երկպառակտությանն ու անմիաբանությանը, ինչը դարձել էր հայոց պատմության առեղծվածներից մեկը:

Դայրենասիրությունը դարձնելով իր ստեղծագործության առանցքը հեղինակը կանխորոշում էր պատմական ողբերգությունների գեղարվեստական առանձնահատկությունները՝ և կերպարների հոգեբանության, և կոնֆլիկտի, և

հանգուցալուծման առումով: Այս ամենի հետ Պեշիկաշյանը նշմարում էր և հերոսների հոգեբանական դրաման¹:

Պեշիկաշյանը պատմության փաստերը միջոց էր դարձնում օրերի խնդիրները վեր հանելու և հանրության ուշադրությունը դրանց վրա կիզակետելու համար: Նա առավել ազատ և համարձակ կերպով էր մոտենում փաստերին, գործողության մեջ ի հայտ բերելով հերոսների, որոնք պատմության մեջ չէին եղել: Զի կարելի անտեսել և այն հանգամանքը, որ այդ երկերն ստեղծվում և ցուցադրվում էին միջավայրի պահանջով՝ 1857 թվականից սկսած²:

Դուրյանի թատերգությունները ևս առաջադրված խնդիրներով առնչվում էին արդիականությանը: Երիտասարդ դրամատուրգը, պատահական չէ, որ գրեց նաև ժամանակակից դրամա՝ սուր և համարձակ հարցադրումներով („Թատրոն կամ թշվառներ”):

Պատմական թեմատիկայով ստեղծագործելը միջավայրի պահանջն էր: Ազնիվ Զրաչյան հումորով է խոսում ժամանակի թատրոնին ներկայացվող չափանիշների մասին. „Ողբերգությունները մեծ տեղ կը բռնեին, այն դերասանը, որ կը կարողանար երեք քայլ առաջ և երեք քայլ ետ երթալ, ձեռքերը օդին մեջ տարածել, ոտքին մեկը բարձրացնել և աչքերը տախտակամածին վրա հառելով՝ „Յեռու”, հեռու”, արյունալից ուրվական” պոռալ, արդեն ապահովված էր հաղթանակը”³: Անկասկած, պահանջներն այլ են եղել, սակայն թատերգությունը դառնում էր ազգային-ազատագրական շարժման արձագանքն ու առաջնդիչ ուժը, հետևապես այն որոշակի նպատակ էր հետապնդում:

«Արտաշես աշխարհակալ» դրաման և բովանդակության, և՛ ձևի առումով շահեկանորեն տարբերվում է մնացածներից („Սև հողեր կամ ետին գիշեր արարատյան”, „Անկումն Արշակունի հարստության”, „Ասպատակությունը պարսկաց ի հայա...”): Խոսքի կառուցվածքով ու հոգեբանական նրբերանգներով այն Դուրյանի ամենահասուն ստեղծագործությունն է: Այստեղ իրապես երկխոսություն կա՝ ձերբազատված երկարաշունչ պատմություններից: Զոպանյանը բարձր է գնահատել այս երկը. «Ասիկա ճշմարիտ ողբերգություն մըն է կամ ավելի ճիշտ՝ տռամ մը ռոմանթիկ հղացումով, բայց որուն մեջ կա գործողություն մը, որ առաջին արարին մեջ կհայտնվի, հաջորդ արարներուն մեջ կկնճռուտվի ու վերջինին մեջ կլուծվի»⁴:

Դուրյանը հայոց պետականության կործանման պատճառը համարում էր դավաճանների գործակցության հետևանքը, հետևապես այն հանցանքներից ծանրագույնն էր, ինչն արժանի և ամխուսափելի հատուցում էր ստանալու: Նրա հերոսների „վարքն ու ճակատագիրը կանխորոշվում են ընդհանուր բարոյա-խոսական սկզբունքների մեջ, ուր դատապարտվում է չարը և գովերգվում բարին, լավը, գեղեցիկը, առաքինին“⁵:

Դուրյանի համար փաստն ինչպես գաղափարական, այնպես էլ գեղա-գիտական արժեք ուներ, վերջինս առավելապես պայմանավորված էր գրողի բանաստեղծական, ռոմանտիկ խառնվածքով: Սրանով են պայմանավորված դրամաներում հաջողված տեսարանները, թեև ամբողջության մեջ եղած կապը բավականին թույլ է: Սյուժեի կառուցման եղանակը միատիպ է, պատահա-կանության տարրը դառնում է վճռական գործողությունն առաջ մղելու կամ առանձին հանգույցներ լուծելու համար:

Իսկապես, Դուրյանի միջավայրն անպատրաստ էր և „հրապարակին տիրում էր պատմական „ոյուցագնական ողբերգությունների աղմուկը“ և ինքն էլ տակավին շատ երիտասարդ էր“⁶:

Ամբողջության մեջ «...Դրամատուրգ Դուրյանը նույնպես շատ քիչ էր տարբերվում նյութն ռոմանտիկ դրամատուրգներից: Այդ փորձերն ուշագրավ են որպես կուտակումներ, բնական մեծանդություններ, որոնումներ...⁷», - գրում է Դր. Թամրազյանը: Դրանք նոր էջ չբացեցին մեր դրամատուրգիայի պատմության մեջ: Շանթը ևս, խոսելով ժամանակի թատերգության մասին, չի կարևորում դրանք. «Տիաս գրություններ են անշուշտ, բայց երկերուն մեջն ալ կենդանի գրիչ ունի, էջեր կան, որ սիրով կը կարդացվին»⁸:

Նարայեյի «Արշակ Բ.»-ն տպավորիչ է բանաստեղծական խոսքով, բայց երկարաշունչ մենախոսություններն ու երկխոսությունները խստորեն ծանրաբեռնում են գործողության զարգացումը:

Մուրացանի «Ռուզանը» ժամանակին ամենահաճախակի ներկայացված պատմական երկն է: «Մուրացանի պատմական դրաման նոր խոսք է հայ ողբերգության պատմության մեջ այն իմաստով, որ հեղինակն այնտեղ հետևելով Շեքսպիրին աշխատում է տալ կյանքի լայն պատկեր, մարդկային հոգեբանության, այն շարժող զսպանակներ»⁹: Երկն ակնհայտորեն ստեղծում է

պատմական մթնոլորտ, տրամադրություն, կառուցվածքի առունով ևս Մուրացանն առավել հետևողական էր: Սակայն գաղափարական առունով գրողը նախընտրում էր մնալ ենթակա ռոմանտիկական պատմահայեցությանը: Անմիաբանությունը, դավաճանությունը դիտելով ազգային բնավորության հիմնական որակներ՝ դրանով իսկ դրամատուրգիան սահմանափակեց իր խնդիրների ոլորտը: «Ելքն» ակնհայտ էր. միաբանությունն ու անձնագոհի հայրենասիրությունը ապագայում լուծելու էին ժողովրդի առջև ծառայած խնդիրները: Մուրացանը մնում էր այս շրջանակում, նա «պատմության մեջ որոնեց «բարոյական հարստություն», ինչը նրա կարծիքով ազգի պահպանության գլխավոր ուժն է»¹⁰:

Ահա սրանք են այն թատերական երկերը, որոնք առանձին պահերին դիտվել են ողբերգություններ՝ մասնավորապես Պեշիկթաշլյանի, Դուրյանի գործերը: Մուրացանի «Ռուզանը» զուտ դրամատիզմի առունով ավելի ամբողջական է ու հավաստի, բայց այն ի վերջո ողբերգություն չէ: Տրված ժանրային «ողբերգության» բնութագրումը, որ արվել է հեղինակների, ինչպես և ժամանակակիցների կողմից, երևույթների հանդեպ կանխակալ կարծիք ստեղծելու նպատակ է հետապնդել, ընթերցողը, մասնավորապես հանդիսա-տեսը ողբերգություն էր տեսնելու, բախումներով, սպանություններով, հերոսների համար ճակատագրական լուծումներով: Բայց սա հարցի տեխնի-կական կողմն է: Առավել էականը բովանդակականության մեջ էր: Եթե ժողովուրդը պետականություն չունի, անկախ պատճառներից, ապա դա ողբերգական երևույթ է ինքնին: Բայց ակնարկել կամ ներկայացնել փաստը, չի նշանակում ողբերգական ժանրի գործ ստեղծել: Ակնհայտ էր նպատակի և իրականացման միջև եղած տարանջատվածությունը:

Գրողներն իրադրության, ժամանակի թելադրանքով չկարողացան դուրս գալ ազգային հայրենասիրության ընդունված ստերոտիպներից, դրանք ժամանակի հասարակական գիտակցության մեջ ընդհանուր դարձած գաղա-փարներ էին: Անհատական այն որակները, որ անհրաժեշտ էին գրողներին ողբերգական ժանրի գործ ստեղծելու համար, լիարժեքորեն չդրսևորվեցին: Պեշիկթաշլյանը և Դուրյանը ինքնատիպ և հզոր էին բանաստեղծական ժանրում, թատերգության մեջ նրանք ապավինեցին մելոդրամային: Մուրացանն

արձակագիր էր, և նրա դրամայի ժանրին դիմելու փորձն ավելի շուտ պայմանավորված էր մասսաների վրա ազդեցություն ունենալու միտումով, քան ժանրային նախասիրությամբ:

Ողբերգության որպես դրամատուրգիական ժանրի, վերաբերյալ ամենատարբեր դիտարկումներ են արվել: Այսուամենայնիվ, տեսական գրականությունն առանձնացրել է այն հիմնական հատկանիշները, որոնք բնորոշ են այս ժանրին. ա/ կոնֆլիկտ անհատի և «բարձրագույն ուժերի միջև», բ/ ողբերգության մեջ ներկայացվող անհատականության «մաքսիմալ ուժի» պատկերումը,

գ/ այդ անհատականության մղումի ճակատագրականությունը, դ/ խորիմաստ, գաղափարապես հարուստ երկխոսություն, ե/ նահանջ կենցաղային և պատմական ճշմարտությունից¹¹:

Իհարկե, վերջին երկու հատկանիշները բնորոշ են ոչ միայն ողբերգությանը, հարուստ երկխոսության ու բովանդակության ամբողջացման նպատակով փաստերի շրջանցումը կամ հավելումները բնորոշ են նաև կատակերգությանը: Առաջին երեք հատկանիշները, որոնք հստակորեն արտահայտված են և հեզելյան գեղագիտության մեջ, առավել բնութագրական են ժանրի համար:

Այսուամենայնիվ հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ ձևակերպումներն առավելապես առնչվում են երևույթների արտահայտման ձևին, իսկ զուտ բովանդակային առումով „ողբերգության հիմքում դրվում է ինչ-որ ընդհանուր, տիեզերական, համաշխարհային պրոբլեմ, որ գործում է դրսում, անհատական կամքից անկախ“¹²:

Շանթի ողբերգությունները համապատասխանում են վերոհիշյալ չափանիշներին: Նեղմիտ հայրենասիրությունը, որ դրված էր մեր դրամաների հիմքում, երբեք չէր բավարարի եվրոպական կրթություն ստացած, իր ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը սեփական մաղով «մաղած» գրողին:

Բախումը, որի շուրջ կառուցվում էր գործողությունը, ցույց էր տալիս, որ Շանթը համընդհանուր խնդիրներն իմաստավորում էր ազգային պատմության փորձով:

Դրամաներում ի հայտ եկած բախումները բնույթով մոտ են շեքսպիրյան հղացումներին: Դրամատուրգը երևույթները չի դարձնում պատահական ու առանձին անհատների միջև հանկարծակի դրսևորվող հակադրություն: Բացարձակ առումով նրանք ազատ չեն, ենթակա են ինչպես պատմության բռնությանը /Վասիլ/, այնպես էլ ընթացիկ բարոյական չափանիշներին /Աննա/: Հակադրությունն անհաղթահարելի է մնում հերոսուհու համար: Առանձին պահերին այն ճակատագիր է համարվում, բայց իրականում մաքառումը բնությունից եկող գոյության տրամաբանության դեմ է ուղղված:

«Օշին Պայլուն» բախումն այլ բնույթ ունի: Էնգելսը ցույց է տվել ողբերգության կոնֆլիկտի մեկ այլ տիպ. «պատմական անհրաժեշտության և դրա իրականացման պրակտիկ անհնարինության միջև եղած ողբերգական կոլիզիան¹³»: Այս երկում ընդհարումը պատմական անհրաժեշտության և դրա իրականացման անհնարինության միջև եղած հակասությունն է:

Անհատի մաքառումների հիմքում համապետական շահերն են, դրանք ճակատագրական են ժողովրդի համար: Տվյալ աշխարհագրական տարածքում հայ էթնոսի լինելիության խնդիրն է ծառայած պետության առջև: Դա գիտակցում է հերոսը, բայց չի գիտակցում և դրան չի նպաստում ինչպես միջավայրը, այնպես էլ համաքրիստոնեական մեծապետական քաղաքականությունը: Եթե զոհվեր Օշինը, բայց իրականամար նրա գաղափարը, ապա գործ կունենայինք հերոսական դրամայի և ոչ ողբերգության հետ:

Կործանվում է Օշինը, պատմական պահը, որ բեկումնային էր լինելու ազգային գոյատևման հեռահար ճանապարհին, բաց է թողնված:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ Պեշիկթաշլյանի, ինչպես և Դուրյանի երկերում ողբերգականը գերազանցապես կապվում է հերոսների արարքներին, նրանց ձեռնարկումներին, մինչդեռ Շանթի պարագայում այն արտահայտվում է անհատականության, կերպարի ներքին հղացքում: Եթե Վասիլի և Օշինի մարդկային որակներն են ձևավորում, զարգացնում և ի վերջո իմաստավորում կոլիզիան, ապա նախորդ ողբերգություններում հերոսների անհատական որակները սերտորեն չեն կապվում երկի ողբերգական էությանը: Միչդեռ Վասիլի նախահարձակ կենցածքը Օշինի հզոր երկիր ստեղծելու ներքին մղումները կանխորոշում են դեպքերի նման ընթացքը:

եվ Պեշիկթաշյանի, և Դուրյանի պարագայում հերոսների ճակատագրական արարքներին հետևում է գործողության ծավալումը, Շանթը նախընտրում է այլ ճանապարհ, ինչը որակապես այլ էր դարձնում նրա դրամաները, հերոսների մղումները, ձևավորվում, ակնհայտ են դառնում արարքներում՝ գործողության ծավալման և կամ հանգուցալուծման ընթացքում դեպքերի ավարտին, ինչը դառնում է հերոսների հոգեբանական, գաղափարական աճի հետևանքը:

Շանթի երկերի պաթոսն անհաշտելիությունն է հակադիր ուժերի միջև: Եթե նախորդների թատերգություններում ողբերգականը պայմանավորվում է արարքներով, ապա Շանթի պարագայում դրանք կերպարից դուրս որևէ իմաստ չունեն:

Շանթի գլխավոր հերոսները ներքին մեծ ուժ, հզոր էներգիա ունեն:

Գող Վասիլը իրեն է ենթարկել մեծ ու փոքր իշխանապետությունները, հարևան երկրները վախենում են նրանից: Վասիլը մեծ ու փոքր խաղերի մեջ իրեն գգում է ինչպես ձուկը ջրում, հաշվարկները ճիշտ են ու անվրեպ: Անկասելի է Վասիլը նպատակի իրականացման ճանապարհին:

Ողբերգության հերոսները գնում են ճակատագրին ընդառաջ և երբեք չեն ընկրկում:

Ուժեղ անհատականություն է և Օշինը: Ողջ թագավորության տարածքում չկա մեկը, որ ունենա նրա իմաստությունն ու համարձակությունը: Նա անընկճելի է և կործանվում է սեփական գաղափարի ճշմարտությունը հաստատելով:

Ճակատագրական «վրիպումը», որ կատարում է հերոսը, տարբերվում է սովորական սխալից: Օշինը փորձում է փոխել պետության կառավարման կարգը՝ երկիրը փրկելու նպատակով: Նման սխալները չեն սրբագրվում, դրանց համար վճարում են:

Իշխանուհի Աննայի /«Ինկած բերդի իշխանուհին»/ ճակատագրական վրիպումը ընդունված կարգի բարձրագույն արտահայտությունն է երդումը: Նա ոչ մի պահի չի ընկրկում ոճիրի իրականացման ճանապարհին: Եթե հունական ողբերգություններում հերոսներն անցնում են նախանշված ուղիով, ապա

Շանթի հերոսները, գիտակցելով վախճանը, իրենց պայքարով մոտեցնում են անխուսափելին:

Երկխոսությունը շիկացած կրքերի հորձանքում համազուգակցվում է գաղափարական հիմնավորումներով, որոնք մերժել հնարավոր չէ:

«Աննա- Դուն մորթել տվիր իմ երկու անմեղ երեխաներս, ես մորթել տվի քու երկու կտրիճ տղաքդ. մեր հաշիվը փակված է: Եվ մորթել տվի քու իսկ ձեռքովդ, որ հիշողությանդ մեջ ամուր նստի:

Իշխանը- /կատաղած ու դողալով առաջ կուգա՝ ձեռքերը խեղդելու պատրաստ դիրքով/ Դու՞ն...ուրեմն այս բոլորը...դու՞ն: Ի՞նչ երկու զավակներս...Դուն արժանի ես բացառիկ մահվան, դուն բացառիկ կին մըն ես. դուն արժանի ես իր մահը ապրողի մահը վայելող մահվան, դուն հանճարեղ կախարհ մըն ես: Դուն քու ժառանգներուդ վրեժը լուծեցիր ինձմե. աղեկ: Ես ալ հիմա իմ ժառանգներուս վրեժը հանեմ քեզմե, որ տեսնես»¹⁴:

Խոսքի դրամատիզմի բացառիկ կենտրոնացումներն առկա են և «Օշին Պայլում»: Օշինը տաղանդավոր է ու կենսասեր, նա անձնական երջանկությունը վաճում է իրենից հեռու երկրին ժառայելու նպատակով. «Պատմությունը իր արտերը կվարե. և մենք ամենքս եզներ ենք, հասարակ եզներ, որ ան լծեր է իր գութանին ու կվարե: Կախե գլուխդ ու քալե որ կողմը որ կվարե վարողիդ ճիպտը: Եվ քալես պիտի մինչև արտին վերջը կամ մինչև իյնաս ու սատկիս. կես ճամփան կենալ չկա. հասկացա՞ր, ճամփու կեսին կենալ չկա. պիտի երթաս, ուր որ քշե քեզի պետության ճիպտը»¹⁵:

Իհարկե, առանց այս դիտարկումների էլ ակնհայտ է Շանթի երկերի դասական արժեքը: Բայց սա մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ գրողի երկերն իրենց որակներով ներդաշն են ժանրին ներկայացվող պահանջներին:

Այս ամենի հետ Շանթի երկերն առանձնանում են առաջադրված գաղափարները մարդկային ապրումների հորձանքում իմաստավորելու բացառիկ շիկացումներով: Բանն այն է, որ դրանք անմիջականորեն կապվում էին մեր ժողովրդի պատմության շրջադարձային փուլերին, ինչն առանձնակիորեն սրում էր գերխնդիրը՝ ազգային միասնության ու անկախության գաղափարները:

Պատմությունը 1918-20-ականներին առաջադրեց այնպիսի հարցեր, որոնց հաղթահարման համար ժողովուրդն ու նրա առաջնորդներն անպատ-

րաստ գտնվեցին: Ղրանք անհաղթահարելի էին իրենց բնույթով: Բայց ինչպես միշտ՝ Շանթի աշխարհայացքային ընկալումներում պատմական ժամանակը համազուգակցվում էր բանական արարածի էթիկական տրվածքին: Ժողովրդի անցյալը, ներկան և ապագան միածուլող գոյության տրամաբանությունն ըմբռնելու համար նախ հարկ է ըմբռնել մարդկային հոգին, որի սահմանները խիստ ընդգրկուն են: Բնագոյների քառսից մինչ վերերկրային, տիեզերական մղումները: Հետևապես աշխարհը „չափելու“ համար անհրաժեշտ է կարողանալ չափել սեփական հոգին: Ծանաչողության և ինքնաճանաչման ընթացքն անխզելիորեն կապված են միմյանց և Շանթի, որպես գեղագետ փիլիսոփայի, մղումներն այս ճանապարհով միտված են բանական արարածի բարոյական կատարելագործմանը: Իմաստ մոր մայրեան թոյնայն ըման ղրորոսա պրան որ նայ ան Պատմության մեջ այն պահերին, երբ զգալի են դառնում հոգևոր արժեզրկումն ու բարոյական անկումը, նույն չափով աճում է այն երկերի դերը, որոնք հանրությանն առաջնորդում են հոգևոր վերընթացի ուղիով, ուր ընթացքը տևական է, իսկ նպատակը միայն ապագայի մեջ հաղթահարելի:

Գրականություն

1. Ս. Սարինյան, Հայկական ռոմանտիզմ, Ե., 1966, էջ 297:
2. Մ. Պեշիկթաշյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Ե., 1987, էջ 543:
3. Տիկին Ազնիվ Հրաչյա, Իմ հիշողություններս, Փարիզ, 1909, էջ 16:
4. Ա. Չոպանյան, Դուրյանի կյանքը, Ե., 1967, էջ 111:
5. Ս. Սարինյան, Հայկական ռոմանտիզմ, էջ 371:
6. Ս. Հակոբյան, Պետրոս Դուրյան, Վիեննա, 1922, էջ 112:
7. Հր. Թամրազյան, Բանաստեղծության հազարամյա խորհուրդը, Ե., 1986, էջ 351:
8. Լևոն Շանթի երկերը, հտ. 9, Բեյրութ, 1946, էջ 351:
9. Կ. Թերզիբաշյան, Հայ դրամատուրգիայի պատմություն, Ե., 1964, էջ 433:
10. Ս. Սարինյան, Մուրացան, Ե., 1976, էջ 256:
11. Волькенштеин В. Н., Драматургия, М., 1960, с. 140-145.
12. Ս. Սարինյան, Լևոն Շանթ, Ե., էջ 166:
13. Волькенштеин В. Н., Драматургия, с. 141.
14. Լևոն Շանթ, Երկեր, Ե., 1989, էջ 690:
15. Նույն տեղը, էջ 714:

МАНЬЕРИЗМ КАК ХУДОЖЕСТВЕННОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ЗАПАДНО-ЕВРОПЕЙСКОМ ИСКУССТВЕ XVI ВЕКА

Термин "маньеризм" является спорным. Его применение в искусствоведении и литературоведении неоднозначно и противоречиво; запутано и соотношение между понятием маньеризма в различных искусствах (литературе, живописи, архитектуре, музыке, скульптуре). Неоднозначным является также сходство признаков маньеризма в национальных культурах (итальянской, французской, испанской, английской или немецкой). Возникает также неясность вокруг временного разграничения маньеризма в разных европейских культурах. Еще до начала XX столетия велись споры о возможности соотнесения группы художников, придерживающихся стиля маньеризма к великим художникам, либо просто к "подражателям" (в данном случае стилю Микеланджело). Однако, на сегодняшний день все более и более утверждается основополагающее значение маньеризма для всего "Нового времени"¹, искусство маньеризма констатируется как самостоятельный, новый стиль, новый вкус, новая чувственность, новая духовная позиция в искусстве. Многие теоретики искусства, в том числе европейские и американские критики, черпающие свои эстетические взгляды не из классицистических канонов, склоняются к тому, что "маньеристическое искусство" осталось недопонятым, не оцененным по достоинству. Произведения отдельных художников до сих пор рассматривались в контексте того многостороннего "маньеристического" стиля, который возник перед 1520 годом, оказал воздействие на эпоху барокко, вновь проявился в эпохе романтизма, и который, в силу

¹ Hocke, G. R.: Manier und Manie in der europaischen Kunst. In: Merkur 98, Heft 6. 1956. Стр. 535.

некоторых тенденций, обнаруживает связь с "модернистическим" искусством 1880-1955 гг.

В данной статье будет предпринята попытка выявления истоков маньеризма, его характерных признаков и связи с современными направлениями в изобразительном искусстве.

Маньеризм как "новый стиль" в истории европейского искусства традиционно ассоциируется с именами молодых художников Италии: Понтормо, Пармиджанино, Бронзино, скульпторами Челлини, Джамболонья. Особый интерес при этом представляет тот факт, что отдельные тенденции искусства маньеризма уже проявились в творчестве таких титанов итальянского искусства, как Леонардо, Рафаэль, Микеланджело, т.е. в эпоху позднего Возрождения, с присущей ей статичностью, гармонией, пропорциональностью фигур и симметрией.

Говоря об истоках маньеризма, отметим, что первая крупная революция "Нового времени" началась еще незадолго до смерти Рафаэля (1520). Ее корни уходят во Флоренцию, где группа молодых, образованных, экзальтированных, антиклассицистически настроенных художников обращается к поиску нового стиля. Данное стремление наталкивается и на одобрение, и на сопротивление. Субъективизм Понтормо, Россо, Беччафуми и живущего во Флоренции испанца Алонсо Беррегуете от этого еще более обостряется: они вступают в явное противоречие с академическим восприятием культуры того времени, ощущая себя при этом аутсайдерами. Понтормо (1494-1557), подобно Леонардо, обвинялся в некрофилии по причине того, что выкапывал на кладбище трупы; на самом деле, Понтормо изучал процесс разложения. В жизни он слыл брюзгой, человеконенавистником, который, взбираясь в свою труднодоступную, убогую мастерскую по лестнице, сразу же убирал ее во избежание посетителей. Россо (1494-1541), как и Пармиджанино (1503-1540), покончил жизнь самоубийством. Итак, между 1515 и 1525 годами во Флоренции уже вычерчивается первый современный "авангард" в лице так называемых тосканских ранних манье-

ристов: Понтормо, Россо, Беччафуми, Броцино. Возникает вопрос: что же отличало маньеризм от искусства Высокого Возрождения (90-е годы XV — I треть XVI вв.). В первую очередь, следует отметить духовное изменение, вызванное новым космогоническим мировоззрением. На смену гелиоцентризму приходит психоцентризм. В истории искусства тенденция отражения в произведении "идеи" вместо окружающего реального мира восходит к эстетике Платона. С этой точки зрения трактаты по искусству позднего Возрождения могут быть рассмотрены как секуляризация учения Платона об идее. В подборе тематики тосканские ранние маньеристы продолжают придерживаться традиции. В их произведениях преобладают религиозные и мифологические мотивы. Внутреннее представление художника, то есть "идея", ведет уже к первой "деформации" предметного данного. Данная идея произведения, заложенная в духе художника, получает название "conchetto". Как и в дальнейшем в литературе, здесь обнаруживается стремление к объединению противоположного, стремление к эпатированию посредством деформации и запутанности. Видимый мир выступает лишь как подобие невидимого, "спиритуального". На передний план выдвигаются художественно воссозданные с помощью фантазии несуществующие предметы. Отчужденность по отношению к природе выливается в ненависть, субъективизм, в алогичную фантастику. Наблюдается отказ от симметрии, спокойствия и уравновешенности. Свет становится важнейшим фактором в композиции, ярко высвеченные части контрастируют с темными теньюми плоскостями, причем особого перехода между ними не наблюдается. Что касается цветового изображения, то здесь преобладают смелые, светлые, "ядовитые" оттенки попеременно с белыми, светлозелеными и желтоватыми оттенками. Маньеризм характеризуют крайне удлиненные пропорции предметов и фигур, причудливо извивающиеся линии, беспокойные ритмы. Произведения ранних маньеристов Флоренции насыщены настроением тревоги и беспокойства, религиозной экзальтации,

чувственности. Созданные ими образы в большинстве своем отличаются внутренней хрупкостью, опустошенностью, холодностью, усложненностью, напряженностью, манерной изощренностью формы и остротой художественных решений. Подобный "модернизм" (это слово использовали тогда вполне сознательно) переживает, в результате, и временное и пространственное развитие, простираясь от Флоренции через Рим в Мадрид, в Прагу и Мюнхен.

Обращаясь к причинам возникновения "нового стиля", отметим, что в мире с неустойчивыми политическими и этическими порядками, где нет места гармонии, где повсеместно довлеет всеобъемлющее чувство ужаса, искусство не может основываться на классических канонах. В связи с постепенно нарастающей потребностью отражения ужасного, странного, искаженного, классические каноны отодвигаются на задний план, так как препятствуют проявлению индивидуального вкуса. Новый, совершенно иной вкус дает о себе знать там, где прежние классические представления перевернуты вверх дном: предметы быта и украшения, например, считаются красивыми, если они едва обнаруживают сходство с природой. Вступает в силу новое мировосприятие. Мир отныне воспринимается как "поэтический лабиринт Бога"², в неразрешимости которого люди застревают, не ища более ни входа, ни выхода.

Особого внимания здесь заслуживает переход *манеры* в *манию искусственности*. Слово "манера" произошло от слова "manus" (рука), мания - от греческого слова "mania", что в переводе означает "гнев, безумие" и отождествляется с формой психического помешательства. Понятие "мании" идентично понятию "furore", упомянутому в антиклассицистическом диалоге Джордано Бруно "Degli egoici furori". В его представлении, истинным поэтом считается тот, кто презирает "правила", кто все находит лишь в себе, когда его душа впадает в состояние

бешенства³. Преобладание мании над манерой наиболее ярко проявилось в Праге, особенно при дворе Рудольфа II. (1576-1612), который жил в окружении кабинетов чудес и редкостей: он коллекционировал чудесные существа разных видов: гигантских червей, скорпионов, сиамских близнецов, волшебные камни, магические предметы, лабиринты (следуя положениям тогдашней алхимии, в каждой подобной вещи люди видели символ таинства мира и надеялись разглядеть в сумме их противоположностей тайну бытия.) Живя в полном одиночестве, император Рудольф II умер безумным. Следует отметить, что Прага, наряду с Инсбруком, Аугсбургом, Дрезденом и Мюнхеном становится первым центром европейского маньеризма на севере. Именно в Праге, под покровительством императора Рудольфа II творят живописцы Высокого маньеризма и, не в последнюю очередь, известный Джузеппе Арчимболди. Миланец Арчимболди, вероятно немецкого происхождения, является образцом всех "деформаторов" задолго до Пикассо. Его творчество может быть оценено как документ художественной экстравагантности, а также нарочитого гиперсубъективизма. Миланский художник komponует людей из фруктов и овощей, цветов и книг, горшков и тарелок, птиц и рыб. Один из его последователей изображает, например, Ирода в виде детских трупов. Другие его последователи изображают ландшафты, которые в перевернутом виде принимают образы застывших, сонных гигантов. Эта техника, применяемая также многими сюрреалистами (Дали: "Cas u rapanoia"), предполагает высокое умение. Составляющие картин Арчимболди являются подражанием природе, однако, он их соединяет своевольно, согласно маньеристическим канонам (один из которых заключается в объединении противоположностей). Итак, конкретные изображаемые предметы в результате напоминают монстров, выглядят бессмыслицей и получается "безобразная красота" или же "красивое безобразие". В целом,

² Hocke, G. R.: Ueber Manierismus in Tradition und Moderne. In: Merkur 98, Heft 4. 1956. Стр. 340.

³ Цит. по: Hocke, G. R.: Manier und Manie in der europaischen Kunst. In: Merkur 98, Heft 6. 1956. Стр. 546-547.

его картины скорее нереальны, чем "абстрактны", они, хоть и антиестественны, но составлены из элементов природы.

Если сравнить маньеризм с каким-либо другим направлением в искусстве то, в первую очередь обнаруживается сходство с экспрессионизмом. Теоретические положения, характеризующие не только "экспрессионизм", но и современную постимпрессионистическую фазу, явно указывают на определенное сходство с эстетическими трактатами позднего Возрождения. Сравним некоторые из них. По словам Сера: "Гармония - это аналогия противоположного". Целью Гогена было запечатление "идей" при помощи "красок и форм". Он требовал от своих учеников изображать "мечты" и находиться в постоянном поиске "абсолюта". Сезанн, любящий Эль Греко, отдает предпочтение "деформации", так как, по его мнению, живопись должна отображать не "природу", а ее "живописные, цветовые эквиваленты". Символисты в живописи утверждают, что "в природе каждый предмет является лишь обозначенной идеей". Здесь вновь прослеживается связь с неоплатонической традицией, рассматривающей искусство как метафизический ключ, как мистическую эмблему. Ряд подобных сопоставлений может быть продолжен при обращении к таким модернистским течениям в искусстве, как дадаизм, экспрессионизм, абстракционизм и сюрреализм.

Возвращаясь к вышесказанному, остановимся на художниках Высокого Возрождения — Леонардо, Рафаэле и Микеланджело, попытаюсь при этом проследить предвосхищение черт маньеризма в их творчестве. Уже в творчестве Леонардо да Винчи (1452-1519) ощущается раскол между миром и человеком. Взгляд художника запутывается в лабиринте неразрешимости. Именно лабиринт все более и более приковывает внимание Леонардо. Красота у позднего художника постепенно выливается в таинственное обаяние. Плоскости и поверхности приобретают некую самостоятельность. Вероятно, и Рафаэль (1483-1520) теряет терпение, изображая возвышенное и великое при росписи парадных комнат (так называемых станц) Ватиканского дворца: в его

изображении "Всемирного потопы" ощущается стремление к абстракции, смелость изображения. Однако, решительный и живительный переход от стилизации классических канонов Возрождения к новой "маньеристической" экспрессии становится духовно-историческим событием лишь в позднем творчестве Микеланджело (1475-1564). Влияние, которое оказывают на молодое поколение фреска "Страшный суд" (1531-1541) в Сикстинской капелле (1541) и картина "Обращение Павла" (1545), в том числе его поздние работы, можно сравнить с влиянием Пикассо, оказанным в 20 веке на европейских художников. Своим стремлением к экспрессии поздний Микеланджело подрывает статичное понятие гармонии. Тогдашний "футуристический" манифест Микеланджело сводится к следующему изречению: "Рисуют головой, а не рукой". Говоря о позднем Микеланджело, следует отметить, что его работы данного периода были проникнуты противоречивостью бытия, отображением противоречий между красотой и безобразным. Позднее Возрождение приобретает тем самым новое звучание с неким отголоском безумия. В результате возникает вышеупомянутая фреска "Страшный суд" Сикстинской капеллы, трактуемая как грандиозная космическая катастрофа, где обнаженные фигуры ангелов, святых и грешников увлекает неумолимый поток стихии, которому они не могут противостоять. Центром композиции является Христос, наделенный титанической мощью. С гневом вершит он суд над человечеством. Интересно, что лица страдающих и обреченных грешников очерчены ярче лиц святых. Как всегда в маньеризме, взгляд художника здесь обращен к спорному, запутанному, проклятому, в метафизическом смысле - второстепенному, вследствие чего наблюдается предвосхищение одной из излюбленных тем литературы и живописи IX века, а именно темы "плоти, смерти и черта". Титан итальянского искусства разбивает тем самым классицистический канон в той мере, которая потрясает весь Рим и вызывает ликование у молодого поколения. Гармоничный облик Возрождения демони-

зируется, перед нами предстает художник, сомневающийся в Божьем суде. Теологический мост между красотой и истиной взорван, однако, связь между ними сохраняется. В объективном теологическом отношении красота и истина связаны гармонией, а в субъективном - дисгармонией. Одним словом, прекрасное и безобразное, преступное и божественное сливаются в маньеризме воедино. Арчимболди были, несомненно, известны и произведение Леонардо "Animalucci", изображающее монстров, сложенных из различных животных, и известные карикатуры Леонардо, изображающие людей в виде китайских драконов. В неисчерпаемом творчестве Леонардо можно уловить многие черты, превосходящие последующих маньеристов, прежде всего черты того, что сегодня называется "конкретным" и "беспредметным" искусством. Побуждением Леонардо было при этом стремление к иероглифической завуалированности и абстрактному представлению мистических мировых сил, которых он воспринимал как Бога. Символика Леонардо — это абстрактная, рациональная символика бесконечности с действующими в ней конвульсивными и все же таинственными силами. В центре данной бесконечности стоит действенный и размышляющий человек-загадка, который, подобно демиургу, хладнокровно управляет всеми "конкретными" феноменами. Со смертью Леонардо эта тенденция не исчезает, хотя ему и его потомкам с трудом удалось утвердить свои "абстрактные" экспериментальные произведения как "произведения искусства". Подводя итог вышесказанному, можно предположить, что посредством абстрактного эксперимента была предпринята попытка предания искусству нового измерения, новой трансцендентальности, нового, более возвышенного смысла и духовного влияния. Тогдашний европейский маньеризм достигает тем самым после смерти Леонардо своего апогея и продолжает оказывать дальнейшее воздействие на различные области искусства и по сей день.

ՊԱՐՈՆՅԱՆԻ ԵՐԳԻԾԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ-ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հակոբ Պարոնյանի ստեղծագործությունը ազգային գեղարվեստի ամենանշանակալից արժեքներից է: Հողվածում փորձ է արվում ներկայացնել երգիծաբանի անզուգական ծիծաղի գաղափարագեղագիտական հիմքին խարսխված իդեալը, կյանքի արժեքայնության ըմբռնումը և մարդկանց «ախտաբանություն» բարոյականի» փիլիսոփայությունը:

Անհատականությունը, տաղանդը

Պարոնյանի անհատականության և պոետիկայի ձևավորման գործում, իբրև ներքին նախադրյալ, էական է եղել նրա տաղանդի առանձնահատկության և հոգևոր-գեղագիտական բացառիկ բարձր պահանջմունքների դերը: Երգիծաբանը բազմիցս անդրադարձել է իր տաղանդի, անհատականության յուրօրինակության խնդրին: «Զգիտեի՞ք,- հարցրել է երգիծաբանն իր ընդդիմախոսին,- թե հրապարակի վրա աղել գեշ Քամ մ եմ, թե ի հարկին կը ծաղրեմ ոչ զբեզ, հայրս իսկ, ոչ միայն հայրս, այլ նաև ինքզինքս» (7, 77)¹: Ուրիշ անգամ, շարունակելով նույն միտքը, լրացրել է. ինքը, հզոր ներուժ զգալով մեջը, հսկայի նման միշտ պատրաստ է անգամ «անմահները ծաղրել» «մահկանացու լինելով»²:

Անհատականության և քաղաքացիական կերտվածքի ձևավորման գործում, իբրև արտաքին նախադրյալ, վճռական են եղել 19-րդ դարի հռչակած մարդասիրության, ազգերի եղբայրության ու արդարության, հայ ժողովրդի ազգային Ջարթոնքի վեի գաղափարները, Օսմանյան բարբարոս կայսրության, իբրև մարդկային և ազգային զարգացման խոչընդոտի նկատմամբ, անհուն ատելությունը: Երգիծաբանն ինքը կարևորել է, մասնավորապես, մանկության տարիներին ստացած տպավորությունների դերը: «Տղայության ժամանակ ընդունած տպավորությունները,- գրել է նա,- զարման ժամանակ տնկված տունկերու կը նմանին, չեն չորնար, խոր արմատներ կը ձգեն» (10, 600):

¹ Հ. Պարոնյանի ստեղծագործություններից մեջբերումները բաղված են երկերի ակադեմիական ժողովածուից (տասը հատորով, Երևան, 1962-1979) փակագծի մեջ նշելով միայն համապատասխան հատորն ու էջը:

² Տե՛ս «Սովետական գրականություն», Եր, 1966, թիվ 7, էջ 150:

Գեղագիտական իդեալը և մարդկանց կյանքի արժեքայնությունը

Պարոնյանը ստեղծագործել է մի հասարակության մեջ, որտեղ երգիծաբանության իմաստը լիովին չէր գիտակցվում, երգիծաբանին մեծ իդեալներ ունենալու պահանջ չէր ներկայացվում: Երգիծաբանի դերը համարվում էր կենցաղի ու անհատների թերությունները ծաղրելն ու հանդիսատեսին ծփռողեցնելը: Պարոնյանը դեմ է եղել, մասնավորապես, իր ստեղծագործությունը մնան ձևով մեկնաբանելուն և բազմիցս ընդգծել, որ ինքը միշտ հիմնվում է բարձր դրական իդեալների վրա, ունի ճանաչողության առարկայի խորքային ըմբռնում:

Պարոնյանի աշխարհայեցության համաձայն մարդկության բացարձակ իդեալը, «մաքուր բանականության» տեսակետից, հնարավոր է միայն Օլիմպոսում, աստվածների կյանքում: Ուստի, մարդը, բարձրանալու համար, գրել է նա, հարկ է, որ իրական մեծ գաղափարների մասին պատկերացում ունենա և գործնականում դրանց ձգտի. «... ինքզինք ուժեղ կարծողն հիշա՞ծ է երբեք Աքիլեսն, ինքզինքն քնարի տեղ դնողն, ըսե՛, ի սեր Պղուտոնի, միտքը չբերե՞ր բնավ Օրփեոսն, զինքն հանճարեղ անվանողն բնավ լսած չէ՞ Աթենաս անուն...» (5, 22):

Պարոնյանն իր գեղագիտական բացարձակ իդեալով նմանվել է Ամտիկ և հետագա դարաշրջանների այն արվեստագետներին, որոնք արվեստի միջոցով ձգտում էին մարդկությանը կողմնորոշել դեպի բարձրագույն արժեքները:

Պարոնյանը տաղբերակել է մարդկության համար երազելի և գործնականում հնարավոր բարձր կյանքը, ընդգծել, որ դրանց միջև անանցանելի պատնեշ կա: Քանի որ մարդը կենդանական ծագում ունի, կյանքն ու կենսագործունեությունը հնարավոր չէ կտրել «հողեղեն» շահագրգռություններից:

Պարոնյանը, բացարձակ իդեալին հասնելու տեսակետից մատնանշելով գլխավոր արգելքը, մարդու նկատմամբ ոչ թե հոռետես, այլ բացառիկ իրատես է դարձել: Ես «մահու փաստաբան» (5,88) չեմ, - ընդգծել է նա: Մարդու ուրախությունների մեջ հեզմանքի արժանի շատ բան կա, սակայն, այդուհանդերձ, անզնահատելի է նրա ժառանգությունը:

«Երկրային դրախտի» արժեքային համակարգը ներկայացրել է, մասնավորապես, «Ձբոսանք» (5,187-205) երգիծապատումում: Ըստ Պարոնյանի, երկրային դրախտն համեմատության եզրեր ունի ոչ միայն Օլիմպոսի, այլև Դժոխքի Զոդեսի թագավորության հետ: Եվ, այդուհանդերձ, հաճելի, բերկրանք պարզևող վայր է, ուր մարդկանց խրախճանքին մասնակցում են եթե ոչ Արամազդն ու Պղուտոնը, ապա երկրաբնակ Ծիծաղը, Բարոյականը՝ երգիծաբանի

«շունները», Մոմոսը՝ ծաղրի և պարսավանքի ոգին, Սիդեոսը՝ անտառների, աղբյուրների ոգին, Բաքոսը՝ խաղողագործության ու զինեգործության հովանավորը, Զիպնոսը՝ քնի աստվածը, Աստղիկի՝ սիրո և գեղեցկության աստվածուհու դուստրերը՝ Եվրոսիենն՝ ուրախությունը, Աղլայիսը՝ թարմությունն ու երիտասարդությունը, Թալիան՝ պայծառությունը, նաև Եվդոսը՝ ելի կղզու հողմերի տիրակալը, բնության բարերար ոգի Զավերժահարսները, Զարավային, Զյուսիսային, Արևելյան, Արևմտյան քամիները: Ի տարբերություն Օլիմպոսի, այստեղ խրախճանքի համար ամեն ինչ դրամով են գնում և քչով բավականանում: «Փորը» կշտացնելու համադամներն են՝ արքայածուկը, ապուխտը, մի շիշ օղին, մեկ-երկու հացը՝ նաև այն ամենը, «ինչ որ կրնա առնվիլ առանց դրամի»: Զոգեկան վայելքների համար են պարահանդեսի հագուստներով Աստղիկի աղջիկները, հավերժահարսները, հին՝ պատվական գինու տակառը, սոխակները: Խնջույքին նախագահում է Բաքոսը: Մարդկանց ներշնչում են ոչ թե մուսաները, այլ՝ զինին: Մասնակիցներն «իրենցն են երգում»՝ բաժակի մեջ փնտրելով իրենց մուսան: Նրանց երգը գինու գովք է: Մարդկանց երկրի դրախտում բարոյականը և, առհասարակ, բոլորը՝ անբասիր վարքի տեր չեն. մի քիչ հեշտամուլ են: Խրախճանքի բարձրագույն պահին անգամ «Ձեփյուռն սոխի, սխտորի, պրասայի հոտ» է սփռում: Դրախտային խրախճանքի բուն իմաստը «փոփ» կարիքները բավարարելն է. դրա համար էլ յուրաքանչյուրը, առանց ամաչելու, միս, անուշեղեն, զինի է վայելում:

Դետո, Զիպնոսի օգնությամբ, «երազներուն գեղեցկագույնի» զիրկն են ընկնում: Սակայն շուտով ստիպված արթնանում են և վերադառնում իրենց «համեստ բնակարանը»:

Մարդկանց բնախոսությունը թելադրում է մեկ ողջամիտ ուղի, իդեալների մասին իր «վարդապետությունն» ամփոփել է Պարոնյանը ոչ թե «անգգա», այլ բանիմաց լինել «բնության շքեղության» նկատմամբ. խելացիորեն կարողալով նրա գաղտնագրերը, օգտվել անբավ հարստություններից (9,317). լիաբուռն վայելել երկրային դրախտն այնպես, որ ժամանակը մարդկանց «ուրախության վրա նախանձելով» անցնի (5, 202):

Երգիծաբանության առարկան

Երգիծաբանության ճանաչողության առարկան, ինչպես հայտնի է, կյանքում բացասականը, հնացածը, արատը, իր դարձ ապրածը, սոցիալական, քաղաքական ու բարոյական չարիքն է, որն, անկասկած, դարերի ընթացքում նորանոր ձևեր է ընդունում՝ դժվարացնելով բացահայտումը: Երգիծաբանության

առարկան սկսել են համեմատաբար խորը ճանաչել 18-րդ դարի վերջերին և, մասնավորապես, 19-րդ դարի առաջին կեսին, երբ արատը դիտարկել են նաև սոցիալական տեսանկյունից: Գիտակցվել է, նախ, դասերին, ապա ամբողջ հասարակությանը բնորոշ արատները, որոնք իրենց կնիքն են դնում անհատների կյանքի ու նկարագրի վրա: Պարոնյանը, հայ երգիծաբանության ասպարեզ մտնելով, նախորդներից անհամեմատ ավելի բարձր հարթության վրա է տեղափոխել խնդիրները: Անդրադառնալով իր երգիծանքին բացատրել է. «Ճշմարտությունը այն վիճակի մեջ կ'ուզեմ տեսնիլ, ինչ վիճակի մեջ որ էին Ադամ և Եվա դրախտեն դուրս ելած ժամանակնին» (8, 3380): «Գրիչ բռնելը,- գրել է ուրիշ առիթով,- սափոր բռնելու չնմանիր, հրապարակի վրա խոսիլը մեկ սենյակի մը մեջ քաշված երկու հոգիի խոսակցության չնմանիր» (8, 392): Երգիծաբանությունը լուրջ, ծանր, կարևորագույն առաքելություն է: Նա իր ինքնատիպ հայացքները շարադրել է «Ախտաբանություն բարոյականի» «վարդապետության» ձևով, առանց որին տեղյակ լինելու շատ դժվար է նրա երգիծաբանությունը հասկանալ, մինչդեռ գրականագետները նրա վրա առանձնապես ուշադրություն չեն դարձրել: Պարոնյանն այն գրողներից է, որոնք էությանը փիլիսոփա են, ամեն ինչ դիտում և գնահատում են գաղափարական և արժեքային հստակ չափանիշներով:

«Ախտաբանություն բարոյականի» փիլիսոփայությունը

Պարոնյանը, մերժելով արատի էության, առաջացման պատճառների և հասարակության կյանքում ունեցած դերի ավանդական ըմբռնումը, գրել է. «Բազմամյա փորձերն» հաստատում են, որ «մարդոց վրա տիրապետող զանազան մոլություններն, այսինքն, բարոյական ախտերն ջնջելու համար անգոր եղած են կծու երգիծանքներն, գեղեցկահյուս կատակերգություններն և բարոյական ատենաբանություններն»,- քանի որ ակնհայտ է «բարոյական ախտերն» հնարավոր չէ բուժել բանաստեղծական եղանակով «միտքերն հուզելու և սիրտերն շարժելու համար» «Առկրատեն, Արիստոտելեն, Թեսալրոսեն, Ֆենելոնեն և այլ բարոյախոսներեն փաստեր հառաջ բերելով»: «Տասն և չորս տարիներն հետև կը մաքառիմ բարոյական ախտերու դեմ և տասն և չորս տարիներն պարտություն միայն կը կրեմ, խարազանով կը հալածեմ զանոնք, և որքան կը հալածվին, այնքան կը տարածվին անպիտաններն»,- շարունակել է նա: «Ուրեմն հարկ էր կա՛մ հալածանքն դադարեցունել, կամ խարազանն փոխել»: Վերջապես գտա «այդ ախտերն ջնջող դարմանն» և «բարոյական ախտաբանությանս ձեռնարկեցի»: «Ապաքեն ժամանակն եկած է, կարծեսք, ընդունելու սա ճշմար-

տությունը,- շարունակել է նա, թե «բարոյական ախտերու բժշկությունն վերաբերություն չունի» հին «գրականության հետ», ուստի անհրաժեշտություն է, որպեսզի նոր գրականությունը վերադասավորի հնարավորությունները, «նստի» «բնախոսության և բժշկության աթոռի վրա» (5, 302, 300): Ասում են, արատները պայմանավորված են մարդկանց կամքով ու դաստիարակությամբ, մինչդեռ իմ դիտարկումները այլ բան են հուշում. «Բարոյական հիվանդություններն ալ մարմնային ցավոց պես ունին իրենց պատճառներն, որք բուրդովին անկախ են մեր կամքեն և որոց մեջ բնավ դեր չկատարեր մեր կամքն, և ոչ տգիտությունն» (5, 300): Ասում են, մարդիկ ի ծնե բաժանվում են առաքինիների և արատավորների: Եվ արատներն էլ վաղուց հայտնի են և ուսումնասիրված: Գետնաբար, երգիծաբանի դերը դրանք այս կամ այն չափով նկատելն ու խարազանելն է միայն: Ինքը դեմ է այս տեսակետին: Մարդիկ, ճիշտ է, կարող են ծնվել այս կամ այն արատի նկատմամբ բնածին հակմամբ, սակայն արատավոր են դառնում կյանքի բազմազան գործոնների ազդեցությամբ: Ե՛վ հեշտ չէ արտաքին տվյալներով առաքինի և արատավոր մարդկանց զանազանելը: Ուստի, երգիծաբանը պարտավոր է գնահատականները հիմնել կյանքի և իրականության խոր հետազոտության և ճանաչողության վրա. «Բարոյախոսությունն ալ պետք է որ գրականության հրաժեշտ տա, և գրական գիտությանց մեջ մտնելու բարեհաճի» (5, 302):

Մեր «ախտաճանաչումը» հիմնվում է առարկայի բազմակողմանի հետազոտության վրա, ուսումնասիրում «հիվանդություններն տեղական, ընդհանուր, բնական և բնախոսական նշաններու, հիվանդության ընթացից տևողության և այլն օժանդակությամբ»: Պարոնյանը «ախտաբանություն բարոյականի» «վարդապետության» մեջ բացահայտել է մարդկանց բարոյական ախտերի «պատճառագիտությունը», «ախտանիշները», «ախտաճանաչումը», դրանք բուժելու Ուղիղ ճանապարհը և «կանխավճիռը»:

Պարոնյանի ծիծաղի փիլիսոփայությունն ըմբռնելու տեսակետից՝ գեղագիտական իդեալի, կյանքի արժեքայնության, «ախտաբանություն բարոյականի» կողքին կարևոր է նաև, թե ի՞նչ հայացք է ունեցել ազգային հասարակության կյանքում չարիքի, արատի, ախտերի գրաված դիրքերի մասին: Այդ մասին կխոսենք ուրիշ առիթով:

«ՈՐՊԵՍ ԽԱՉՎԱԾ ԳԵՂԵՑԿՈՒԹՅՈՒՆ...»

«Պոեզիա, որը մաքրում է արյունը» - այսպես է բնութագրել լիտվացի մեծ բանաստեղծ էդ. Մեծելայտիսը Վահագն Դավթյանի ստեղծագործությունը՝ բարության, լույսի ու գեղեցիկի համար պայքարող գրողին վերագրելով իսկական ազգային բանաստեղծի վեհ կոչումը:

«Կորուստների մի ծանր բեռով ես մտա կյանքի ու գրականության մեջ»: Այս խոստովանությանը հաջորդում է առավել ցավալին. «Գրական մթնոլորտը կորուստ ու ցավ երգելու համար ոչ միայն բարենպաստ չէր, այլև հակացուցիչ էր»: 20-րդ դարի կեսերն էին: Անառողջ միջավայրում «երկու մթան նեղլիկ արանքում» խարխափելով Վ. Դավթյանն էլ մյուս գրողների նման ցավն անթեղել էր հոգու խորքում:

1972 թ. լույս տեսավ «Անկեզ մորենի» ժողովածուն, որտեղ «ծննդավայր» խորագրի տակ ամփոփվեցին Դավթյանի հուշակարոտային տեսիլքները: Բնաբանը Նարեկացու տողերն էին. «Մի լիցի ինձ երկնել և ոչ ծնանել, ամպել և ոչ անձրևել, ընթանալ և ոչ հասանել»: Իսկ վերնագիրը ժողովրդական լեզվեղից է՝ այրվող, բայց չմոխրացած մորենին, որին, ինչպես և մեր ժողովրդին, «չկա սպառում, չկա վախճան»: Ջրնգում է բեկված կարոտի ձայնալարը, հնչում է եփրատի ողբը, արթնանում են մանկության հուշերը: Իրոք, ցավի հետ խառնված է քնքշանքը, ոտքից փուշ հանող մանկան նման անգոր է բանաստեղծը: Այդ չհանվող փուշը զուգորդվում է նրա խոսքերին. «... տանջալի պիտի լինի սերն այն բանաստեղծի, որ աշխարհում կարող է ամեն տեղ գնալ, բայց չի կարող գնալ հայրենի տուն»: Եվ կրկին ցավն է՝ «Տեղ իմ, ինչու՞ ինձ տվիր ծանր արյունը հայի»:

Բանաստեղծական ներշնչման բյուրեղաքարեր են Հայաստան երկրին ծոնված բառապատկերները. կաթող ծաղիկ ու ծիածան, մամուռի լաց, վիհի մխանք, քարի արցունք, քարե հառաչանք, բզկտված լույս, ներման թավիչ, վրեժի եղջյուր... Մեծելայտիսը նկատել է. «Նա հոգով ու մարմնով հայրենի հողից է,

պատրաստ պաշտպանելու նրան վտանգից»: 1 Դրա վկայությունն է «Պարտք» բանաստեղծությունը՝ ծնկաչոք մի աղոթք, երգում ուղղված իր «քարեղեն ճակատագրին»: Այստեղ «ես իմ անուշ»-ի նվագները կան. չեն մոռացվում ոչ արևահամ, ոսկեղենիկ լեզուն, ոչ հայկական բնաշխարհի յուրահատկությունները, ոչ պատմական դառը կորուստներն ու վերքերը, ոչ էլ վերքը սրտում հեռվից նայող Արարատը: Ու այս ամենը՝ կապույտի մեջ ընդելուզված (սկսվում և ավարտվում է Հայաստանի խորհրդանիշ կապույտով): «Միշտ էլ զգացել եմ, որ պարտք եմ կյանքի ու իմ ժողովրդի պատմության դրամատիզմին», 2 - գրել է Դավթյանը: Իսկ տաղերում ինքնայրում է.

Ախ, ինձ սեր չէ, որ խոստովանեմ,
Ինձ կրակ է և այրվող արյուն...

Մեր հարատևության խորհուրդը գրողը համարում է չորս ամրակուռ սյուները՝ Մաշտոց, Խորենացի, Նարեկացի, Թումանյան: Իսկական բանաստեղծի մտահոգությունը պիտի լինի ժողովրդի ազգային ու բարոյական նկարագրի անաղարտությունը: Ուժ, թե՞ բարոյականություն. այս հարցին փորձում էր պատասխանել նաև Պերճ Չեյթունցյանի հերոսներից մեկը՝ նախապատվությունը տալով բարոյականությանը: Սա է օղ ու ջրի պես անհրաժեշտ ժողովրդին, - այս համոզմունքն ունի և Վահագն Դավթյանը: «Մեր գոյության դարավոր հենասյուները մայրենի լեզվի պաշտամունքն ու պահպանումն, մեր պատմության հայրենասիրական ոգին, հոգու և խղճի նարեկյան մաքրությունը», 3

Իր ստեղծագործություններում բազմիցս անդրադարձել է հայոց լեզվի առեղծվածին: «Ասք Մաշտոցի մասին» պոեմում այդ լեզվի խնկարկունն է, ժողովրդին անմահացնող ու հայ պահող լեզուն, որի մեջ լացող մամուռի քնքշությունը զուգորդվում է քարափների վայրագ կոնցիչին («Մեր լեզուն ճկուն է ու բարբարոս»):

Մեր կեսը տվինք, բայց քեզ չտվինք,
Ու թե քեզ դավենք, ուրեմն չկանք...

1. էդ. Մեծելայտիս - «Իմ կրկնակի Արարատը», «Սովետական գրող», Երևան, 1984թ. էջ 233:

2 Վ. Դավթյան - «Լույս առավոտի», «Սովետական գրող», Երևան, 1984թ. էջ 11:

3. Նույն տեղում, էջ 15:

Արդիական հնչողություն ունեն այս պատգամ-երդման պես հնչող տողերը. լեզվից հրաժարունով է սկսվում ազգային օտարացումն ու կործանումը: Ու՞մ համար են մեր մագաղաթները «շնչել տառապանքի խավարը» և արտաշնչել « առավոտ լուսո»: Բանաստեղծի տազնապ է, որ պետք է խորապես զգալ և վերահաղորդել սերունդներին, սա Աբովյանի կոչն է. «Ղայիմ պահեք հայոց լեզուն», սա Ռաֆֆու ազգապահպանման անհանգստությունն է, որն այսօր, առավել քան երբևէ, կարիք ունի ուշադրության:

Մեր՝ տառապանքի մեջ կոփված ոգու, գոյատևման, մեր պատմության և ներքին հպարտության, մեր անմար հույսի մասին է «Գիշերային գրույց Նարեկացու հետ» պոեմը: Սա լուկ գրույց չէ, այլ համանվագ հիշեցնող ալեկոծում, կասկածանքի ու մաղծի դեղին մոլուցք. Նարեկյան խղճի ու բարության դասեր առած ազգը այսօրվա պարտության համար ու՞մ պիտի մեղադրի, մեր կորուստների համար ինչքա՞ն պիտի մորմոքա: Գուցե սխալը հենց այդ բարոյակա-նություն կոչվածին ապավինելն էր, գուցե վանքեր ու ոստան կառուցելու փոխարեն մենք էլ պիտի սրեինք մեր ժանիքները, նենգեինք ու խարդավեինք, աստղոտ ցորենի հրաշքի տեղ ապավինեինք յաթաղանին ու «որոմ խառնեինք օտարի հացին»: Գուցեներն ու կասկածները թույնի պես ծորում են բանաստեղծի շուրթերից, սակայն անմիջապես էլ հաջորդում է զղջումը.

Բայց մեղա՞, մեղա՞, ինչեր են ասում...

Բերանս ծեփիր քո արդար աջով...

Ի վերջո, բանաստեղծը, մեր ժողովրդի հոգևոր արժեքները լույսը, խիղճն ու բարությունը զովերգելով, հարազատ է մնում իր էությանը, իր ներքին ձայնին ունկնդիր՝ ճշմարիտ է համարում գրառի փոխարեն աստժո լույսը հագ-ցնելու նարեկացիական դավանանքը: Պոեմն ավարտվում է հույսի մենաձայ-նով՝ աշխարհի խղճին թողնելով մեր արդար դատը՝ պիտի սպասենք պատմու-թյան ատյանին: Այս պայմանով է հաշտվում անցյալի հետ: Ճշմարտությունը չի կարող մեռնել. ողջամտության ուժով պիտի մաղծը փարատել:

Վ. Դավթյանը պոեզիան համարում է ներդաշնակության հասնելու կրքոտ ձգտում: Իսկական բանաստեղծ լինելու և հարատևելու համար նա առաջարկում է իր տեսությունը. «Հարկավոր է լինել մոլորակ, սեփական օրենքներով ապրող, սեփական մթնոլորտ, սեփական գույներ, լեռներ ու

անդունդներ, հովիտներ ու դաշտեր, նաև գաղտնի քարանձավներ ունեցող մոլորակ: Եվ այնքան էլ կարևոր չէ, մեծ է այդ մոլորակը, թե փոքր»: ¹ Բացել ուրույն մի աշխարհ, նորարար լինել և մահից առնվազն 50 տարի հետո կճշտվի՝ մեծություն էր նա, թե՞ ոչ: Նման կասկած ունեցել են երևի շատերը, նաև Դավթյանը, որին Մեծելայտիսը «բացառիկ զգայուն էության տեր բանաստեղծ» է համարում:

Սիրային քնարերգության մեջ բանաստեղծի զարմանալի ընտրու-թյունն է ակնբախ, անմնացորդ նվիրում ու պաշտանմունք «մեղսոտ ու մաքուր» կնոջ հանդեպ, Մանոն Լեսկոյի, Լիլիթի աներկբա մախապատվություն: Նրան ավելի ձգում է հրաբխի կարմիր ու վտանգավոր ծաղիկը, քան հեզ մանուշակը /եվան/: Սա անբացատրելի է նաև իր համար.

Այն մեղավոր աչքերն ինչու՞ են ինձ կանչում,
Եվ ինչու՞ են անդող աչքերի դեմ այս ջինջ...

Իսկական կինը՝ անհնազանդ ու սեթևեթ, ինքնավայել մագանքով, իր հոգին խռովում է խենթացնող ծիծաղով, միաժամանակ փխրուն է, աղոթքի պես խոնարհ, դյուրաբեկ ու քնքուշ: Կանացի խաղերին գերի է դարձել իր հոգին.

Վանել գիտեին մատներդ բարակ,
Հայացքդ գիտեր կիսախուփ կանչել...

Քույսակի «ուներով խոսող» կինն է, հայրենների գեղուհին, «երգ-երգոց»-ի Սուլվանիթն է համարձակ ու վտանգավոր, անթաքույց իր սիրո կարոտով, իսկ ինքը սիրածի գեղեցկության առջև ծնկաչոք, նրա հմայքին հավերժ գերի այն «հոյակապ սիրահարն է», որին Սևակը «քայլող սեր» է անվանում: Սիրո ոգեղեն ասքը ճյուղավորվում է, երգը դառնում է հրդեհ, որի մեջ այրվում է: Սևակն էլ «Օրինյալ լինի նաև տված տառապանքդ» էր բացականչում, քանզի համոզված էր՝ հոգին մաքրվում է տառապանքով: Համո Սահյանի «Եվ ոչինչ հարկավոր չէ ինձ, Հերիք է լինելդ» տողերին է համահունչ Դավթյանի սիրային քնարը՝ հավերժական այդ ալեկոծությունը: Կարևոր չէ՝ ուրախություն է բերում այդ սերը, թե տառապանքը, հրճվանք, թե թախիծ: Կարևորը զգացմունքի ապրեցնող առկայությունն է, նրանցից թևածող լույսը, որը հենց կյանքն ինքն է: Առեղծված կնոջ ներկայությունը երջանկությունն է.

1. Վ. Դավթյան - «Լույս առավոտի», «Սովետական գրող», Երևան, 1984թ. էջ 12:

Այսպես նման էիր դու իմ անրջանքին,
Այնպես նման չէիր դու ոչ ոքի...

«Տար ինձ, քամի» բանաստեղծությունը նմանություն ունի Սևակի «Նահանջ երգով» պոեմին: Օրինակներ կան գրեթե բառացի նկարագրության, թափուր մնացած ձեռքի հիշողությունը, ներող ձյան բարությունը, կուպերի ներքո սիրածի փխրուն նազանքի պատկերը: Անգորությունից երկուսին էլ ճնշում են սենյակի պատերը:

Ես ի՞նչ անեմ հիմա,
Արդյոք փողո՞ց նետվեմ
Վայելելու մենակ օրհնությունն այս ծյունի...

Եվ Սևակի կարոտից խենթացած հերոսը,

ինձ փողոց եմ նետում,
Գցում բուքի բերան,
Իսկ դու բքի միջից իմ առջև ես ելնում...

«Ծովի օրենքով» է կոչվում սիրային շարքը, որն իսկապես էլ մոտեցող ու հեռացող, վանող ու կանչող ալիքների պես հարափոփոխ է: Սիրո պարզևած տառապանքի քաղցրությունն ըմբռնելը հատուկ է մեծ հոգիներին: Սայաթ-Նովան էլ տառապեց, բայց երբեք չամիծեց, զայրացավ, բայց երբեք չչարացավ, ճիշտ է նկատել Թումանյանը:

4. Դավթյանի սիրերգության անբաժանելի մասն է հիացմունքը կնոջ մարմնական գեղեցության հանդեպ: Երգահանի մեղեդու երգեցիկ ելևէջներն են դողանջում բանաստեղծական տողերում ապացուցելով այն ճշմարտությունը, որ գրական խոսքը գունային և հնչյունային մի ամբողջություն պիտի լինի: Վկայությունը «Ճերմակ ձիավորը» պոեմում կանանոցի գեղուհիների նկարագրությունն է: Ամեն մեկի համար Դավթյանը գտնում է համապատասխան գունավորում և մեղեդի, նա կերտում է անմոռանալի կտավներ մեր ոսկեդեմիկ լեզվի նրբերանգներով: Վերածննդի վարպետներին արժանի մի կտավ է Կլեոպատրայի կերպարի նկարագրությունը: Վրձնի փոխարեն բառն է հուրհրատում, թագուհու քայլերի մեջ բազմալար տավիղներ են թաքցրած, և որքան ավելի դյուքիչ է նրա գեղեցկությունը, այնքան ավելի է արժեքավորվում Արտավազդի մերժումը:

Բանաստեղծը երկրպագում է Նարեկացու «թիկնեթեկին» քայլող, ծոցը լուսափայլ վարդերով լցված գեղեցկուհուն, որը դարեր հետո պիտի նույն հիացմունքին արժանանար, քանզի կինը հենց կյանքն է:

Ու երբ թեքվում էր նա լուսամուտին,
Այն ժամանակն էր իմ ծոցիս ծոցը,
Օձիքը բացվում,
Բացում էր իմ դեմ մի քնքուշ հովիտ,
Ուր ծվարել էր երանությունը...

Համո Սահյանը այսպես է գրել «Լույս առավոտի» ժողովածուի լույս ընծայումից հետո. «Երբ արվեստը ստեղծվում է ցավի հիմքի վրա, ապա ցավընահանում է, և մնում է արվեստը»: Լույսի գովերգումն էլ հին արմատներ ունի մեր գրականության մեջ: Հետաքրքիր է ընտրված խորագիրը «Լույսն իբրև հաց»: Հոգևորի և նյութականի համադրումն ու հակադրումն է, սոսկ համեմատությունն այն է, որ Վահագն Դավթյանը տեսնում է լույսի շաղոտ շուրթերով շշմջալ հաշտության խոսքը, սիրտը մաքրել մաղձից, կասկածներից, պարտության մատնել գիշերային կույր խարխափումները, վախը, տվայտանքը: Լույսը խորհրդանիշ է անմոխիր, իսպառ այրման, մեծ մաքրության, որը մարդուն աղբյուրի ալիք է դարձնում, հանում սրտից նախանձի սև փուշը ու տալիս ներման շնորհը: Սա քրիստոնեական անափ բարությանը համարժեք տարրն է:

Լույս առավոտի,
Իջիր աշխարհին, իջիր լիաբուռ,
Իջիր ու թաքուն փոխվիր բարության...

Վ. Դավթյանը հաճախ է անդրադարձել մեր պատմության հայտնի դեպքերին ու դեմքերին, որոնք իրենց վսեմ առաքինությամբ ու վեհանձնությամբ մեր ժողովրդի «ազնվությանն վկայական են» աշխարհի առաջ: Բարոյականության հաղթանակը ավելի բարձր է, թեև ուժն անենագոր է, ուժով ձեռք բերած հաղթանակը ակնառու: Հպարտության անկոտրում այդ ոգու ժառանգորդներն ենք մենք, - սա է ցանկանում ասել հեղինակը: Բոլորիս մեջ էլ պիտի մի քիչ Մուշեղ լինի, մի քիչ Արտավազդ, մի քիչ ճարտարապետ Հովնան, Սմբատ Զարեհավանցի: Ու կարևոր չէ, որ նրանք կյանքով են հատուցում իրենց ճշմարտության համար: Եթե մահը պարտություն է, ուրեմն ինչպես Վարդգես Պետրոսյանի հերոսն է ասում. «Այդ սքանչելի պարտության կենացը»:

«Թնդրակեցիներ» պոեմում Սմբատը խաչված մարգարեի պես իշխում է իրեն սպանողների հոգուն, ազատության համար ծնվածը ազատ էլ մեռնում է. նա չի կարող ստրուկ լինել: Արտավազդի արհամարհական հայացքը և այրական հպարտությունը մեզ անհրաժեշտ էին, որպեսզի հասկանանք երբեք չխոնարհվելու պատգամը, ոչինչ չխնդրելու ուժեղներից, ինչպես խորհուրդ էր տալիս առեղծվածային Վուլանդը: Մուշեղի մեծահոգությունից մեզ է հասել զինու գավաթին պատկերված ճերմակ ձիավորի առասպելը, որ միշտ վերապատմում ենք սիրով ու հպարտությամբ: Ըստ Վ. Դավթյանի, սա՛ պիտի ապրեցնի ազգը, հոգևոր հարստությունը, մշակույթը, որով պիտի տարբերվենք մյուսներից: Անհատականությունը բնական հոգեվիճակ է և բացառում է ամեն տեսակի կեցվածք:

«Ինձ թվում է - գրում է Մեծելայտիսը, - Վահագն Դավթյանը իր բանաստեղծություններն այնպես նրբորեն ու հմտորեն է քանդակում, ինչպես հայկական հին վարպետներն էին քանդակում խաչքարը»: ¹ Հատկապես պատկերավոր մտածողությունը, լեզվական նրբությունները, հզոր ու հարուստ խոսքը մեծապես հարստացրին մեր պոեզիան: Զարմանալի զուգածներ ու մակդիրներ կան, մեղրամոմե բարդիներից մինչև քարե ըմբոստություն, քնաթաթախ սարսափ և քնքանքից ցավող մատեր... Համեմատության զանազան դրսևորումներ բառային, պատկերային, կերպարային, ծայրային:

Լողացող կինը նման է տազնապած կարապի, սիրտը լուսաթաթախ մանկան, զիշերը Պիղատոսի պես լվանում է զուռատ ձեռքերը, բարդիները «լույս պաղատող սրբի ձեռքեր են բարակ», Հայաստանը կապույտ է, եզրիպտոսը կարմիր (տոթ, բոսոր), Կլեոպատրայի կարմիր առագաստանավը առանձնանում է ճերմակների մեջ, կարմիրն այստեղ կրքի, հոգու և մարմնի հրդեհի գույնն է: Իսկ «ճերմակ ձիավորը» պոեմում Շապուհի ալ կարմիր ծիրանին, աչքերը, մորուքը արյան խորհրդանիշ կարմիրն են, քանզի նրա արքաներն էլ արյունարբու գազանի են նման: Դեղինը զառանցանքի և ունայնության, տենդի և անքնության գույնն է: Գունային հակադրությունները «Ռեքվիեմ» պոեմում ցնցող մի պատկեր են ստեղծում՝ սև գիշեր, դեղին ավազ և կարմիր լուսին.

Կարմիր լուսնի տակ
Եփրատը կարմիր ցուլանք էր տալիս,

Ու թվում եր ինձ,
Թե երակն է նա,
Բացված երակն է
Հայոց աշխարհիս:

Վ. Դավթյանի բանաստեղծությունների մեջ առատորեն օգտագործված են լեզվական հատկապես երկու միջոցները՝ կրկնություններն ու հակադրությունները: Վերջինիս անգերազանցելի վարպետը եղել և մնում է մեծ Նարեկացին: Դավթյանի մոտ էլ կա այդպիսի միտում՝ հավատարիմ մնալ մեր հին Գողթան երգերին («Վահագնի ծնունդը»), հայրեններին, միջնադարյան մանրանկարչության նման քանդակազարդ տաղերին:

Կրկնության տեսակներից մեկը՝ հարակրկնությունը (ամաֆոր), բնորոշ է եղել ժողովրդական բանահյուսությանը, էպոսում ևս շատ է գործածվել (հատկապես Մելիքի հրամանում): Վ. Դավթյանի մոտ կրկնությունը չափազանց հաճախ է հանդիպում, դա նրա պոեզիայի առանձնահատկություններից մեկն է: Օրինակ՝ քարավանի ընթացքը օրեր շարունակ.

Գնում են, գնում, գնում են առաջ,
Գնում է, գնում է քարավանն առաջ:
Քարշ տալով իր հետ փոշուտ մի հառաչ,
Քարշ տալով իր հետ փոշուտ մի ծարավ,
Փոշուտ մի անեծք, փոշուտ մի արև,

Առձայնությամբ ու բաղաձայնությունը շոշափելիության աստիճան ակնբախ են. այստեղ հնչյունների անիմաստ կուտակում չկա, ամեն ինչ իմաստավորված է.

Միանգամից ծիծաղեցին ծնծղաները պղնձածայն...

Իր երկիրն ու ժողովրդին ինքնամոռաց սիրող բանաստեղծը, նրա «խաչված գեղեցկության» առջև ծնրադիր, իր երակներում հեկեկացող պարտությունների դեղին մորմոքը պահած շարունակվում է հիացնել, հիշեցնել, թե որտեղից ենք եկել և ուր ենք գնում...

Օգտագործված զրականության ցանկ

1. Վահագն Դավթյան - Երկեր, հատոր 1-ին, 2-րդ, Ե., 1985թ.
2. Վահագն Դավթյան - «Լույս առավոտի» Ե., 1984թ.
3. Էդուարդաս Մեծելայտիս - «Իմ կրկնակի Արարատը» Ե., 1984թ.
4. Վահագն Դավթյան - «Ի սկզբանե էր բանն ...» Ե., 1989թ.

ՅՈՒՐԻ ԳԱՐՐԻԵԼՅԱՆ

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱՓՈՎԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հնդեվրոպաբանները վաղուց են նկատել, որ գոյություն են ունեցել հնդեվրոպական արմատի հնչույթային կազմության սահմանափակումներ, ինչպես, օրինակ բացառվում են պարզ ձայնեղով սկսվող և վերջացող (*bed կամ *ged) կամ շնչեղ ձայնեղով սկսվող ու պարզ խուլով վերջացող և հակառակ հաջորդականությամբ կազմվող արմատները (*bhet կամ *tebh): Այդ թվում նշենք նաև այն փաստը, որ միևնույն ձևաբանական տարրը *e-ից հետո չի կարող կողք կողքի ունենալ երկու ձայնորդներ, այսինքն բացառվում են *teu- կամ *teir- տիպի ձևերը ևս: Միևնույն ժամանակ, եթե պարզ խուլին նախորդում է *s շփականը, ապա հնարավոր է *stebh տիպը:¹ Բազմաթիվ լեզվաբաններ, անշուշտ, փորձել են նաև բացատրել այդ սահմանափակումների էությունը, ինչը, սակայն, վիճաբանությունների տեղիք է տալիս այն պատճառով, որ եթե դեռ հնդեվրոպական միասնության շրջանին հատկացվող *sed-to>*setto կամ *pettro->*petro- տիպի զարգացումները ինչ-որ չափով բացատրելի են, ապա նույնը չի կարելի ասել *budh-to>*bhuddho անցման մասին: Ասենք նաև, որ թե՛ հիշյալ սահմանափակումները և թե՛ դրանց պատճառների վերլուծությունը հիմնականում կատարվել է հին հնդկերենի /սանսկրիտի/ տվյալներից ելնելով: Բարթոլոմեի հայտնի օրենքը սահմանում է, որ շնչեղ ձայնեղ→ խուլ հաջորդականությունն արդեն հնդեվրոպական միասնության շրջա-

¹ Meise A., Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, с.176-192.

նում փոխվում է ձայնեղ→ շնչեղ ձայնեղ (սնսկ.budh-tá>buddha) հաջորդականության: Նման փոփոխությունը համարվում է առաջընթաց առնմանում ըստ ձայնեղության հատկանիշի, այն դեպքում, երբ հնդեվրոպաբանության մի շարք ներկայացուցիչներ ընդունում են շնչեղ → խուլ և ապա ոչ շնչեղ → ձայնեղ հաջորդական զարգացումը (budh-ta→bud-tha→buddha), այն համարելով շնչեղության հատկանիշի բնական տեղաշարժ: Այսինքն, երբ ի հայտ են գալիս շնչեղ խուլերը, ապա նախկին շնչեղները վերածվում են շնչեղ ձայնեղների:¹ Սակայն երկու դեպքում էլ քննարկվող խնդրի մեջ որոշակի պարզություն չի մտցվում այն պատճառով, որ իրականում ունենք երկու միաժամանակյա գործընթացներ առնմանում և շնչեղության հատկանիշի փոխանցում հաջորդ բաղաձայնին, որը տիպաբանորեն անհավանական է: Խնդիրը բարդանում է նաև այն հանգամանքով, որ վկայված արմատական ձևերը հնդեվրոպական առանձին լեզուներում համարժեք չեն: Ինչպես, օրինակ, համեմատելով հ.ե. *nizdo-ից բխեցվող սնսկ. sīdati ,նստել,, լատ.sedeo, հւլավ. saditi և հայ.nist (nstim) ձևերը, ենթադրվում է, որ սանսկրիտի և լատիներենի համեմատությամբ հայերեն համապատասխանն ավելի ուշ վիճակ է ներկայացնում: Կարելի էր, անշուշտ, հետևելով Ե.Կուրիլովիչին, հրաժարվել այս խնդրի հե-տագա քննարկումից և բավարարվել այն պնդմամբ, որ Բարթոլոմեի օրենքը վերաբերում է միայն հին հնդկերենի զարգացման ավելի ուշ շրջանին և մյուս հնդեվրոպական լեզուների վրա տարածել չի կարելի: Կարծում ենք, սակայն, որ հին հնդկերենը և իր զարգացման ցանկացած փուլում պետք է արտացոլեր նախալեզվի առանձնահատկությունները և, բնականաբար, հիշյալ օրենքը նույնպես կներկայացներ նրան բնորոշ միտումների համապատասխան դրսևորումը:

Ըստ Թ.Գամկրելիժեի և Վ.Իվանովի կողմից առաջ քաշված „կատկայինների տեսության,, ավանդական վերականգնմամբ բացառվող *deg տիպը փոխարինվում է կատկայնացված պայթականներից կազմված *ʔek՝ ձևով և հիշյալ սահմանափակումը բացատրվում է այդ հնչյունների արտասանական յու-

¹ Kuryłowicz J., L'apophonie en indoeuropéen, Wrocław, 1956, p.379.

րահատկություններով: Տվյալ դեպքում նկատի է առնվում այն հանգամանքը, որ բնախոսական առումով դրանց արտաբերումը նույն հնչյունաշարքում գործնականում անհնար է, իսկ ավանդական *deg և *ged տիպի սահմանափակումները տիպաբանորեն չեն արդարացվում: Նշված լեզվաբանների կարծիքով, կատկայնացված հնչյունները նույն արմատի կազմում կարող են գոյակցել բոլոր պարզ և շնչեղ խուլ պայթականների հետ:¹ Սա, կարելի է ասել, հիշյալ տեսության ուժեղ կողմն է: Մյուս կողմից, սակայն, նույն մոտեցմամբ կրկին հնարավոր չէ հստակորեն բացատրել *tebh և *bhet տիպի սահմանափակումները: Պամկրելիժեն և Իվանովը ենթադրում են, որ նույն արմատի կազմում ոչ կատկայնացված պայթականները պետք է բնութագրվեն ձայնեղության և խլության միևնույն հատկանիշով: Այսինքն, հնարավոր են միայն *d^[h]ed^[h] կամ *t^[h]et^[h] տիպերը, իսկ *d^[h]et^[h] և *t^[h]ed^[h] կազմությունների սահմանափակումները նրանք համարում են բաղաձայն տարրերից մեկի ըստ ձայնեղության կամ խլության հատկանիշի տարաժամանակյա առնմանության հետևանք: Այդպիսով նրանք սահմանում են հետևյալ զարգացումը. *b^hud^h- + -t^ho- → *bud^h- + t^ho- → *bud-t^ho- հին հնդկերեն budha-, որը տարնմանության և առնմանության երևույթների քիչ հավանական հերթագայություն է: Ուստի երկրորդ տիպի (*bhet) սահմանափակման հարցում այս տեսությունը կրկին վերջնական պարզություն չի մտցնում, եթե չասենք, որ ավելի է բարդացնում այն: Բացի այդ, եթե հիմք ենք ընդունում հիշյալ մեկնաբանությունը, ապա հնդեվրոպական արմատի բացառվող տիպերի քանակը կա՛մ ավելի շատ է, քան ընդունվում է, կա՛մ էլ պետք է հանգեցնել միայն մեկին, քանի որ թեև ավանդական *ged և *deg սահմանափակումներն իսկապես չեն արդարացվում տիպաբանորեն, սակայն, *d^[h]et^[h] և *t^[h]ed^[h] բացառվող կազմություններն էլ չեն հիմնավորվում ծագումնաբանական փաստերով և մնում են որպես սոսկ տիպաբանական վերացարկումներ:

¹ Гамкрелидзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, т.1, Тбилиси, 1981, с.18-20:

Քանի որ Բարթոլոմեի օրենքը, ըստ էության, վերաբերում է հին հնդկերենի ձևաբանական կառույցներում առկա առաջնալեզվային պայթականների փոխարաբերությանը, վերոհիշյալ տեսակետի հիմնավորման համար կարևոր նշանակություն ունի է և d բաղաձայններով վերջացող հնդեվրոպական արմատների առանձնահատկությունների ճշգրտումը: Յնդեվրոպաբանության մեջ գոյություն ունի այն տեսակետը, որ եթե հիմքի կազմում հիշյալ հնչյուններին հաջորդում են համապատասխան պայթականով սկսվող ձևույթներ /ինչպես, օրինակ բայական ծագմամբ ածականների, անունների կամ գործող անուն նշանակող *-to-, *-ti-, *-tu-, *-tor- առաջնային ձևույթները/, ապա այստեղ դեռ հնդեվրոպական միասնության շրջանում առաջանում է s աճականը, որը հետագայում կարող է ենթարկվել տարբեր փոփոխությունների: Ասվածը ներկայացվում է *t - t>*tst(>*st) և *d - d^[h]>*dzd(*zd) զարգացումների տեսքով, որը պայմանականորեն ձևակերպվում է $\theta \rightarrow T/T -T$ բանաձևով: Այս առումով նշենք, որ հավանական համարելով նման զարգացում միայն խուլերի համար, չի կարելի նույնը ասել ձայնեղների մասին, քանի որ հիշյալ s-ն կարող էր ի հայտ գալ միայն ուժեղ լարված բաղաձայնների փոխազդեցության հետևանքով, իսկ ձայնեղ z-ն անմիջականորեն չպետք է թխեցնել *d - d^[h] հաջորդականությունից /եթե ընդունելի ենք դիտում հնդեվրոպական բարբառներում ձայնեղների տարբեր զարգացումների դրույթը/ և ավելի ճիշտ կլիներ այն համարել հիշյալ s-ի հետագա ձայնեղացման արդյունք: Այդ դեպքում ավելի հավանական է թվում *st->*sd->-zd^[h]- զարգացումը որոշ հետնորդ լեզուներում: Կարծում ենք ասվածը հիմնավորելի է ոչ միայն տիպաբանորեն, այլև համապատասխան ծագումնաբանական փաստերով. հմնտ. հայ. hast, զենդ. basta, հուն. βᾶστος, գոթ. fastn; հայ. dustr, հին շվեդ. dotter, հին բարձր գերմ. tohtér, հին սլավ. dušti; հայ. azd-r (ast-r-ից զուգահեռ), հին սլավ. stegno „ազդր,, , սնսկ. ásthi „ոսկոր,, ; հայ. kit' (ka'it'), լատ. skateō „խփել,, .լիտվ. skastu „թողնել,, ; հայ. čtim „ճանկրել,, , հնդկ. chiátti, հուն.σχίζω „պատռել, ճեղքել,, , ինչպես նաև հայ. ost, գոթ. asts „ճյուղ,, , իրգ. ast „ճյուղ, ոստ,, , հուն.

օջօզ ,ճյուղ, ոստ,, /ավանդական վերականգնմամբ *o-zdos-ից/: Հատկապես հատկանշական են *sed-> հայ. ուստ, հինդկ. ուժձ, ուժձահ ,հանգստավայր,, /ինչպես նաև sattā-, փռեցված, նստեցված,/, գոթ. setum ,նստել,, հին իսլանդ. sitja ,նստել, բնակվել,, , լատ.sedeō, sessum, հին բարձր գերմ. sezen /նաև nest ,բույն,/, հին սլավ. състо, зост. риездо համապատասխանությունները: Սովորաբար նախնական *sed- ,նստել,, ձևը վերականգնվում է ըստ լատիներենի փաստերի: Այդ դեպքում, բնականաբար, հայերենի ուստ-ը դիտվում է ավելի ուշ ձև, որի զարգացումը, սակայն, դժվար է բացատրվում: ,Կատկայինների տեսության,, կողմնակիցները նախկին *sed-ը փոխարինում են *set'-ով, որը կարծես ինչ-որ չափով պարզում է դրությունը, բայց հայ. ուստ – հինդկ. sattā համապատասխանության տեսությունը վերջնակա-նապես չի ճշտում: Նշենք նաև, որ երկու ատամնայինների միջև վերոհիշյալ s-ի (Տ արժեքով իրացմամբ) առաջացման երևույթը կարելի է տեսնել նաև մոստրատիկ փաստերում, ինչը կարող է վճռորոշ նշանակություն ունենալ տվյալ հարցի լուծման մեջ: Այսպես, օրինակ սեմ. *-t-t-r ,աստվածային աստղ,, , արամ. տր, աքքաղ. ištār, եբր. šaštoret ~ հ.ե. *(a)ster- ,աստղ,, , հինդկ. stṛ-bhis (հոգն. գործ.), ավեստ. stārəm, խեթ. aštira-, հայ. astl, հուն. ἄστὴρ, լատ. stella և այլն:¹ Ամեն դպքում հայերենի վերոհիշյալ ձևի առավել հնատիպ բնույթը, մեր կարծիքով, ակնհայտ է, իսկ հինդկ. sattā-ի հարցում կարելի է ընդունելի դիտել այն պնդումը, որ այստեղ ունենք *-tst->tt զարգացումը: Նկատի ունենալով նաև, որ ավանդաբար վերականգնվող *nizdo-, ,բույն,, ձևը վկայում է *ni-sed ,նստել, տեղավորվել,, բայի գոյությունը, որտեղ ni-ն տարածական հարաբերություն արտահայտող (ներքև) մասնիկ է, ապա կարելի է ասել, որ միայն հայերենը և գերմանական լեզուներն են պահպանել այդ նախնական արմատը:

¹ Möller H., Vergleichendes indogermanisch – semitisches Wörterbuch, Göttingen, 1911, S.44.

Այսպիսով, եթե ելնում ենք ,կատկայինների տեսությունից,, ապա ըստ վերը կատարված վերլուծությունների պետք է ենթադրել, որ ավանդական մեկնաբանությամբ բացառվող արմատական ձևերը մի դեպքում հիմնավորվում են նույն կազմության մեջ կատկայնացված հնչույթների անհամատեղելիությամբ, իսկ մյուսում (*b^het կամ *teb^h), որտեղ շնչեղությունը դիտվում է որպես հավելյալ հատկանիշ) գործ ունենք ավելի հին ձևերի հետ, որոնք իրականում այդպիսիք չեն: Մեր կարծիքով, քննարկվող հարցում, որոշ վերապահումներով անշուշտ, ավելի իրական է թվում Ե.Կուրիլովիչի վերոհիշյալ մեկնաբանությունը, եթե հիմք ենք ընդունում նաև Է.Բենվենիստի այն տեսակետը, որ CVC կազմություններում անհամատեղելի են տեղայնացման նույն հատկանիշներով բնութագրվող բաղաձայնները:¹ Այս ամենի հաշվառումով կարող ենք եզրակացնել, որ CVC տիպի համար ընդունելի է միայն մեկ սահմանափակում. նույն կազմության մեջ անհամատեղելի են լարվածության քանակական կամ որակական միևնույն հատկանիշներով բնութագրվող հնչյունները: Հարկ է նշել, որ արդի լեզվաբանության մեջ հնչյունների լարվածությունը բնութագրվում է արտասանական օրգանների մկանային լարվածության /քանակական կողմ/ և արտաբերման ուժի /որակական կողմ/ փոխհարաբերությամբ, որոնք միմյանց նկատմամբ գտնվում են հակադարձ համեմատական կապի մեջ:²

Այլ մոտեցմամբ մոտավորապես նման կարծիք է հայտնում նաև Օ.Շիրոկովը: Ընդունելով, որ հնդեվրոպական շեշտը եղել է բարձրության /երաժշտական/ և քննելով հայերենի համապատասխան փաստերը, նա գտնում է, որ բացառվող արմատական կազմությունների պատճառը շեշտահաջորդ բաղաձայնի առավել լարված արտասանությունն է, որի հետևանքով նախաշեշտ լարված բաղաձայնը վերածվում է թույլ լարվածի: Որպես ասվածի հիմնավորում լեզվաբանը տեսնում է Վեռների հայտնի օրենքը և եզրակացնում, որ հին

¹ Бенвенист Э., Индоевропейское именное словообразование, М., 1955, с. 47.

² Գարրիելյան Յու., Հայերենը և նախահնդեվրոպական լեզուն, Եր., 2001, էջ 83:

հնդկերենի datta-, jukta- ձևերն ավելի հին են, քան dagdhā-, labdha և նման այլ կառույցները, որոնք հին հնդկերենի ինքնուրույն զարգացման արդյունք են: Ինչ վերաբերում է հայերենի պարզ և շնչել խուլերի հակադրությանը /որպես լարվածի և ոչ լարվածի/, Շիրոկովը կարծում է, որ այն բնորոշ է եղել հնագույն հայերենին, որոնք վանկ-ձևային կազմում կարող էին ունենալ տարբեր իրացումներ: Ընդհանուր առմամբ նա հաստատում է նաև ծայնեղների զարգացման տիպաբանական հնարավորությունները՝ լարվածների թուլացմամբ կամ ոչ լարվածների ուժեղացմամբ:¹ Այս տեսակետի վիճելի կողմն այն է, որ հաճախ նույն լեզվում ունենում ենք թե՛ ուժգնության և թե՛ բարձրության շեշտ՝ դրանցից որևէ մեկի գերակայությամբ: Նկատի ունենալով նաև, որ լեզվի զարգացման ընթացքում դրանց հարաբերակցությունը կարող է փոխվել, ապա դժվար է միանշանակ կերպով պնդել, որ հնդեվրոպական վիճակին բնորոշ է եղել շեշտի այս կամ այն տիպը: Այս առումով նշենք, որ ըստ Յ.Յիրտի, վաղ հնդեվրոպական շրջանում գերիշխել է ուժգնության շեշտը, իսկ ավելի ուշ բարձրության: Հետևաբար կարող ենք ասել, որ հնդեվրոպական արմատի կազմության վերոհիշյալ սահմանափակումների խնդիրը կարելի է բացատրել միայն ծայնեղ /պարզ և շնչել/ բաղաձայնների հետևորդ լեզուներում տարբեր ժամանակագրական զարգացումներով: Այսինքն՝ հնդեվրոպական նախալեզվին բնորոշ է եղել արմատի կազմության միայն մեկ սահմանափակում, որը ներկայացվեց վերը: Ընդ որում այստեղ ելնում ենք հնդեվրոպաբանության մեջ գոյություն ունեցող աթեմատիկ հիմքերի նախնականության, ինչպես նաև այն դրույթից, որ արմատի ծավալումը հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում տեղի է ունեցել տարբեր կերպ, թեև ընդհանուր միտումների հիման վրա:²

¹ Широков О. С., Общеиндоевропейский и армянский консонантизм, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, եր., 1984, էջ 123-131:
² Meier-Brügger M., Mayrhofer M., Indogermanische Sprachwissenschaft, Berlin- New York, 2000, S. 18-19.

ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԶԱՅՆԵՂ ՇՆՉԵՂ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌԱՎԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Հայտնի է, որ հայ բարբառների բաղաձայնական համակարգում ծայնեղ շնչելների առկայությունն առաջին անգամ դիտարկվել է 19-րդ դարի վերջերին գերմանացի հնչյունաբան Ջիվերսի, ապա և Հր.Աճառյանի կողմից: Այդ հնչյունների «հանելուկային» բնույթի բացահայտման խնդիրը մեկ դար շարունակ հետաքրքրել ու զբաղեցրել է օտարազգի և հայ բազմաթիվ լեզվաբանների: Զայնեղ շնչելների արտաբերական-ընկալողական, ծայնաբանական, գործառական, տարածքային յուրահատկությունների շուրջ պարբերաբար արվել են ուշագրավ դիտողություններ, կատարվել են ծայնաբանական հետազոտություններ և հնչույթաբանական վերլուծություններ, որոնց արդյունքներն ի մի են բերված մեր «Զայնեղ շնչելները հայերենի բարբառներում» անտիպ աշխատության մեջ:

Զայնեղ շնչելների գործառական արժեքի շուրջ հայագիտության մեջ արտահայտված տեսակետներն ի վերջո հանգել են դրանց հնչույթային արժեքի հավաստմանը կամ ժխտմանը:

Զայնեղ շնչելների առկայությամբ բնորոշվող բարբառներում նախապես, առանց սկզբունքների հստակեցման Աճառյանն առանձնացրել է քառաստիճան (բ^օ, բ, պ, փ) և եռաստիճան (բ^օ, բ, փ) բաղաձայնական համակարգեր, որոնցում ծայնեղ շնչելներին փաստորեն վերագրել է հպականների մյուս շարքերին հավասարազոր արժեք (1, էջ 105-106): Աճառյանի այս դասակարգումը ընդունվել և երկար ժամանակ կիրառվել է հայ բարբառագիտության բնագավառում (Ա.Ղարիբյան, Ա.Գրիգորյան, Գ.Ղափանցյան և այլք): Հետագայում Ղարիբյանը իր վերջին հոդվածներից մեկում Կենտրոնական Հայաստանի բարբառների քառաստիճան խումբը ներկայացրել է արդեն իբրև եռանդամ բ^օ, պ, փ համակարգով (2, էջ 26):

Գ.Ջահուկյանը իր հայտնի բանավիճային հոդվածներում (3), փաստարկելով քառասկզբի ծայնեղ շնչելների և այլ դիրքերում հանդիպող ոչ շնչել (պարզ) ծայնեղների հնչույթային հակադրության բացակայությունը, դրանք առանձին հնչույթներ չի համարել: Սակայն ավելի ուշ, կրկին անդրադառնալով

բառաստիճան համակարգերի խնդիրն, որոշակի սկզբունքների հաշվառմամբ գտնում է, որ զուտ ստատիկ-հնչյունաբանական դասակարգման համաձայն միայն բառասկզբի դիրքը հաշվի առնելով և բուն հայկական համակարգից ձայնեղասկիզբ թուրք-պարսկական փոխառությունները բացառելով այդ համակարգերը կարելի է համարել եռաստիճան ձայնեղագուրկ՝ բ^օ, պ, փ, և եռաստիճան խլազուրկ՝ բ^օ, բ, փ (4, էջ 20): Դասակարգման այս նոր սկզբունքին, ըստ երևույթին, Ջահուկյանը հանգել է նաև այն նկատառումով, որ ոչ բառասկզբի դիրքերում «հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշները հանդես են գալիս անբավարար հստակությամբ, և դժվարանում է ձայնեղների ու խուլների, շնչեղների ու ոչ շնչեղների տարբերակումը» (4, էջ 48): Այս դասակարգմամբ ձայնեղ շնչեղների շարքը դիտվել է իբրև բաղաձայնական համակարգի լիիրավ անդամ: Այսուհանդերձ, Ջահուկյանը չի բացարձակացնում ձայնեղ շնչեղների հնչույթային արժեքը և նշում է որոշ բարբառներում (Նոր Նախիջևանի Չալթըր, Հաջըն) դրանց գործառույթը խուլների ազատ կամ դիրքային տարբերակների արժեքով (4, էջ 45):

Գամկրելիժեն և Իվանովը, թեև իրենց վերականգնած հ.-ե. բաղաձայնական համակարգում շնչեղության հատկանիշը հնչույթաբանորեն էական չեն համարում, այլ միայն ուղեկցող հնչյունական հատկանիշ, սակայն իրավացիորեն գտնում են, որ հ.-ե. այն լեզուներում, որոնցում դիտվում է ձայնեղ շնչեղների առկայություն, «Հնչույթաբանական հայեցակետից էական է այն, որ նման հնչույթներով համակարգերում դրանց շարքը շնչեղ խուլների շարքի հետ գտնվում է հարաբերակցական հակադրության մեջ: Հենց հնչույթաբանորեն դրանք կարող են բնորոշվել իբրև ձայնեղ (ոչ խուլ) շնչեղներ» (5, 1):

Հակառակ տեսակետի համաձայն՝ ժխտվում է ձայնեղ շնչեղների հնչույթային արժեքը: Այն պաշտպանել են էդ.Աղայանը, որի կարծիքով շնչեղ ձայնեղները ոչ շնչեղ (պարզ) ձայնեղների ենթահնչույթներն են (6). Հովհ.Մուրադյանը, ըստ որի՝ ձայնեղների շնչեղությունը չունի հնչույթային արժեք (7), և հնչյունաբան Ա.Խաչատրյանը, որ պարբերաբար զբաղվել է ձայնեղ շնչեղների փորձառական քննությամբ, դրանց բնույթի և գործառական հատկանիշների բացահայտման խնդիրներով: Ըստ Խաչատրյանի՝ «Հայերենի շնչեղ ձայնեղները ինքնուրույն հնչույթներ չեն, այլ միայն ձայնեղ բաղաձայների դիրքային տարբերակներ, որոնք հանդիպում են միայն բառասկզբում: Դրանց առկայությունը որոշակիորեն կապվում է առաջին վանկի ուժգին

արտասանության հետ» (8): Այս կարծիքի շուրջ մշենք մեր որոշ դիտարկումները:

ա) այն հիմնված է միայն Արարատյան բարբառի Աշտարակի խոսվածքի բաղաձայնական համակարգի հնչույթաբանական վերլուծության տվյալների վրա (9) և, կարծում ենք, չպետք է ընդհանրացվի, քանի դեռ կատարված չէ այլ տարածքների ձայնեղ շնչեղներով բաղաձայնական համակարգերի հնչույթաբանական համակողմանի քննություն: Ինքը՝ Ա.Խաչատրյանն էլ, ի դեպ, նշում է, որ իր եզրակացությունները դեռևս չեն սպառում խնդրի էությունը, քանի որ Աճառյանի և այլոց տվյալներով կան բարբառներ, որոնցում ձայնեղ շնչեղները հանդիպում են բոլոր դիրքերում և նույնիսկ ունեն իմաստատարբերակիչ գործառույթ (9, էջ 440):

բ) Հայտնի է, որ բառասկզբի դիրքում հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշները դրսևորվում են առավել հստակությամբ, ուստի և դա համարվում է ուժեղ դիրք, ըստ որում ձայնեղ շնչեղները գործառում են հիմնականում այդ դիրքում և համակարգի մյուս անդամների հետ մտնում հնչույթային հակադրության մեջ: Ա.Խաչատրյանը Աշտարակի խոսվածքում ձայնեղ հնչույթներ է դիտել միջձայնավորային և հետոնգային դիրքերում, իսկ բառասկզբի ուժեղ դիրքում գործառող ձայնեղ շնչեղները համարել է ձայնեղների դիրքային տարբերակներ: Պիտի մշենք, սակայն, որ միջձայնավորային և հետձայնորդային դիրքերը որոշ բարբառներում ու խոսվածքներում բացառված չեն ձայնեղ շնչեղների համար. օր՝ բ^օըբ^օուգ, ազ^օահ (Բուլանուղ, Միրբար գյուղ), բ^օօրբ^օոս (Բայազետ), արեզ^օակ (Արաբկիր)... Իսկ հետոնգային դիրքում շնչեղությունը՝ ձայնեղ թե խուլ, հայ բարբառներում մեծ մասամբ չեզոքանում է. օր՝ անբար, գ^օանգատ (Բայազետ), խընծոր, սըմբուլ, գ^օունդ (Բուլանուխ), փաննբ^օնգ, քաննգըղիլ (<բանբակ, գանգատել, Տիգրանակերտ):

Ուրեմն՝ հետոնգային ձայնեղ հպականները բաղաձայնական տվյալ համակարգի շրջանակում իսկապես դիրքային տարբերակներ պիտի դիտվեն:

Միջձայնավորային դիրքում հանդիպող ձայնեղները (լագոտ, աղամ...), կարծում ենք, բառասկզբի ձայնեղ շնչեղների հետ չպետք է դիտվեն հնչույթային միասնության մեջ և համարվեն միևնույն ձայնեղ հնչույթ: Կենտրոնական Արարատյան-Գյումրի-Կարս-Մուշ-Ալաշկերտ... տարածքում, միջձայնավորային և բառավերջի դիրքերում գործառող ձայնեղ կիսաձայնեղները (աբուր, շաբիզ^օ, ազ^օ, կուղ^օ ...) չեն հակադրվում համակարգի

պարզ (ոչ շնչեղ) խուլերին, քանի որ ծագումով հանգում են դրանց, ուստի և հնչույթային միասնության մեջ պետք է դիտվեն ոչ թե ծայնեղ շնչեղների, այլ բառասկզբի պարզ (ոչ շնչեղ) խուլերի հետ (պատ, տուն, կուտ) լրացուցիչ բաշխման հարաբերությամբ ներկայացնելով համակարգի ոչ շնչեղ հնչույթը: Համեմատել, օր. բառավերջում հանդիպող կիսածայնեղները ծայնային հստակ որակ են ստանում հնչյունական շղթայում՝ ծայնավորական միջավայրում ծայնեղանալով, խուլերի միջավայրում խլանալով. օր. կող^ո, կուղ ուղի, կուտ կուղի, խող^ո, խօղեր, խտտ տուր, մաղ^ո -մաղի, մատ չունի:

Ի դեպ, ծայնեղի և խուլի հատկապես հնչյունական շղթայով պայմանավորված փոխանցումները բնորոշ են նաև արևմտյան տարածքի որոշ հայ բարբառների (14):

գ) Անհրաժեշտ է նաև նկատի առնել հայ բարբառների կենտրոնական և արևմտյան տարածքների բաղաձայնական համակարգերի միջև առկա եական տարբերությունները: Այսպես, եթե կենտրոնական տարածքի բարբառների (Արարատյան, Գյումրի, Մուշ...) բաղաձայնական եռանդամ համակարգում (բ^օ, պ, փ) ոչ շնչեղ հնչույթը բառասկզբի դիրքում խուլ է (տալ, տաշտ, պատ), ապա արևմտյան տարածքում օր. Աբաստիայի բարբառի եռանդամ բաղաձայնական համակարգում (բ^օ, բ, փ), ոչ շնչեղ հնչույթը նույն դիրքում լիարժեք ծայնեղ է (դալ, բաղ^ո), հմմտ. օր. գ^օար (< գալ) - գար (<կար), դ^օուն (< դու) - դուն (< տուն), ծ^օր (< ձեր) - ձեր (< ծեր)... (10): Այս դեպքում, երբ ակնհայտ է բառասկզբի դիրքում ծայնեղ շնչեղներով և ծայնեղներով բառային զույգերի իմաստային հակադրությունը, գ^օ-ն և գ-ն, ծ^օ-ն և ձ-ն, բնականաբար, չեն կարող ներկայացնել միևնույն ծայնեղ հնչույթը:

Այսպիսով, ամփոփելով մեր դիտարկումները, գտնում ենք, որ ծայնեղ շնչեղները, քանի որ հիմնականում գործառում են բառասկզբի ուժեղ դիրքում և հակադրվում են բաղաձայնական համակարգի մյուս անդամներին՝ շնչեղ խուլերին, ոչ շնչեղ խուլերին (կամ ծայնեղներին), այսինքն՝ ունեն իմաստատարբերակիչ գործառույթ, ուրեմն և դրսևորում են հնչույթային արժեք:

Ինչպես նշեցինք, հայերենի բարբառներում ծայնեղ շնչեղները գործառում են հիմնականում բառասկզբի դիրքում (բ^օէրան, դ^օուռ, գ^օըրել, ծ^օոր, ջ^օաղաց), բառամիջում բաղադրյալ կազմություններում (անդ^օուռ, փագբ^օէրան), մի շարք բարբառներում ու խոսվածքներում (Նոր Զուղա, Բայազետ, Արծափ, Մուշի որոշ վայրեր, Արաբկիր) նաև միջծայնավորային կամ նախածայնա-

վորային դիրքերում (ազ^օահ, բ^օօրբ^օոս, արեզ^օակ), որտեղ, ըստ փորձառական քննության տվյալների, դրանք դրսևորում են հպական բաղադրիչի (հատույթի) զգալի ծայնեղություն (սրա մասին վկայել է նաև Ալլենը՝ Նոր Զուղայի բարբառի բաղաձայնների փորձառական քննության կապակցությամբ (11):

Ծայնեղ շնչեղները հայերենի բարբառներում հանդիպում են արտաբերական տարբերակներով, որոնք բնորոշվում են հիմնականում հազագային բնույթի յուրահատկություններով (12): Ըստ այդմ՝ առանձնանում է երկու հիմնական տարբերակ՝ ուժգնային (ինտենսիվ) և թույլ (ոչ ինտենսիվ): Սրանց ընդհանուր հատկանիշը հպական բաղադրիչի ծայնային ոչ կայուն որակն է՝ ծայնեղությունից մինչև խլություն, իսկ տարբերությունը որոշվում է հազագային բաղադրիչի ծայնեղության բնույթով՝ ծայնորդային (ուժգնային) հազագի առկայությամբ կամ բացակայությամբ, որով դրսևորվում է հնչյունի արտաբերական ուժգնության աստիճանը:

Մեր կատարած դիտարկումների համաձայն (ըստ որում ելակետ է ընդունված բառասկզբի ուժեղ դիրքը)՝ ծայնեղ շնչեղները հնչույթաբանական մակարդակում գործառում են իբրև բաղաձայնական եռանդամ համակարգի լիիրավ միավոր: Համակարգը բաղկացած է ծայնեղ շնչեղ, խուլ շնչեղ և ոչ շնչեղ հնչույթներից: Ուժգնային տարբերակով բաղաձայնական համակարգերում ծայնեղ շնչեղ-խուլ շնչեղ հարաբերակցության մեջ, մեր կարծիքով, հակադրություն են ստեղծում ոչ թե ծայնեղություն-խլություն, այլ ծայնեղ շնչեղություն-խուլ շնչեղություն՝ եական հատկանիշները, որոնք նաև հնչույթաբանորեն պետք է դիտվեն անտարրալուծելի: Համակարգի ոչ շնչեղ հնչույթը, անկախ ծայնային որակից (խուլ, ծայնեղ, կիսածայնեղ), նշված հարաբերակցության եզրերից յուրաքանչյուրին հակադրվում է ոչ շնչեղություն հատկանիշով. օրինակներ (Մուշ, Բուլանուխ)

բ ^օ էղ ^ո (խոշոր) - փէղ ^ո (փայտ)	դ ^օ ուր (գալ) - թուր - տուր
գ ^օ ընել - քընել	դ ^օ աշտ - տաշտ
գ ^օ ող - կող	դ ^օ ան (այնտեղ) -թան
գ ^օ ըզել - կըզել	կար - քար
դ ^օ ալ - թալ (զցիր) - տալ	ծ ^օ ախ - ցախ - ծախ
դ ^օ աս - թաս - տաս (տալ, ըղծ.)	ճար - չար

Այսպիսով՝ ծայնեղ շնչեղ հնչույթը ուժգնային տարբերակով բաղաձայնական համակարգում դրսևորվում է մեկ եական հատկանիշով՝ ծայնեղ

շնչեղությամբ, որը բնորոշվում է իբրև ստորին կոկորդային (լարինգալ) մաքուր կամ աղմկավոր ձայնային արտաբերություն (12): Անկախ հնչյունի հպական բաղադրիչի որակից՝ ձայնեղ, խուլ, թե կիսաձայնեղ, հնչյունի բնույթը որոշվում է ձայնեղ հազագով՝ ինչպես արտաբերական – ընկալողական, այնպես էլ փորձառական և գործառական հայեցակետերով: Այնպես որ հնչյունի ձայնեղ շնչեղ (և ոչ շնչեղ ձայնեղ) անվանումով արտացոլվում է նրա հնչույթաբանորեն եական հատկանիշը:

Ձայնեղ շնչեղների ուժգնային տարբերակը գործառու է հայերենի բարբառների կենտրոնական, հարակից արևմտյան և մասամբ հյուսիս-կենտրոնական տարածքներում:

Ձայնեղ շնչեղների թույլ (ոչ ինտենսիվ) տարբերակը ընդհանուր առմամբ ընկալվում է որպես շնչեղ, սակայն, ի տարբերություն նախորդ տարբերակի, զուրկ է հազագի յուրահատուկ կոկորդային բնույթից: Նրանով սկսվող առաջնավանկը չունի ուժգնային արտաբերություն (ինտենսիվություն): Ըստ Աճառյանի՝ «...երկի ... այս կարգի բաղաձայնների մեջ շունչը թրթուր է» (13, էջ 15): Ձայնաբանական (օսցիլոգրաֆիկական) հետազոտության տվյալների համաձայն՝ նրանում ձայնեղ շնչեղությունը իրացվում է հիմնականում խուլ հազագի (h) մասամբ ձայնեղացած տարբերակով, այսինքն ունի թույլ բնույթ՝ զերծ աղմկոտ արտաբերությունից: Այսուամենայնիվ, եռանդամ բաղաձայնական համակարգում ձայնեղ շնչեղների թույլ տարբերակը թեկուզ և թույլ արտահայտված մասամբ ձայնեղ շնչեղությամբ հակադրվում է համակարգի ուժեղ, բոլոր դիրքերում կայուն անդամին՝ խուլ շնչեղներին, և ոչ շնչեղ հնչույթին, որը հնչյունապես իրացվում է որպես ձայնեղ, կիսաձայնեղ և խուլ: Կիսաձայնեղները հնչյունական հստակ որակ են դրսևորում խոսքի շղթայում համապատասխան հնչյունական միջավայրում ձայնեղանալով կամ խլանալով: Այս տարբերակը տառադարձվում է հետևյալ կերպ՝ ր², ր³, ղ², ղ³, ջ², ջ³ (15):

օրինակներ (խոտրջուր).

ր ² ար (գալ, անկ, անց) - գար-քար	ր ³ ալ (դալ, խիժ) - ղալ (տալ)
ր ² ող - ղող (ձ-ն կիսաձայնեղ)	ր ³ աս - դաս - թաս
ր ² ալ - կալ	ր ³ ուք - թուք
ր ² էր - կէր	

Ձայնեղ շնչեղների թույլ տարբերակը գործառու է հայ բարբառների արևմտյան ցրիվ տարածքում՝ խոտրջուր, Ակն, Գանձեն (Մալա), Առտիալ,

Սուչավա, Նիկոմիդիա, Բելլան, Նոր Նախիջևան, որոնցից, ցավոք, փորձառական բնության է ենթարկված միայն խոտրջուրի հպականների համակարգը:

ՃԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գր. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա-Նոր Նախիջևան, 1911, 105-106:
 2. Ա.Ղարիբյան, Հայերենի հպականների համակարգը, Հայկական կոնսոնան-իզմը միջազգային լեզվաբանության գնահատմամբ, Ե., 1976, 26:
 3. Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտությունը և հայերենի բարբառների ծագման հարցը, ՊԲՀ, 1959, թիվ 2-3: К вопросу о происхождении консонантизма армянских диалектов, ВЯ, 1960, N 6.
 4. Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:
 5. Т.Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, I, 1984, 15.
 6. Էդ.Աղայան, Գրաբարի քերականություն, Ե., 1964, 150:
 7. Գ. Սուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, 1, Ե., 1982, 284:
 8. Ա.Նաչատրյան, Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն, Ե., 1988, 146-147:
 9. А.Хачатрян, Природа звонких придыхательных согласных в некоторых армянских диалектах, Лингвистическая география, диалектология и история языков, Ер., 1976, 435-436. Նույնը՝ 440:
 10. Հողվածում քերված բարբառային օրինակները քաղված են ԳԱԱ Գր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հայ բարբառագիտության բաժնի ըստ ԶԲԱ ծրագրի հավաքված ձեռագիր նյութերից:
 11. W.Allen, "Notes on the phonetics of an Eastern Armenian speaker", "Transactions of the Philological society", Oxford, 1950.
 12. Ա.Հանեյան, Շնչեղ ձայնեղների արտաբերական տարբերակները հայերենի բարբառներում, Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական հինգերորդ գիտաժողովի նյութեր, Ե., 1986, էջ 60-62:
 13. Գր.Աճառյան, Քննություն Առտիալի բարբառի, Ե., 1953, 15:
 14. Դ.Կոստանդյան, Երզնկայի բարբառը, Ե., 1979, 21-23:
- Ձայնեղ շնչեղության երկու տարբերակների տառանշանները Ը և Ե, ինչպես նաև հնչյունի ձայնաբանական հիմնական հատկանիշի թուլության նշանը ~, ներկայացվում են ըստ հայերենի բարբառագիտական տառադարձության ԳԱԱ Գր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում մշակված նոր համակարգի:

ԲԱՐԴ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐԸ Յ. ՀԱՅՆԵԻ «ԵՐԳԵՐԻ ԳԻՐԸ»
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՌԻՍ ՈՐՊԵՍ ՍՈՒԲՅԵԿՏԻՎ ՔՆԱՀԱՏՄԱՆ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՉԱՄԻՋՈՑ

Հանրահայտ է, որ գերմաներենի բառապաշարի համալրման և հարստացման հիմնական ուղին եղել և մնում է բառաբարդումը և հատկապես որոշիչ տիպի բարդությունները: Գերմաներենում անսահմանափակ հնարավորություններ կան միմյանց հետ համադրելու երկու գոյական անուն, որոնցից առաջինը երկրորդի նկատմամբ կատարում է որոշիչ պաշտոն: Եթե գերմաներենում հնարավոր չէ շարահյուսորեն արտահայտել «դաշտային աշխատանքներ», "полевые работы" կամ «լեռնային օդ», "горный воздух" հասկացությունները, ինչպես հայերենում և ռուսերենում, գերմաներենը դիմում է բառաբարդման. Feldarbeit, Bergluft: Այս տիպի բարդությունների առատությունը հիմնականում բացատրվում է գերմաներենի հարաբերական ածականներ կազմող վերջածանցների նվազ քանակությամբ: Բառակազմական այս ձևն այնքան տիպական է գերմաներենի համար, որ անգամ այն դեպքերում, երբ որևէ հասկացություն հնարավոր է շարահյուսորեն արտահայտել, օրինակ mütterliche Liebe, väterliches Haus, գերմաներենն այնուամենայնիվ գերադասում է ստեղծել բարդ բառեր Mutterliebe, Vaterhaus և այլն:

Գերմաներենում տարածված են նաև գոյական+ածական կամ ածական+ածական կառուցվածքով որոշիչ տիպի բարդությունները, որոնց միջոցով ստեղծվում են բազմաթիվ բարդ ածականներ: Այդ բարդությունները կարելի է օգտագործել հատուկ ոճաբանական նպատակներով, որոնք ժողովրդի կողմից մեծ մասամբ օգտագործվում են որպես ածականի արտահայտած հատկություններն ավելի ուժեղ շեշտելու միջոց. օրինակ himmelblau, meerblau, veilchenblau, կամ milchweiß, kreidenweiß, schneeweiß և այլն: Բարդության այս տիպն ընդունված է գնահատել որպես ածականի գերադրական աստիճանի արտահայտման, նրան «փոխարինող» ժողովրդական գերադրական աստիճան,

որը գերմանական լեզվաբանների մոտ ընդունված է անվանել *ֆոլկսսուպերլատիվ* (Volkssuperlative):*

Որոշ գրողներ, նրանց թվում նաև և հատկապես Հայնեն, բարդ բառեր կազմելու այս անսահմանափակ հնարավորությունն օգտագործում են որոշակի ոճական նպատակներով՝ միմյանց հետ համադրելով իմաստով անհամատեղելի հասկացություններ, և դրանով շեշտում են իրենց դրական կամ բացասական վերաբերմունքը դեպի նկարագրվող իրականությունը կամ երևույթները: Այն նաև հնարավորություն է տալիս բոլորովին անսպասելի համեմատություններ կատարել: Այսպես՝ համեմատենք Հայնեի կողմից օգտագործված մի քանի բարդ ածականներ. *neugierkluge Augen*, *wehmutweiche Abendstunde*, *transzendentalgrauer Leibrock* և այլն, որոնց առաջին անդամներն այս կամ այն չափով կորցնելով իրենց ինքնուրույն բառային իմաստը, նպաստում են երկրորդ անդամի բառիմաստի սաստկացմանը: Այս ածականներն առաջին հայացքից անհամատեղելի բաղադրիչների համադրման արդյունք են: *Neugierklug* բարդ ածականի առաջին անդամը լրացնում է *klug* ածականի իմաստը և շեշտում հատկապես այն, որ այդ աչքերը «հետաքրքրասիրությամբ լեցուն» խելացի աչքեր են: Կամ *wehmutweiche Abendstunde* ասելով՝ հասկանում ենք ոչ թե պարզապես հանդարտ, հանգիստ մի իրիկնաժամ, այլ *Wehmut* գոյականի համադրումից մեզ պարզ է դառնում, որ այդ հանդարտությունը լեցուն է թախիծով ու հուսալքությամբ:

Սույն հոդվածի նպատակն է հանգամանորեն վերլուծել Յ. Հայնեի «Երգերի գիրք» ժողովածուում օգտագործվող մի շարք նմանօրինակ բարդություններ, կանգ առնել նրանց բառակազմական առանձնահատկությունների, հատկապես ածականների բառաբարդման վրա: Հոդվածում փորձ է արվել նաև մեկնաբանել, թե հեղինակն իր զգացմունքներն արտահայտելու համար ինչ արտասովոր բառակազմական համադրություններ է կատարել և դրանով գերմաներեն լեզուն յուրովի հարստացրել նմանօրինակ ածականներով:

Վերը նշված ժողովածուի «Երգերի» բաժնում բանաստեղծը, տառապելով սիրած էակի անտարբերությունից, ընկնում է տեսիլքների և պատրանքների գիրկը: Հեղինակի այդ զգացմունքները կարծես անմիջականորեն արտացոլված են նրա բանաստեղծական լեզվի և հատկապես իր սիրած էակին

նկարագրող բազմաթիվ որոշչի դեր կատարող բարդ ածականներում. wundersüßes Mägdelein, O Mädchen engelgleich, die allerschönste Maid, die marmorblasse Maid և այլն: Այս ածականների առաջին բաղադրիչներն ինչպես տեսնում ենք ծառայում են հիմնականում որպես սաստկացուցիչ տարրեր և դրանց օգնությամբ հեղինակին հաջողվում է մերթ արտահայտել իր հիացմունքն իր սիրելիի հանդեպ, ինչպես wundersüß և engelgleich ածականներում wunder- և engel- բաղադրիչների օգնությամբ, մերթ նկարագրել նրան որպես մարմարի պես զուռնատ և սառը մի աղջիկ (marmorblasse Maid), որն անտարբեր է բանաստեղծի տատապանքների և հուսալքության հանդեպ:

Հայնեն իր բանաստեղծություններում օգտագործել է հատկապես wunder- կիսածանցով բազմաթիվ ածականներ: Այս կիսածանցի օգնությամբ արտահայտում են սովորաբար առարկաների կամ երևույթների դրական հատկանիշներ: ** Սակայն մի բանաստեղծության մեջ, երբ թռչունները պատնում են նրան իր սիրելիի մասին, նա համադրում է այդ կիսածանցը բացասական իմաստ ունեցող schlau ածականի հետ՝ դրանով իսկ օժտելով այդ բառը յուրօրինակ արտահայտչականությամբ.

Das sollt ihr mir nicht erzählen,

Ihr Vöglein *wunderschlau*...

“Nun hast du Kaufgeld...” երգիծական բանաստեղծության մեջ Հայնեն նկարագրում է իր «երևակայական» հարսանյաց տոնախմբությանը նվագող երաժիշտներին.

Zwölf *winddürre* Musiker schlendern herein,

Blind Fiedelweib holpert wohl hintendrein-

Da schleppt der Hanswurst, in *buntscheckiger* Jack,

Den Totengräber huckepack,

Winddürre ածականը նա օգտագործել է ավելի ընդգծելու այդ երաժիշտների վտիտությունը. այստեղ համադրվել են առաջին հայացքից կարծես անհամատեղելի «քամի» գոյականը և «բարակ, նիհար» ածականը, որոնց մեջ զրեթե որևէ իմաստային կապ չի կարող լինել, սակայն միայն Հայնեի գրչին է հատուկ ստեղծել այդպիսի ածական, որն ավելի դիպուկ է նկարագրում այդ երաժիշտների վտիտությունը:

Իր սոնետներից մեկում (Fresko-Sonette an Christian S.) մենք հանդիպում ենք հետևյալ տողերը.

In stiller *wehmutweicher* Abendstunde

Umklingen mich die längst verschollnen Lieder

Und Tränen fließen von der Wange nieder,

Und Blut entquillt der alten Herzenswunde...

Wehmutweich ածականը միանգամից մեզ պարզ է դարձնում հեղինակի բախտավի հոգեվիճակը, երբ նա կրկին հիշում է իր սիրելի կնոջ պատճառած տատապանքները:

Այդ նույն սոնետում Հայնեն իր ծաղրական վերաբերմունքն է արտահայտում իրենց բարձրակիր ծնացնող «հոգևոր դատավորների» հանդեպ անվանելով նրանց «բարձրակիր կապիկներ», hochgelahrte Affen: Հեղինակն այստեղ միտումնավոր է օգտագործել նաև hochgelahrt ածականի արխայիկ ձևը ավելի ընդգծելու իր բացասական և ծաղրական վերաբերմունքն այդ մարդկանց հանդեպ.

Ich lache ob den *hochgelahrten* Affen,

Die sich aufblähen zu stolzen Geistesrichtern,

Ich lache ob den feigen Bösewichtern

Die mich bedrohn mit *giftgetränkten* Waffen.

"Abenddämmerung" բանաստեղծության մեջ Հայնեն գրել է.

...Ein Lachen und Murmeln,

Seufzen und Sausen,

Dazwischen ein *wiegendliedheimliches* Singen...

Wiegendlied՝ *heimlich* բառերը համադրելով, նա շեշտում է *heimlich* ածականի իմաստը և համեմատում այն օրորոցային երգի հետ: Այդ ածականի օգնությամբ նրան հաջողվում է ավելի ցայտուն կերպով պատկերել աղմուկի մեջ լսվող օրորոցային երգի առեղծվածային մեղմությունը: Այդ երգը լսելով՝ նա հիշում է իր մանկությունը, երբ երեխաներով զաղտագողի ականջ էին դնում մեծ աղջիկների զրույցին.

Wenn wir am Sommerabend,

Auf den Treppensteinen der Haustür,

Zum stillen Erzählen niederkauerten,

Mit kleinen *neugierklugen* Augen...

Neugierklug ածականի միջոցով մենք պատկերացնում ենք նրանց հետաքրքրասիրության ու ուշադրության աստիճանը: Այս բարդության բաղադրիչների իմաստային հարաբերությունն ընթերցողին պարզ է դարձնում երեսաների աչքերի միաժամանակ խելացի և հետաքրքրասեր հայացքը: Այստեղ դժվար է ասել, թե այս ածականի հատկապես որ բաղադրիչի իմաստն է շեշտվում, սակայն այս երկու բաղադրիչների իմաստների միասնության հետևանքով ստեղծվում է բարձր հուզաարտահայտչականություն ունեցող ածական:

“Don Ramiro” բանաստեղծության մեջ նա Partizip 2-ով ստեղծված բարդ ածականների օգնությամբ նկարագրում է Կլարայի հոգեվիճակը.

Clara starret , Tod im Antlitz

Kaltumflirret, nachtumwoben.

Չայնեն մեծ թվով բարդ ածականներ է օգտագործել նաև «Չյուսիսային ծով» բանաստեղծությունների շարքում բնության գեղեցկությունը նկարագրելիս: Այստեղ սերն այլևս տիրապետող չէ, այլ հիմնականը բնության նկարագրությունն է և փիլիսոփայական խորհրդածությունները: Չայնեն իր *Sonnenuntergang* բանաստեղծության մեջ խորհրդածում է հավերժ ապրող ու տանջվող աստվածների մասին, և իր տանջանքներից ազատվելու ելքը նա գտնում է միայն մահվան մեջ: Ահա այդ բանաստեղծության վերջին տողերը.

...Ich aber der Mensch,

Der *niedriggepflanzte*, der *todbeglückte*,

Ich klage nicht länger.

Niedriggepflanzte ասելով, նա ի նկատի ունի այն, որ ինքն ապրել է երկրում, հողի վրա և որ ոչ թե աստվածների պես անմահ է, այլ՝ մահկանացու: Չեղինակն այստեղ ընտրել է *niedrig* ածականը, որն իր իմաստի մեջ պարունակում է արհամարհական և թերագնահատողական երանգ: Իսկ օգտագործելով *gepflanzte*, այլ ոչ թե *aufgewachsen* Partizip 2-ը՝ նա իրեն նմանեցնում է կարծես երկրի վրա աճող և մեծացող բույր այլ բույսերին, կենդանիներին, որոնք, ինչպես աշխարհում ամեն ինչ, ենթակա են ոչնչացման ու անհետացման: *Todbeglückt* ածականը նա օգտագործել է իր տառապանքներից ազատվող

և միայն մահվան մեջ իր ուրախությունը գտնող մարդու կերպարը ստեղծելու համար՝ հակադրելով միմյանց իմաստով միանգամայն անհամատեղելի հասկացություններ:

Սեկ այլ բանաստեղծության մեջ, որը կոչվում է “Reinigung”, հեղինակը ներկայացնում է իր տանջված հոգին.

...Und die kalte, gleißende Schlangenhaut

Der Heuchelei

Die mir so lang die Seele umwunden.

Die kalte Seele,

Die *gottverleugnende*, *engelverleugnende*,

Unselige Seele...

Բարձր հուզաարտահայտչական իմաստ են արտահայտում *gottverleugnend* և *engelverleugnend* բարդությունները: Այդ անսովոր համադրությունների օգնությամբ նա ավելի դիպուկ է պատկերում երեսապաշտությունից ու կեղծավորությունից հոգնած նրա «աստվածամերժ» հոգին, որն արդեն պատրաստ է մաքրման ու ազատագրման:

Այս շարքում հեղինակը նկարագրել է աստվածների գերբնական ուժը, ծովի գեղեցկությունն ու հզորությունը, արևի վառվուրտ փայլը, և այդ ամենը նա հմտորեն արտահայտել է բարդ ածականների օգնությամբ:

Գեղեցիկ է նրա արևի նկարագիրը “*Untergang der Sonne*” բանաստեղծության մեջ.

Des Tages über wandle sie freudig

Am hohen Himmel, *purpurgeputzt*

Und *diamantenblitzend*-

Und *allgeliebt* und *allbewundert*

Von allen Weltkreaturen...

Կամ մեկ այլ բանաստեղծության մեջ.

Die Sonne neigte sich tiefer, und warf

Glührote Streifen auf das Wasser...

Ահա թե ինչպես է նա նկարագրում ծովը.

...Die glühend rote Sonne steigt

Hinab ins weitaufschauende,

Silbergraue Weltenmeer.!

Բարդ ածականների միջոցով Հայնեն այստեղ ստեղծում է առեղծվածային ու առասպելական պատկերներ: Այսպես՝ «Die Nacht am Strande» բանաստեղծության մեջ *totschlaglaunig, dunkeltrotzig, zaubergewaltig, übermutberauscht, ahnungssüß, zauberlieblich* ածականների օգնությամբ ստեղծվում է հեքիաթային մի անիրական պատկեր: Հատկապես անսովոր մի բարդություն է *totschlaglaunig* ածականը: Թեև գերմաներենում գոյություն ունեն «տխուր» իմաստով բազմաթիվ ածականներ (*traurig, wehmütig, wehmutsvoll, elegisch, trübe, trübsehlig* և այլն)***, Հայնեն այնուամենայնիվ չի բավարարվել գերմաներենի հարուստ բառապաշարով և ստեղծել է «մահացու հարվածի չափ տխուր» իմաստ արտահայտող *totschlaglaunig* ածականը:

«Erklärung» բանաստեղծության մեջ չափազանց հուզաարտահայտչական է *feuertetränkte Riesenfeder* բառակապակցությունը.

Und mit starker Hand, aus Norwegs Wäldern

Reiß ich die höchste Tanne,

Und tauche sie ein

In des Ätnas glühenden Schlund, und mit solcher

Feuertetränkten Riesenfeder

Schreib ich an die dunkle Himmelsdecke-

«Agnes, ich liebe dich.»

Չեղինական այս շարքում հեքիաթային է պատկերացնում իր սերն ու զգացմունքները: Նա իր սիրած էակին համեմատում է աստղերի, երկնքի, ծովի և այլնի հետ.

... Jene Sterne sind die Augen

Meiner Liebsten, *tausendfältig*

Schimmern sie und grüßen freundlich

Aus der blauen Himmelsdecke...

Այստեղ *tausendfältig* ածականի միջոցով նա համեմատություն է դնում իր սիրելիի աչքերի ու կայծկլտացող, հազարափայլ աստղերի միջև: Նա նկարագրում է իր սիրած կնոջ շուրթերը *die blumenkeuschen, hochgeschürzten Lippen* ածականներով:

Գեղեցիկ և յուրօրինակ ձևով է նա դիմում սև արևի նման աչքեր ունեցող փերին.

O, du schwarze Sonne, wie oft,

Entzückend oft, trank ich aus dir

Die wilden Begeisterungsflammen,

Und stand und taumelte, *feuerberauscht-*

Dann schwebte ein *taubemildes* Lächeln

Um die *hochgeschürzten*, stolzen Lippen

Und die *hochgeschürzten*, stolzen Lippen

Hauchten Worte, süß wie Mondlicht...

Հայնեն գործածել է *feuer* արմատը ստեղծելով բարդ ածականներ, որոնք արտահայտում են իր սիրելիի հանդեպ տածած կրքոտ ու անմար սերը. *feuertetränkt, feuerberauscht, feuerblühend*:

Չետաքրքիր են «Sturm» բանաստեղծության մեջ նրա կողմից գործածված ածականները.

Es wütet der Sturm

Und er peitscht die Wellen,

Und die Wellen, *wutschäumend* und bäumend

Türmen sich auf ...

... Und plötzlich schtürzt es hinab

In schwarze, *weitgährende* Flutabgründe...

Schon flattert, *leichenwitternd*

Die weiße, gespenstische Möwe...

... Und zwischendurch hör ich vernehmbar

Lockende Harfenlaute

Sehnsuchtwilden Gesang,

Seelenschmelzend und *seelenzerreißend*...

Wutschäumend, weitgährend, leichenwitternd ածականների օգնությամբ հեղինակը պատկերել է փոթորկի սարսափելի տեսարանը, և դրա հետ միասին *sehnsuchtwild, seelenschmelzend, seelenzerreißend* ածականների օգնությամբ նկարագրվում է փերիի սրտավեր ու սրտատանջ երգը:

Բնության երևույթները նա արտահայտում է *weißgekräuselte Wellen, feuerblühende Sonne, vollblühender Mond, hochaufrauschendes Meer, sonnengeweckter Frühling* ածականներով, նաև գոյականացված բարդ ածականի միջոցով՝ *die Strahlenbuhende*: Հայնեն հաճախ գերադասել է ստեղծել բարդ

ածականներ՝ իր ասելիքը մեկ բառով արտահայտելու համար, մինչդեռ այդ մեկ բառը կարող է մի ամբողջ նախադասության իմաստ պարունակել:

"Der Gesang der Okeaniden" բանաստեղծության մեջ, օրինակ, օգտագործելով Partizip 1,2-ով բարդ ածականներ, նա գրել է.

koSte den süßen duft der Rose,

D...*Schwarzbeinigte* Vögel,

Mit weißen Flügeln *meerüberflatternde*,

Mit krummen Schnäbeln *seewasseraufende*...

...Eur. Leben ist bitter wie eure Nahrung.

Ich aber, der Glückliche, koste nur Süßes,

Ich er *mondscheingefütterten* Nachtigallbraut...

Mondschein գոյականի և *gefüttert* Partizip2-ի միջև իմաստային գրեթե ոչ մի կապ չի կարող լինել, սակայն Հայնեն, օգտագործելով այդ բառը փոխաբերական իմաստով, հիանալի ածական է ստեղծել լուսնի շողով սնվող «հարսնացու-դեղձանիկին» նկարագրելու համար:

Այսպիսով վերլուծվեցին Հայնեի կողմից ստեղծված բազմաթիվ բարդ ածականներ, որոնց միջոցով հեղինակային խոսքը համեմվում է բարձր հուզաարտահայտչականությամբ: Դրանք արտահայտում են հեղինակի մտորումները, նրա զգացմունքներն ու հույզերը: Հայնեի գործածած բարդ ածականների մեծամասնությունն անհատական կամ հեղինակային նորարարություններ են, ինչպես օրինակ taubenmild, winddürr, wiegenliedheimlich, neugierklug, totschiaglaunig, feuerberauscht, liebeweit, seidenrauschend, diamantenblitzend, blumenkeusch, geiergequält, և այլն:

Գրականություն

* М. Д. Степанова, Словообразование современного немецкого языка, Москва, 1953 г.

A. Iskos, A. Lenkova, Deutsche Lexikologie, Leningrad 1960.

W. Fleischer, Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig 1969

** Словарь словообразовательных элементов немецкого языка, изд. Русский язык, 1979г.

*** Synonymwörterbuch, Veb Bibliographisches Institut, Leipzig, 1980.

ԱՆՈՒՇ ԱՎԱԳՅԱՆ

ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հայերենի բաղաձայնական համակարգը նրա պատմական զարգացման բոլոր փուլերում, անկախ նրա տարբեր դրսևորումներում արձանագրվող տարբերություններից, բնութագրվում է պայթական ու պայթաշփական հնչյունների եռաստիճանությամբ, շփականների երկաստիճանությամբ և ձայնորդների մենաստիճանությամբ: Եռաստիճանությունն արտահայտվում է մի կողմից ձայնեղության և ոչ ձայնեղության (խլության) և մյուս կողմից շնչեղության և ոչ շնչեղության հատկանիշների հակադրությամբ, իսկ շփականների երկաստիճանությունը միայն ձայնեղության և խլության հակադրությամբ:

Տեղանունների բաղաձայն հնչյունների կրած փոփոխությունները ուսումնասիրելիս որպես համեմատության եզր օգտագործում ենք հին հայերենի բաղաձայնական համակարգը: Տեղանունների հնչյունաբանական քննությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու տվյալ երևույթի առաջացման ժամանակը: Գրաբարում և ժամանակակից գրական հայերենում բաղաձայնական հնչյունափոխությունները քիչ են: Լեզվում ժամանակի ընթացքում տեղի են ունեցել հետևյալ պատմական հնչյունափոխությունները. վերացել է գրաբարի և ձայնորդը, գոյացել է Φ խուլ բաղաձայնը, որը գրաբարում չկար: Հ. Մուրադյանը նշում է, որ Φ -ի գրավոր առաջին վկայությունները վերաբերում են XIII դարին, երբ գրավոր աղբյուրներում, արդեն որպես գիտակցված հնչյուն, սկսում է արտահայտվել լատիներենից նոր փոխ առած F տառի միջոցով: Φ -ով բառերի առաջին վկայությունները արձանագրվում են հատկապես կիլիկյան սկզբնաղբյուրներում, որը նշանակում է, թե այդ հնչյունի առաջացումը կապվում է արևմտյան տարածքի բարբառների հետ¹: Չայնեղ պայթականներն ու հպաշփականները որոշ դեպքերում վերածվում են շնչեղների ու պարզ խուլի: Բառավերջում ն հնչյունի անկում եղել, ինչպես նաև բառասկզբում յ հնչյունը հ է դարձել:

Միջին հայերենը ներկայանում է ոչ թե որպես կենդանի խոսակցական լեզու, այլ որպես լեզվի զարգացման պատմական մի փուլ, որ արձանագրված է միայն գրավոր աղբյուրներում: Դրանց արտասանությունը միշտ չէ, որ հանրընկնում է գրի առման շրջանի հնչմանը: Հ. Մուրադյանը գտնում է, որ հայոց

¹ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 260:

լեզվի քննարկվող ժամանակահատվածի բաղաձայնների փոփոխությունների ճշգրիտ պատկերն ստանալու համար անհրաժեշտ է պարզել, թե արդյոք միջնադարյան գրականության մեջ հանդիպող ուղղագրական շեղումներն ունեն իրական հիմք, թե ուղղակի վրիպակներ են: Ուղղագրական շեղումների հերթագայումից պարզ է դառնում, որ դրանք պատահական սխալներ չեն եղել: Որպես օրինակ անցումներ կապված են եղել միջնադարյան այս կամ այն բարբառի բաղաձայնական համակարգի առանձնահատկությունների հետ:

Միջին հայերենի հնչյունական համակարգում փոփոխության են ենթարկվել բաղաձայնները, հատկապես նրա պայթական ու պայթաշփական հնչյունների ծայնեղ և խուլ շարքերը: Հպական բաղաձայնների կրած բոլոր փոփոխությունները ստեղծում են բաղաձայնական համակարգերի տարբերակներ, որոնցից ամենահայտնին բաղաձայնների կիլիկյան համակարգն է: Այստեղ ակնհայտ է հին ծայնեղ հպականների շարքի տեղաշարժը դեպի խուլների շարքը և հակառակը: Շնչեղ խուլների շարքը մնացել է անփոփոխ, և պահպանվել է եռաստիճանությունը: Մեկ այլ բաղաձայնական համակարգով հպականների բոլոր շարքերը մնացել են անփոփոխ: Այսպիսով, եռաստիճան տեղափոխությունից բացի, միջին հայերենում գոյություն է ունեցել նաև հպական բաղաձայնների եռաստիճան անտեղաշարժ համակարգը, որը գործածական է եղել միջնադարյան Հայաստանի արևելյան տարածքում:

Բաղաձայնական համակարգը օրինակապես կերպով ներկայացնում է տարբերակներ զանազան բարբառներում: Ըստ Ար. Ղարիբյանի բաղաձայնական համակարգը բոլոր բարբառներում փոփոխություն է կրում հիմնականում երկու տիպի տեղաշարժերի և մեկ տեղաշարժ - տեղափոխման միջոցով: Ըստ առաջին տեղաշարժի՝ ծայնեղ հնչյունները վերածվում են խուլ հնչյունների բոլոր այն բառերում, որոնք գործածված են գրաբարում կամ հին հայերեն բառերում: Այս տեղաշարժը կրում են հետևյալ բարբառները՝ Աստրախանի, Շամախու, Ղարաբաղի, Հաղուռթի, Մարաղայի, Ռիմիայի, Խոյի, Վանի: Այս բոլոր բարբառների բաղաձայնական համակարգը երկաստիճան ծայնեղագուրկ համակարգ է: Ըստ երկրորդ տեղաշարժի՝ խուլները ծայնեղանում են, իսկ ծայնեղները կարող են դառնալ շնչեղ խուլ բոլոր այն բառերում, որոնք հին հայերենում ևս կան: Այս ենթախմբին են պատկանում «Կը» ճյուղի հետևյալ բարբառները՝ Պոլսի, Եվդոկիայի, Նոր-Նախիջևանի, Տրապիզոնի և Մարաշի: Ըստ տեղաշարժ - տեղափոխության՝ ծայնեղ հնչյունները վերածվում են խուլ կամ շնչեղ հնչյունների, իսկ խուլ հնչյունները ծայնեղանում են: Այս տեղաշարժ-տեղափոխությունն ունի երկու ենթախումբ՝ ա) երկաստիճան խլագուրկ բաղաձայնական համակարգ, որի մեջ են մտնում Տիգրանակերտի, Մալաթիայի, Նիկոմեդիայի բարբառները, բ) միջին հայերենի համակարգին

համապատասխանող բաղաձայններ ունեցող բարբառներ, որի մեջ են մտնում Ջեթունի, Հաճընի, Սվեդիայի և Բելլանի բարբառները: Ար. Ղարիբյանը գտնում է, որ բարբառների բաղաձայնական համակարգի այս տարբերակները ցայտուն կերպով երևան են գալիս հիմնականում բառասկզբին և հատկապես բառային հիմնական ֆոնդի բառերի հին շերտի մեջ: Նա ավելացնում է, որ հաճախ կարելի է պնդել, որ այդ երևույթները բացառություններ չունեն, հետևաբար գրաբարի ժամանակ գոյություն ունեցող բարբառային բաղաձայնական կուտ համակարգերի անհերքելի վկայություններն են:

Ձայնեղի խլացում

Բ -ն խլացել է, դարձել է պ՝ Բագարան (քաղաք Մեծ Հայքում) - Պակարան, Բալախոռ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Պալախոռ, Բալու (գավառակ Արևմտյան Հայաստանում) - Պալու, Բայազետ (քաղաք Արևմտյան Հայաստանում) - Պայազիտ, Բաղնոց (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Պատնոց, Բաղաբերդ, (քաղաք Մեծ Հայքում) - Պաղաբերդ, Բերդիկ (գյուղ Կարսի մարզում) - Պերտիկ, Բերդուս (գյուղ Կարսի մարզում) - Պերտուս, Բերրի (քաղաք Արևմտյան Հայաստանում) - Պերրի, Բերդակ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Պերտակ, Բեխ (գյուղ Մեծ Հայքում) - Պեխ, Բիթլիս (քաղաք Արևմտյան Հայաստանում) - Պիտլիս, Բյուրական (գյուղ Հայաստանի հանրապետությունում) - Պիրական, Իսաբեկ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Իսապեկ, Խցաբերդ (գյուղ Ղարաբաղում) - Խիծապեթթ, Արունիքի (երկրամաս հայկական լեռնաշխարհում) - Ապունիքի, Նաբաթ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Նապաթ, Չոբանի կամուրջ (կամուրջ Արաքս գետի վրա) - Չոպանի կամուրջ, Ամբարկա (գյուղ պատմական Փոքր Հայքում) - Ամպրկա, Սուրբ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում, Վանի նահանգում) - Սորպ, Սուրբ սար (լեռ հայկական լեռնաշխարհում) - Սուրպ սար, Սուրբ խաչ (լեռ հայկական լեռնաշխարհում) - Սուրպ խաչ, Սուրբ Սարգիս (լեռ Փոքր Կովկասում) - Սուրպ Սարգիս, Սուրբազան (գյուղ Կարսի մարզում) - Սրպասան:

Գ -ն խլացել, դարձել է կ՝ Գագրույլ (լեռնազագաթ Փոքր Կովկասում) - Կազբել, Գոմաց ս Աստվածածին (վանք Արևմտյան Հայաստանում) - Կոմաց Աստվածածին, Ագարակ (լքյալ գյուղ Մեղրու շրջանում) - Ակրակ, Մեղրագոմ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Մեղրակոմ, Վաչազան Վերին (գյուղ Հայաստանի Հանրապետությունում) - Վաչական, Եղեգն (գյուղ Մեծ Հայքում) - Եղինկն, Սուզի (գյուղ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառում) - Սուկի, Բզլից (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Բկլիս, Կանգառք (գավառ Մեծ Հայքում) - Կանկարք, Անգղ (քերդաքաղաք Մեծ Հայքում) - Անկղ, Անգեղակոթ (գյուղ ՀՀ Սիսիանի շրջանում) - Անկեղակոթ, Եղեգնուտ (գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգում) - Եղեկնուտ, Մարգարա (գյուղ Հոկտեմբերյանի շրջանում) - Մարկարա,

Սուրբ Սարգիս (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Սուրբ Սարկիս, ճգնավոր** (լեռնագագաթ Փոքր Կովկասում) – **Չկնավոր, Գոհանում** (լեռնագագաթ հայկական լեռնաշխարհում) – **Կոհանում** (տեղանունը կազմվել է դիմադր քայից):

Դ –ն խլացել, դարձել է տ **Դիլիջան** (քաղաք Հայաստանի Հանրապետությունում) – **Տիլիճան, Դիվածոր** (գյուղակ Կարսի մարզում) – **Տիվածոր, Դրսեվանք** (վանք Թունանյանի շրջանում) – **Տրսեվանք, Դրունք** (գյուղ եղեգնածորի շրջանում) – **Տրունք, Դևի վանք** (վանք Մեծ Հայքում) – **Տևի վանք, Հանդեսի գյուղ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Հանտեսի գյուղ, Խանդուք** (գետակ և ձոր Արաքսի ավազանում) – **Խանուտ, Խնդուկ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խընտուկ, Վարդաբլուր** (գյուղ Լոռու մարզում)– **Վարտաբլուր, Ջարդարիչ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Ջարտարիչ, Վարդանածոր** (գյուղ Սյունիքի մարզում) – **Վարտանածոր, Վարդիգեղ** (լեռնագագաթ Հայաստանի Հանրապետությունում) – **Վարտիկելս** և այլն:

Չ –ն խլացել, դարձել է ծ **Չիթահող** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում)– **Ծիթհող, Օծուն** (գյուղ Լոռու մարզում) – **Օծուն, Դեղձուտի վանք** (վանք Իջևանի շրջում) – **Դեղձնուտի վանք, Խանձարոտ** (գյուղ պատմական Փոքր Հայքում) – **Խանձար, Խնձորեսկ** (գյուղ Գորիսի շրջանում) – **Խնձորեսկ, Տանձիկ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Տանձիկ** և այլն:

Ջ –ն խլացել, դարձել է ճ **Ջահուկ** (գյուղ Մեծ Հայքում) – **Ճահուկ, Ջավածոր** (գյուղ Նախիջևանում) – **Ճավածոր, Ջանիկ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Ճանիկ, Ջաջուռ** (գյուղ Ախուրյանի շրջանում) – **Ճաճուռ, Ջավոյի գյուղ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Ճավոյի գյուղ, Դիլիջան** (քաղաք Հայաստանի Հանրապետությունում) – **Դիլիճան, Բջնի** (գյուղ Հրազդանի շրջանում) – **Բճնի, Տերջան** (գավառ Մեծ Հայքում) – **Տերճան** և այլն:

Խ ու լ երի ծայնեղացում

Պ –ն ծայնեղացել, դարձել է ք **Պառավաթունք** (ավան Ղափանի շրջանում)– **Բաթունք, Պարտեզ** (գետ ճորոխի ավազանում) – **Բարդիզ, Պերմ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Բերմ, ս Կարապետ** (վանք Մեծ Հայքում) – **Գարաբեդի վանք, Ապարան** (քաղաքատիպ ավան Ապարանի շրջանում) – **Աբարան, Մեսրեպավանք** (վանք Մեծ Հայքում) – **Մեսրոբավան, Դարպաս** (գյուղ Գուգարքի շրջանում) – **Դարբազ** և այլն:

Կ –ն ծայնեղացել, դարձել է գ **ս Կարապետ** (վանք Մեծ Հայքում) – **Գարաբեդի վանք, Կարս** (քաղաք Կարսի մարզում) – **Գարս, Կարին** (քաղաք Մեծ Հայքում) – **Գարին, Կենտրոն** (գյուղ Նաիրի շրջանում) – **Գեղրոն, Խառակոնիս** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խարագոնիս, Օշական** (գյուղ Արագածոտնի մարզում) – **Օշագան, Սերկևիլ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Սերգևելիկ,**

Սկևռա (վանք Կիլիկիայում) – **Սգևրա, Չորուկ** (գետ հայկական լեռնաշխարհում) – **Չորուզ** և այլն:

Տ –ն ծայնեղացել, դարձել է դ **Տարոն** (գավառ Մեծ Հայքում) – **Դարուն, Մաստարա** (գյուղ Թալիհի շրջանում) – **Մաղարա, Մարտին** (գավառ Արևմտյան Հայաստանում) – **Մարդին, Այրարատ** (աշխարհ Մեծ Հայքում) – **Այրարաղ, Խախուտ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խախուղ** և այլն:

Ծ –ն ծայնեղացել, դարձել է ծ **Արծիվ** (գյուղ Մեծ Հայքում) – **Արծիվ:**

Ճ –ն ծայնեղացել, դարձել է ջ **Ճամբարակ** (գյուղ Կրասնոսելսկի շրջանում) – **Ջամբարակ, Ճապաղջուր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Ջաբաղջուր, Աճանան** (գավառ Մեծ Հայքում) – **Աջանան, Լիճք** (գյուղ Մեղրու շրջանում) – **Լիճք, Արճրա** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Արջրա** և այլն:

Չայնեղի շնչեղացում

Բ –ն շնչեղանում, դարձել է փ **Բանակ** (գյուղ Մեծ Հայքում) – **Փանաք, Բացբերան ձոր** (ձոր հայկական լեռնաշխարհում) – **Փասձերան դերե, Բալու** (գավառակ Արևմտյան Հայաստանում) – **Փալու, Բերրի** (գավառակ Արևմտյան Հայաստանում) – **Փերրի, Բջնի** (գյուղ Հրազդանի շրջանում) – **Փջնի, Բյուրական** (գյուղ Հայաստանի Հանրապետությունում) – **Փիրական, Վարդաբլուր** (գյուղ Լոռու մարզում) – **Վարդափուլ** և այլն:

Գ –ն շնչեղացել, դարձել է ք **Գարդմանիկ** (ամրոց Մեծ Հայքում) – **Քրթմանիկ, Գեղիկ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Քեղիկ, Ագարակ** (լքյալ գյուղ Մեղրու շրջանում) – **Աքրաք, Գոմ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Քոմ, Եղեգիս** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Եղեքիս, Այգուլիս** (գյուղաքաղաք Մեծ Հայքում) – **Աքուլիս, Սազ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Սաք** և այլն:

Դ –ն շնչեղացել, դարձել է ք **Դիանա** (գավառ Կապադովկիայում, Կիլիկյան Տավրոսում) – **Թիանա, Դոմաշեն** (գյուղ Սևանի շրջանում) – **Դթմաշեն, Բաղնոց** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Բաթնոց, Խառնուրդ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խառնուք:**

Չ –ն շնչեղացել, դարձել է ց **Սալածոր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում, ըստ Աճառյանի՝ սալ նշանակում է քար, ժայռ) – **Սալացոր, Դեղձուտի վանք** (վանք Իջևանի շրջանում) – **Դեղցնուտի վանք, Գոմածոր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Կոմացոր** և այլն:

Չ –ն շնչեղացել, դարձել է չ **Չերմուկ** (գավառ Արևմտյան Հայաստանում) – **Չերմիք, Ջինջ ջուր ներքին** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Չենջուր, Ջրիկ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Չրիկ, Առաջածոր** (գյուղ Ղափանի շրջանում) – **Առաջածոր, Նազաջուր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Նազաջուր, Ջանիջուր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում, ըստ Աճառյանի՝ ջան

նշանակում է եռալ, պղպշալ) – Ջանիչուր, Պաշարաջուր (ավերակ գյուղ Գորիսի շրջանում) – Պաշարաջուր, Սարամեջ (գյուղ Լոռու մարզում) – Սարամեջ:

ՇՆՃԵՂՆԵՐԻ ԽՆԼԱԳՈՒՄ

Փ –ն խլացել, դարձել է պ՝ Փարոս (գյուղ Արթիկի շրջանում) – Պարոս, Սափոր (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Սապոր, Սեծոփա (վանք Մեծ Հայքում, «մեծ ոփ, այսինքն մեծ փոս»)՝ – Մեծոփա և այլն:

Ք –ն խլացել, դարձել է կ՝ Սալաքիթ (լեռ Հայաստանի Հանրապետությունում, ըստ Աճառյանի քիթ նշանակում է ազատ, զերծ, սալ – քար, ժայռ) – Սալակիթ, Վանք (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Վանկ, Սաղմոսավանք (վանք Արագածոտնի մարզում) – Սագմոսավանկ, Կյանք (գյուղ Արթիկի շրջանում) – Լոր Կյանկ և այլն:

Թ –ն խլացել, դարձել է տ՝ Թարթառ (զետ Կուրի ավազանում) – Տերտեր, Տաթև (վանք Հայաստանի Հանրապետությունում) – Տատև, Հաղորթ (ավան Ղարաբաղում) – Հաղրուտ, Հարութ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Հարուտ, Խանդութ (զետակ և ձոր Արաքսի ավազանում) – Խանդուտ և այլն:

ՇՆՃԵՂՆԵՐԻ ԺԱՅՆԵՂԱԳՈՒՄ

Ք –ն ծայնեղացել, դարձել է գ՝ Լուսահոնք (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Լուսհոնգ:

Թ –ն ծայնեղացել, դարձել է դ՝ Թեղուտ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Դեղուտ, Բիթլիս (քաղաք Արևմտյան Հայաստանում) – Բիդլիս, Հարութ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Հարուդ, Գողթ (գյուղ Արովանի շրջանում) – Գողդ:

Ց –ն ծայնեղացել, դարձել է ծ՝ Արցախ (աշխարհ Մեծ Հայքում) – Արծախ:

Չ –ն ծայնեղացել, դարձել է ջ՝ Կանջ (գյուղ Կիլիկիայում) – Կանջի:

ԽՈՒԼԵՐԻ ՀՆՃԵՂԱԳՈՒՄ

Պ –ն շնչեղացել, դարձել է փ՝ Փարպի (գյուղ Արագածոտնի մարզում) – Պարպի, Պոչենց (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Պոչենս:

Կ –ն շնչեղացել, դարձել է ք՝ Կենտրոն (գյուղ Հայաստանի Հանրապետությունում) – Քեթրոն, Վանիկ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Վանիք, Երեցիկ (գյուղ Մեծ Հայքում) – Երեցիք, Տերիկ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Տերիք, Սոսիկ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Սոսիք, Խոտիկ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Խոտիք, Թաղիկ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Թաղիք, Թմուկ (բերդ Մեծ Հայքում) – Թմոք և այլն:

Տ –ն շնչեղացել, դարձել է թ՝ Ջուռնատուն (գյուղ Երևանի նահանգում) – Ջուռնաթուն, Հաղպատ (վանք Թումանյանի շրջանում) – Հաղթաթ, Բայազետ

(քաղաք Արևմտյան Հայաստանում) – Բայազեթ, Տարոն (զավառ Մեծ Հայքում) – Թարուն, Անապատ (գյուղ Երևանի նահանգում) – Անաթաթ և այլն:

Ճ –ն շնչեղացել, դարձել է ճ՝ Ճամբարակ (գյուղ Հայաստանի Հանրապետությունում) – Չամբարակ, Ճապաղ (զետակ Կուրի ավազանում) – Չապալ, Ճոճկան (գյուղ Թումանյանի շրջանում) – Չոճկան, Ճգնավոր (լեռնագագաթ Փոքր Կովկասի լեռնահամակարգում) – Չկնավոր, Լիճք (գյուղ Մեղրու շրջանում) – Լիչք և այլն:

ԴՐԱՓՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դրափոխությունը կամ հնչյունների ետևառաջությունը պայմանավորված է բառի միջի վերջին հնչյունների ավելի շուտ արտասանությամբ, այսինքն՝ որոշ հնչյուններ փոխում են իրենց տեղերը: Այս փոփոխությանն անենից շատ ենթարկվում են ծայնորդ հնչյունները: Ունենք տեղանունների հետևյալ դրափոխված տարբերակները՝ Ջավաջրի վանք (գյուղ և վանք Մեծ Հայքում, հավանաբար այս տեղանվան սկզբնաձևը եղել է Ջովաջրի վանք) – Ջավաջի վանք, Կամուրջ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Կարմուջ, Կամրջածոր (վանք Մեծ Հայքում) – Կարմրջածոր, Ախոռատուն (գյուղ Մեծ Հայքում) – Ախոռանտուն, Եղեզն (գյուղ Մեծ Հայքում) – Եղինկ, Մկնծոր (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Մրնկուս: Այրարատ (աշխարհ Մեծ Հայքում) – Արարադ, Այլուր (գյուղ Մեծ Հայքում) – Ալուր, Ալևոր (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – Հավլոր, Գարդմանածոր (զավառ Մեծ Հայքում) – Դարգմանածոր:

Տեղանուններում ունենք նաև ծայնավորների դրափոխության օրինակներ՝ Անի (քաղաք Մեծ Հայքում) – Աին, Ասիա (քաղաք Կիլիկիայում) – Աիաս, Վարդաբլուր (ավերակ գյուղ Եղեզնածորի շրջանում) – Վարդափուլ և այլն:

ՆԱԽԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Դուրս գրված տեղանուններում, որոնք վերաբերում են նախասությանը (անտիցիպացիա), կատարվել է հիմնականում ծայնորդ հնչյունների տեղափոխություն: Այդ ծայնորդ հնչյունները առաջ են գալիս պահպանվելով նաև իրենց տեղում: Այդպիսի օրինակներ են՝ Աստղկանբերդ (բերդ Մեծ Հայքում) – Աստղկանբերդ, Ամարաս (գյուղ մեծ Հայքում) – Արմարաս, Եղեզն (գյուղ Մեծ Հայքում) – Եղենզն, Սորավանք (վանք Արևմտյան Հայաստանում ըստ Աճառյանի սորա նշանակում է խոռոչ, ծերպ) – Սորվավանք, Մշակավանք (վանք Մեծ Հայքում) – Մկշկավանք:

ՀԱՐԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հարասության ժամանակ տվյալ հնչյունն իր տեղում արտասանվելուց բացի, հնչվում է նաև հետո, այսինքն՝ մտապատկերը շարունակվում է, ինչպես Այրարատ (աշխարհ Մեծ Հայքում) – Այրայրատ, Հայաթաղ (գյուղ Էջմիածնի շրջանում) – Հայաթաղթ, Ծամծոր (գյուղ Ղարաբաղում) – Ծամծոր:

¹ Տեղանունների բառարան, հ III, էջ 774:

Առնձանություն

Առնձանությունը հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ բառի մեջ երկու տարբեր հնչյուններից մեկը ազդելով մյուսի վրա նույնացնում կամ նմանեցնում է իրեն: Տեղանուններում տեղի է ունեցել ինչպես բաղաձայն հնչյունների, այնպես էլ ձայնավորների առնձանում, ինչպես Ավերակ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Էվերեկ, Բերդակ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Բերդեկ, Երանոս (գյուղ Մարտունու շրջանում) - Էրանոս, Ջորավիգ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Ջորովա, Սափոր Ներքին (գյուղ Բաթումի մարզում) - Սոփոր, Բալու (բերդաքաղաք Մեծ Հայքում) - Բուլու, Մուշկապատ (գյուղ Ղարաբաղում, ըստ էփրիկյանի մուշկ նշանակում է անուշահոտ կենդանական նյութ) - Մաշկապատ, Անի (քաղաք Մեծ Հայքում) - Անա:

Բաղաձայնների առնձանում Արմաղան (լեռնագագաթ Գեղամա լեռնաշղթայում) - Աղմաղան, Վարդան (գյուղ Պարսկահայաստանում) - Վարվան, Վասակաշատ (բերդ Մեծ Հայքում) - Վաշակաշատ և այլն:

Տարնձանություն (դիսիմիլյացիա)

Սա առնձանությանը միանգամայն հակադիր երևույթ, երբ բառի մեջ նույն կամ նման հնչյուններից մեկը ազդում է մյուսի վրա և լրիվ կամ մասնակիորեն տարբերում իրենից:

Ձայնավորների տարնձանում է՝ Վաչագան (գյուղ Ղափանում) - Վեչագան, Լալվար (լեռ Փոքր Կովկասի լեռնահամակարգում, ըստ Աճառյանի լալ նշանակում է «մի տեսակ պատվական քար և բաց կարմիր, գեղեցիկ, պայծառ զուռ») - Լեվվար, Գավառ (գավառակ Արևմտյան Հայաստանում) - Գավեռ, Արշամաշատ (քաղաք Մեծ Հայքում) - Արշեմաշատ, Ագարակ (լքյալ գյուղ Մեղրու շրջանում) - Էգրակ, Գավազան (բերդ Մեծ Հայքում) - Գավազին և այլն: Բաղաձայնների տարնձանում Սարավարդ (լեռնագագաթ Չանգեզուրի լեռնաշղթայում) - Սալվարդ:

Հնչյունի հավելում

Հնչյունի հավելում է կոչվում հնչյունափոխության այն երևույթը, երբ բառի մեջ ավելանում է մի նոր հնչյուն: Այդպիսի տեղանուններն են՝ Թուխ (գետ հայկական լեռնաշխարհում) - Թուխա, Եղեգնոց (գյուղ Լեռնային Կիլիկիայում) - Բեղեգնոց, Թմուկ (բերդ Մեծ Հայքում) - Թմբուկ, Բերրի (քաղաք Արևմտյան Հայաստանում) - Բերին, Կամուրջ (գյուղ Վերին Միջագետքում) - Կարմուռջ, Կանչ (գյուղ Կիլիկիայում) - Կանչի, Թաղիկ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Թյաղիկ, Արմաղան (լեռնագագաթ Գեղամա լեռնաշղթայում) - Մաղմաղան, Սամսոնի վանք (վանք Տավուշի մարզում) - Սամփսոն, Սամսոն (քաղաք և նավահանգիստ Տրապիզոնի նահանգում) - Սամսոն, Բերդածոր (գավառ Մեծ Հայքում) - Բերծորք, Հանդամեջ (գյուղ Նախիջևանում) - Հանդամեջք,

Ոչտունիք (գավառ Մեծ Հայքում) - Ըռչտունիք, Ս. Ռոմանոս (վանք Կիլիկիայում) - Ս. Ըռամանոս, Անդոկ (գետ հայկական լեռնաշխարհում) - Անդովկ տեղանվան մեջ վ հնչյունի հավելում է եղել ո -ից հետո: Ընդհանրապես վ -ի հավելումը բնորոշ է հունական ծագում ունեցող բառերին և ով հնչյունախումբը համապատասխանում է ω-ին: Սակայն այդ երևույթը ընդհանրացվել է և վ -ի հավելում է նկատվում նաև այն բառերում, որոնք հունարեն ω չունեն կամ հայերեն կազմություններ են, այսինքն՝ այդ բառերում գործել է համարանության երևույթը՝ աղաբողովմ, քրիստովմեայ, սրովբե և այլն:

Հնչյունների կորուստ

Հնչյունի հավելման հակադիր երևույթը հնչյունի կորուստ է, երբ բառի մեջ ընկնում (սղվում) է որևէ հնչյուն: Այդպիսի տեղանուններից են Բերդագարակ (գավառ Մեծ Հայքում) - Բերդագրակ, Բագարան (քաղաք Մեծ Հայքում) - Բագրան, Ամարաս (վանք Մեծ Հայքում) - Մարաս, Աղանա (քաղաք Կիլիկիայում) - Աղան, Ապարան (գյուղ Մեծ Հայքում) - Պարան, Անի (քաղաք Մեծ Հայքում) - Ան, Կննիկ (գյուղ Թալինի շրջանում, այս տեղանունը հավանաբար կնյունիկ բառի հնչյունափոխված ձևն է) - Կնիկ, Առկուռի (գյուղ Մեծ Հայքում, ըստ ավանդ - ան իբր Նոյ նահապետը տապանից դուրս գալուց հետո տնկել է ուռենու տունկը)¹ - Ակուռի, Հալեպ (քաղաք Ասորիքում, արաբերեն հալեպ նշանակում է «կթած կաթ») - Ալեպպո, Հաղպատ (վանք Թումանյանի շրջանում, կազմված է հաղբ և ատեն բառերից) հաղբ նշանակում է որոգայթ, արսինքն ատում են կամ խուս են տալիս որոգայթից: Այս անունը տվել են վանքին առաջին միաբանները, որոնք աշխարհը որոգայթ համարելով, փախել են ունայնությունից - Ախպար, Համդամեջ (գյուղ Նախիջևանում) - Անդամեջ, Սանահին (գյուղ Թումանյանի շրջանում) - Սանահին, Թագավորանիստ (գյուղ Գուգարքի շրջանում) - Թագավորանիս, Բանակ (գյուղ Մեծ Հայքում) - Բանա, ճապաղջուր (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - ճապաջուր, Դյուրական (գյուղ Մեծ Հայքում) - Դուտական, Կապույտ (գյուղ Ազիզբեկովի շրջանում) - Կապուտ, Հայրապետի գյուղ (գյուղ յուր Արևմտյան Հայաստանում) - Հայապետի գյուղ, Քուռակախաղաց (լեռ փոքր Կովկասում, ըստ ավանդության՝ Նորավանքի վարդապետներից մեկը, մատակ ձին նստած, անցնում է այս լեռան մոտով, և արծիվը վեր է թռցնում) - Ուռակախաղաց և այլն:

Հնչյունների ամփոփում

Հնչյունների ամփոփումը (հապլոլոգիա) բառի կազմում եղած իրար հաջորդող նույն հնչյունակապակցություններից կամ վանկերից մեկի կրճատումն է, ինչպես Արտաշաշատ (քաղաք Մեծ Հայքում) - Արտաշատ,

¹ Տե՛ս Հ.Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, էջ 85:

Բաղադրել (քաղաք Արևմտյան Հայաստանում) - Բաղել, Համաձայնել (գյուղ Տրապիզոնի նահանգում, ըստ Աճառյանի՝ համամ արաբական անուն է, որ նշանակում է վայրի աղավնի) - Համշեն, Անանավանք (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Անավանք, Արունիհի (երկրամաս Ուրարտուում) - Արունի:

Հնչյունների պարզեցում

Հայերենում առաջնալեզվային պայթականները միանում են առաջնալեզվային շփականների հետ և կազմում են բարդ հնչյուններ: Մեր կողմից դուրս գրված տեղանուններում միևնույն արմատի մեջ բարդ հնչյունը բաժանվում է բաղադրիչ հնչյունների և դրանից մեկը կորցնելով՝ առաջ բերում տեղանվան նոր տարբերակ:

Այսպես՝ $Ձ = \eta + \alpha$, $q = u$ Աղածոր (գյուղ Արմյանի շրջանում) - Աղազոր, Աղասոր, Արջածոր (գյուղ Ղափանի շրջանում) - Արջազուր, Աղծնիք (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Աղնսիկ, Լավծոր (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Լավսոր, Կոռնիծոր (գյուղ Գորիսի շրջանում, ավանդությունը անունը կապում է այս ծորում տեղացիների կատարած կոռային աշխատանքի հետ) - Գերինգոր, Մաքիծոր (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Մաքիսոր, Մկնածոր (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Մընկուսոր, Վարդանածոր (գյուղ Սյունիքի մարզում) - Վարդանազուր Առաջին և այլն:

$S = \beta + u$ Հայտուր (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Խաստուր, Հացկնի (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Հասկնի, Բզից (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Բզիս, Բաղնոց (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Բաթնոս, Պատնոս, Բացբերան ծոր (ծոր հայկական լեռնաշխարհում) - Փասփերան դեր:

$Չ = \eta + \sigma$ Նախիջևան (քաղաք Նախիջևանում) - Նախժավան, Բջնի (գյուղ Զրազդանի շրջանում) - Բժնի, Փջնի ($\sigma = \zeta$):

$Չ = \beta + \zeta$, $\zeta = u$ Խաչակա վանք (վանք Մեծ Հայքում) - Խասկա վանք:

$\text{Ճ} = \text{տ} + \zeta$ Լիճք (գյուղ Մեղրու շրջանում) - Լիշկ, Լեշկին:

Տարաբնույթ կամ խառը տիպի հնչյունափոխություն

Բառերում (հիմնականում հատուկ անուններում) տեղի է ունենում ոչ միայն առանձին վանկերի, այլև ամբողջական բառերի առանձին մասերի կրճատում: Կրճատման այս երևույթը Ա. Սուքիասյանը և Վ. Առաքելյանը անվանում են «արտակարգ» հնչյունափոխություն, իսկ Զ. Պետրոսյանը՝ «հնչյունական կրճատումներ»:

Մենք այս տիպը անվանել ենք տարաբնույթ կամ խառը տիպի հնչյունափոխություն, քանի որ տեղանուններում կատարված հնչյունական փոփոխությունները բազմաբնույթ են:

1. Ունենք տեղանուններ, որոնք բառավերջից կորցնում են հնչյունակապակցություն, որի փոխարեն արտասանվում է ո՛ր Գալուստի ծոր (ծոր Արածանիի վերին հոսանքի շրջանում) - Գալոյի ծոր, Դերծիկի ս թեոդորոս (վանք Փոքր Հայքում) - Դերծկո վանք, Գյուտի վանք (վանք Մեծ Հայքում) - Գտկո վանք (այս տեղանվան կ հնչյունի առկայությունը վկայում է, որ Գյուտ բառը եղել է Գյուտիկ):

2. Բառերից դուրս է ընկնում առաջին վանկը, ինչպես՝ Աղբրաջուր (գյուղ Ելիզավետպոլի նահ-ում) - Բրաջուր, Այգի (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Գի, Արշամաշատ (քաղաք Մեծ Հայքում) - Շամաշատ, Իշխանի գյուղ (գյուղ Կարսի մարզում) - Խանի գյուղ, Արշակաշեն (գավառ Մեծ Հայքում) - Շակաշեն:

3. Պահպանվել է բառակիզբը՝ դուրս մնալով բառավերջից հնչյունակապակցություններ՝ Նալբանդ (լեռ Կարսի մարզում) - Նալ, Նարեկ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Նար, Խանձարուր (գյուղ պատմական Փոքր Հայքում) - Խանձար, Ռումտիկին (գյուղ պատմական Փոքր Հայքում) - Ռումտիկ:

4. Բառամիջի (-ակ-) հնչյունակապակցությունը դուրս է ընկնում Տատրակաբնակ Աստվածածին (վանք Արևմտյան Հայաստանում) - Տատրաբնակ Աստվածածին, Վասակակերտ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Վասկերտ, Արշակունի (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Արշունի: Ունենք նաև Գաղթական (գավառ Մեծ Հայքում, Գողթն անվան շատ հազվադեպ գործածական ձևը) - Գաղթան տեղանունը: Գողթն անվան սեռականը լինում է Գողթան, ապա ո -ն առնմանությամբ դարձել է ա՛ Գաղթան, որից հետո ավելացել է -ակ- հնչյունակապակցություն՝ Գաղթ+ակ+ան:

5. Դուրս է ընկնու բառամիջի -ավ- հնչյունակապակցությունը, ինչպես՝ Աղավնատուն (գյուղ Էջմիածնի շրջանում) - Աղնատուն, Շավարշավան (գավառ Մեծ Հայքում) - Շավարշան, Պառվաթումբ (ավան Ղափանի շրջանում) - Պառթումբ:

6. Բարդ բառերը, որոնց առաջին բաղադրիչը կրկին շեշտակիր վանկին մոտենալու պատճառով զրկվել է որոշ հնչյունակապակցություններից: Շեշտակիր վանկին մոտեցող բաղադրիչների մեծ մասի մեջ, որոնք պահպանվում են ու միանում շեշտակիր վանկին, առկա է ա ծայնավորը: Ունենք Խավարտանք (քաղաք պատմական Կապադոկիայում) - Խավտանք, Վանքասար (հուրձաններ Գորիսի շրջանում) - Վնսար, Այգուլիս (գյուղաքաղաք Մեծ Հայքում) - Այլիս, Բերդածոր (գավառ Մեծ Հայքում) - Բերծոր:

7. Դուրս է ընկել բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչը՝ Տատրակաբնակ Աստվածածին (վանք Արևմտյան Հայաստանում) - Տատրկա, Հալիծոր (գյուղ Գորիսի շրջանում, ըստ Աճառյանի՝ հալի նշանակում է սպիտակ խոտ) - Հալե:

8. Պահպանվել է բարդ բարի առաջին արմատն ու երկրորդ արմատի սկզբնահնչյունը՝ **h > խ** փոփոխությամբ՝ **Ջրհոր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Ջուրխ**:

9. Բառեր, որոնցում տեղի է ունեցել նույն հնչյունի (ա) կրճատում՝ **Վարաժ-նունիք** (զավառ Մեծ Հայքում) – **Վաժնունիք**, **Ոսկանապատ** (գյուղ Ելիզավետպոլի գավառում) – **Ոկնապատ**, **Արամազդ** (լեռնագագաթ Փոքր Կովկասի լեռնահամակարգում) – **Արմազ**, **Նահապետ** (լեռնագագաթ Հայաստանի Հանրապետությունում) – **Նաբեթ**, **Վասակաշատ** (բերդ Մեծ Հայքում) – **Վաշկաշտ**:

10. Բառեր որոնք վերը նշված կանոններից դուրս են մնում՝ **Խրախճանյաց վանք** (վանք Արևմտյան Հայաստանում) – **Խաղճ**, **Աթանագինե** (վանք Մեծ Հայքում) – **Աթանիս** և այլն:

խ – դ

խ > դ փոխակերպմամբ տեղանունները բառարանում քիչ են՝ **Քասախ** (գետ Արաքսի ավազանում) – **Քասաղ**: Այս տեղանունը դեռևս հիշատակել է Մ.Խորենացին (V դ.)՝ **Քասաղ**, **Քարսահղ**, **Քսաղ** ձևերով: **Ղ** Ալիշանը այն առաջացած է համարում **Քարսահ** ձևից, որն ավելի ճիշտ է մեր կարծիքով: **Քարսահ** բառում հետագայում տեղի է ունեցել **ր**-ի անկում՝ **Քասահ**, ապա **h > խ** փոխակերպմամբ դարձել է **Քասախ**: Ունենք նաև **Ջախջախ** (գետ Եփրատի ավազանում) – **Ջաղջախ** տեղանունը:

կ – յ

Արարատ Ղարիբյանը գրում է, որեթե բառը վերջանում է **կ** հնչյունով և հաջորդ բառը սկսվում է բաղաձայնով, ապա այս **կ -ն** վերածվում է **յ** հնչյունի, օրինակ՝ **տախտակ կա - տախտայ կա**¹: Բառարանում **կ > յ** փոխակերպմամբ մեկ բառ ունենք՝ **Մեկ Մասուր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) > **Մեկմասու** > **Մեյմասուր**:

Հ – խ

Հր. Աճառյանը **h > խ** հնչյունափոխությունը դնում է արաբական արշավանքներից հետո և թուրքական տիրապետությունից առաջ ընկած շրջանում: Ունենք **Հացտուր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խացտուր**, **Հարսիկ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խարսիկ**, **Հացընկեր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խացընկեր**, **Հացաբլուր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խացաբլուր**, **Ջրհոր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Ջըխոր**, **Հերթ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խըրթ**:

¹ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 344:

Չ – կ

Չ > կ փոխակերպումը արձանագրվել է ծոր բառում: **Չորը** դարձել է կոր հետևյալ տեղանուններում՝ **Հույնոց ծոր** (գյուղ Մեծ Հայքում) – **Հույնոց կոր**, **Իշխանածոր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Իշխենկոր**: Այս փոփոխությունը հավանաբար կատարվել է ժողովրդի կողմից: ժողովուրդը **ծոր** և **կոր** բառերում նկատել է իմաստային նույնություն:

Ունենք նաև **Ամառնափոր** (գյուղ եծ Հայքում) տեղանունը, որի փոր բաղադրիչը ծոր բառի հնչյունափոխված տարբերակն է¹:

Բերդակուր (ավան Արցախ աշխարհում) տեղանունը **Կ**. Գանձակեցին հիշատակում է **Բերդակուր** ձևով, իսկ Եփրիկյանը հնարավոր է համարում, որ նախապես սա եղած լինի ոչ թե **Բերդակուր**, այլ **Բերդածոր**²:

ղ – լ

Հին հայերենի շրջանում այս տառերով արտահայտված հնչյունները ներկայացնում էին **Լ** -ի արտասանական տարբեր որակներ: **Լ -ն** և **ղ -ն** գրության շփոթը արձանագրվում է մեզ հասած առաջին իսկ ձեռագրերում: Ունենք **լ -ղ** գրությամբ հետևյալ տեղանունները՝ **Ճապաղջուր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Ճապալջուր**, **Անգղ** (բերդաքաղաք Մեծ Հայքում) – **Անգլ**, **Աբեղյանք** (զավառ Մեծ Հայքում) – **Աբեյանի** և այլն:

ղ – խ

ղ - խ փոփոխության են ենթարկվել հետևյալ տեղանունները՝ **Հաղպատ** (վանք Թումանյանի շրջանում) – **Հախպատ**, **Նորաղբյուր** (գյուղ Ամասիայի շրջանում) – **Նորախպյուր**, **Վարդաղբյուր** (գյուղ Շիրակի մարզում) – **Վարդախպյուր**, **Խոզաղբյուր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խոզախպյուր**, **Մատաղաբլուր** (լեռ Հայաստանի Հանրապետությունում) – **Մատախաբլուր**, **Մուշեղաշեն** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Մուշախշեն**, **Դսեղ** (գյուղ Թումանյանի շրջանում, առաջացել է **ղուզ տեղ** բառակապակցությունից) – **Դսեխ**:

Ռ – ր

Այս ձայնորդները միմյանցից տարբերվում են թրթռունության աստիճանով: Ունենք **Ռուշտի** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում, ըստ Հր. Աճառյանի՝ ռուշտ ծագմամբ անհայտ է) – **Ռուշտի**, **Ռումտիկին** (գյուղ պատմական Փոքր Հայքում) – **Ռումտիկին**, **Խառակոնիս** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Խարակոնիս**, **Կանգառք** (զավառ Մեծ Հայքում) – **Կանգարք**, **Սփռածոր** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) – **Սփրածոր**, **Թաղասեռ** (գյուղ

¹ Տե՛ս Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 216:

² Տե՛ս Եփրիկյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 416:

Հաղործի շրջանում, ըստ Հր. Աճառյանի՝ սեռ նշանակում է ծայր) - Թաղասեր, Բալախոռ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Բալախոր:

Բ - ռ
Հայերենի ժամանակակից բարբառներում արձանագրվում է նաև հակառակ երևույթը, երբ ր-ի դիմաց արտասանվում է ռ: Ունենք՝ Խանձարուր (գյուղ պատմական Փոքր Հայքում) - Խանձառ, Նարեկ (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - Նառ, Վարդան (գյուղ Պարսկահայաստանում) - Վառդան, Լարիսա (քաղաք Փոքր Հայքում) - Լառիսա, Լորուտ (գյուղ Թունանյանի շրջանում) - Լոռուտ և այլն:

Ս - զ

Ս - զ սուլականները բնիկ հայերեն բառերում հիմնականում սերում են հնդեվրոպական պայթականներից (κ' և ց'ի): Հ. Մուրադյանը նշում է, որ այս կարգի օրինակներ հին ձեռագրերում հանդիպում են շատ հազվադեպ՝ **Սուրենի ջուր** (գետակ հայկական լեռնաշխարհում) - **Ջուրունի ջուր**, **Վասակկերտ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - **Վազկերտ**, **Պստիկ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - **Պզտիկ**, **Ղարպաս** (գյուղ Գուգարքի շրջանում) - **Ղարբազ**, **Ամարաս** (վանք Մեծ Հայքում) - **Ամարազ**, **Սոս** (գյուղ Ղարաբաղի Մարտունու շրջանում) - **Սուզ**, **Արամուս** (գյուղ Արևմտյանի շրջանում) - **Արամուզ** և այլն:

Յ > հ

Յ ձայնորդը բառի մեջ հանդես էր գալիս բոլոր դիրքերում բառասկզբում, բառամիջում, բառավերջում: Հ. Մուրադյանի հավաստմամբ ձեռագրերը թեև ժլատ, բայց տալիս են գրություն մեծ ձևեր, երբ բառասկզբի ավանդական յ -ն արտահայտված է հ -ի միջոցով՝ յստակ - **հստակ** և այլն: Ունենք՝ **Յաղթուկ** (գյուղ Արևմտյան Հայաստանում) - **Հաղթուկ**, **Յովնանի ագարակ** (ագարակ Լեռնային Կիլիկիայում) - **Հովհանի ագարակ**: Յովնան նշանակում է աղավնի: **Յուտապե** (բերդ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում) - **Հուտապե**: ության հայցմամբ և հույսերով:

Ն > -

Ն հարբարում բազմաթիվ բառեր վերջավորվում էին ն հնչյունակապակցությամբ, որոնցում պատմական հնչյունափոխությամբ վերջահանգ ն ձայնորդը ընկել է: Ն -ի անկում է եղել հետևյալ տաղանվան մեջ՝ **Նախեղուռն** (գյուղ Մեծ Հայքում) - **Նախեղուռ**:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՆԱՆՃԱՊԱՆՅԱՆ ԳԵՂԱՆՈՒՇ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ

Հայտնի է, որ ընթերցանության կարողությունների զարգացումը պահանջում է որոշակի քանակի բառերի իմացություն, առանց որի հնարավոր չէ պատշաճ մակարդակով ըմբռնել տեքստերի բովանդակությունը:

Բառապաշարը լեզվի հիմնական կողմերից մեկն է և սերտորեն կապված է քերականության ուսուցման հետ: Քերականական կառուցվածքները դրսևորվում են բառերի միջոցով:

Հայտնի է, որ ուսումնական բառարանները բառարանագրության առանձին ճյուղ են կազմում: Ինչպես նշում են Վ. Մորկովկինը և Վ. Մորոզենկոն, մանկավարժական ուսումնական բառարանագրությունը «լեզվամեթոդական կոմպլեքսային առարկա է, որի բովանդակությունը ուսումնական նպատակով ընտրված նվազագույն բառապաշարի տեսական և գործնական նկարագրությունն է» (Վ. Մորկովկին 1978թ.: Մեջբերումը՝ ըստ Վ. Մորոզենկոյի, 1987թ., էջ 37): Յուրաքանչյուր լեզվի բառապաշարն ընդգրկում է հետևյալ հիմնական բառաշերտերը.

ա) **Համագիտական բառաշերտ**. սրանք այն բառերն են, որոնց օգնությամբ կարելի է անվանել, նկարագրել և բնութագրել տարբեր գիտություններում հանդիպող ընդհանուր երևույթները, հասկացությունները, գործողությունները: Այդ բառաշերտը կազմում է գիտական ոճի հիմքը (Օ. Ախմանովա, Մ. Գլուշկո, 1974թ., էջ 78):

բ) **Նեղ մասնագիտական բառաշերտ**. սա բնորոշ է գիտության տվյալ մասնաճյուղին (օրինակ՝ տնտեսագիտություն, մաթեմատիկա, ֆիզիկա և այլն):

գ) **Չեզոք բառաշերտ**. սրանք այն բառերն են, որոնք բնորոշ են լեզվի բոլոր շերտերին, չունեն գործածության նեղ շրջանակ, ուստի կարելի է հանդիպել գրեթե բոլոր ոճերում: Այստեղ կարելի է առանձնացնել նաև առավել գործածա-

կան համընդհանուր բառաշերտը, որը կազմում է տվյալ լեզվի բառապաշարի միջուկը և լայնորեն գործածվում է տարբեր ոճերի տեքստերում :

Նշված բառաշերտերում բառապաշարի կազմը կայուն չէ, այն մշտապես ենթարկվում է փոփոխությունների, որոնք պայմանավորված են հասարակության զարգացման գործոնով: Այդ առումով մասնագիտական տեքստեր ընթերցելիս նորաբանությունների հետ կապված որոշակի խոչընդոտներ են ծագում, հատկապես շատ են անգլերենից գերմաներեն ներխուժող բառերը (ի տարբերություն հայերենի, որտեղ միջազգային բառերի տոկոսը բավականին ցածր է):

Ամռտեսել այդ նորաբանությունները նշանակում է հետ մնալ լեզվի զարգացման ժամանակակից միտումներից և սովորողներին զրկել անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ճիշտ ընկալելու հնարավորությունից:

Այդ պատճառով էլ խիստ կարևոր է հայտնաբերել ժամանակակից գերմաներենին բնորոշ նորաբանությունները, ուսումնասիրել, տեսակավորել և իմաստավորել դրանք:

Այդ հարցը լուսաբանելիս կարելի է օգտագործել Ե.Վ. Ռոզենի «Գերմաներենի բառապաշարն այսօր» մենագրությունը (Ե. Վ. Ռոզեն, 1976թ.): Թեև այս «այսօրը» վերաբերում է 1976 թվականին, այսինքն մինչև գերմանական երկու պետությունների միավորումը, այդուհանդերձ, մենագրությունում շարադրված հիմնական դրույթներն ու օրինակները չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

Քաղաքական, սոցիալական, տնտեսագիտական փոփոխությունների հետևանքով ի հայտ եկած նոր երևույթներն ու հասկացություններն անվանելու կարիք է զգացվում: Լեզվում հայտնվում են նոր բառեր՝ նորաբանություններ, կամ արդեն առկա բառերը հարմարեցվում են նոր իմաստներին: Այդ պատճառով էլ նորաբանությունների իմաստավորումը, բառապաշարային փոփոխությունների գրանցումը խիստ անհրաժեշտ են ուսումնառության համար (օրինակ՝ der Atommeiler, die E-mail) և այլն:

Ինչպես նշում է Ե.Վ. Ռոզենը, նոր բառերի կարիքը հաճախ զգացվում է մշակույթում ի հայտ եկող նոր առարկաները, երևույթներն ու հասկացություններն անվանելու համար: Նոր իրի, գործունեության, նոր որակի, նոր

հասկացության, արտադրանքի նոր տեսակի և այլնի առաջացումը սովորաբար ուղեկցվում է նոր անվանումով:

Պետք է համաձայնվել Ե.Վ. Ռոզենի հետ այն հարցում, որ գիտատեխնիկական հեղափոխության շրջանում, իսկ մենք դրա վկան ու մասնակիցն ենք, նյութական մշակույթին առնչվող նոր անվանումների թիվը դառնում է անսահման: Թռչում են «գերծայնային ինքնաթիռները» (Überschallflugzeuge), տրանսպորտի շարժմանը հսկում են հեռակարգավորիչները (Monitor), գործարաններում կան ծրագրային ղեկավարմամբ աշխատող հաստոցներ (numerisch gesteuerte Werkzeugmaschinen), գյուղացիները կառուցում են թռչնակոմբինատներ (Geflügelkombinate), տները ջեռուցվում են մարտկոցային նոր համակարգով (niedertemperierte Großflächenbeheizung), տները կառուցվում են պատրաստի ղետալներից (vorgefertige Bauelemente) և այլն: Ուրեմն, նյութական արտադրության ցանկացած ոլորտում կան փոփոխություններ և դրա հետևանքով նոր բառեր ու նշանակություններ են հայտնվում (Ե.Վ. Ռոզեն, նույն տեղում):

Ժամանակակից գերմաներենի նյութական մշակույթի ոլորտի նորաբանություններին համապատասխանում են այլ լեզուների մման նորաբանություններ: Օրինակ՝ Klimaanlage - օդորակիչ - կոնդիցիոներ, Funkakademie - ռադիոհամալսարան, Ergonomie - էրգոնոմիկա (աշխատանքային գործընթացներն ուսումնասիրող ճյուղ, որի նպատակն է բարելավել աշխատանքային պայմանները), Parkhochhaus - բազմահարկ ավտոտնակ, Pressezentrum - մամուլի կենտրոն և այլն: Հաճախ դա ժանոթ միջազգային բառապաշար է՝ Kybernetik - կիբեռնետիկա, Elektronik - էլեկտրոնիկա, Computer - համակարգիչ, Ökologie - էկոլոգիա (գիտություն շրջակա միջավայրի մասին), Infrastruktur - ինֆրաստրուկտուրա (տնտեսության, քաղաքականության մեջ կազմակերպման կառուցվածքային ձև, որը ենթակա է ուրիշին վերադասին, և ապահովում է նրա նորմալ գործունեությունը), Bathyskaph - բատիսկաֆ (խորջրյա ինքնաշարժ սարքավորումներով հագեցած խցիկ, որով ուսումնասիրում են ջրի հատակը), Airbus - աերոբուս (բազմատեղ մարդատար ինքնաթիռ): Այս ցուցակը կարելի է շարունակել, քանի որ ժամանակակից կյանքում չկան նյութական մշակույթի ոլորտներ, որտեղ չթափանցեն միջազգային արծագանք ունեցող գիտատեխնիկական փոփոխությունները (Ե. Վ. Ռոզեն, էջ 24):

Ժամանակակից նորաբանությունները, ըստ Ե.Վ. Ռոզենի՝ արտացոլում են նաև աշխարհում տեղի ունեցող քաղաքական փոփոխությունները: Աֆրիկայի քաղաքական քարտեզի փոփոխությունները խթանեցին նոր պետությունների անվանումների (հատուկ անուն) և դրանցից կազմված ածականների առաջացումը՝ Malawi - malawisch, Maledinen - maledivisch, Nigeria - nigrisch և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ գերմաներենում նորաբանությունների մեծ մասը կազմված է միջազգային բառապաշարից՝ փոխառություններից և նմանակումներից:

Ըստ հեղինակի՝ նույն կարգի «բառ-վկաներ» են նաև նորածն հազուատի պարագաների անվանումները, որոնցով հետագայում կհետաքրքրվի հազուատի պատմությունը: Այժմ այդ բառերն առօրեական են: Այս բնույթի նորաբանություններն աչքի են ընկնում արտասահմանի նկատմամբ հակումով, որը միշտ նկատվում է նորածնության բնագավառում: Օրինակ՝ Jeans - ջինս, Blousson (Bluse, die über dem Rock getragen wird und an den Hüften eng anliegt), Duffelcoat (dreiviertellanger, sportlicher Herrenmantel), Blazer անգլերեն (Klubjacke mit Ärmelabzeichen), Cardigan – (sportliche, geknöpfte Strickweste) և այլն (նույն տեղում, էջ 25):

Պետք է համաձայնվել Ե.Վ. Ռոզենի հետ նաև այն հարցում, որ ժամանակակից տնտեսության մեջ կարևոր տեղ ունի սպասարկման ոլորտը: Այստեղ նույնպես հայտնվել են բնակչության հատկապես կենցաղային սպասարկման նոր ձևերի հետ կապված շատ նորաբանություններ: ԳԴՀ-ում կազմված ցանկերում, օրինակ, նշված են այսպիսի անվանումներ՝ Spatverkaufsstelle, Vorauswahlverkaufsstelle, Minuteneinkauf, Selbstbedienung, Cafeteria:

Նեղ մասնագիտացումը բնորոշ է ոչ միայն արդյունաբերական ձեռնարկատիրությանը, այլ նաև գործունեության այլ ոլորտներին, որտեղ նույնպես մասնագիտությունների նոր անվանումներ են հայտնվում: Ավանդական Sekretärin անվանումը ճշգրտվում է Chefsekretärin, Stenosekretärin, Stenokontoristin նորաբանություններով: Հատուկ անվանում են ստացել նաև հաշվապահական մասնագիտացումները՝ Mahnbuchhalter, Bilanzbuchhalter, Debitorenbuchhalter, Maschinenbuchhalter, Maschinenschreiberin, մասնագիտության անվանումը փոխարինվում է Stenotypistin, Phonotypistin և նույնիսկ Datentypistin բառերով, որոնք մասնագիտացման ավելի բարձր աստիճան են ցույց տալիս:

Ժամանակակից մասնագիտություններ մատնանշող բառերի թվարկումն կարելի է ավարտել «ամենաժամանակակիցներով», որոնք առնչվում են էլեկտրոնային հաշվողական տեխնիկայի բնագավառին: Դրանք են Maschinensaalleiter, Programmierer, Kodierer/in, Tabellierer/in, Sortierer/in, Prüfer/in, Locher/in (նույն տեղում, էջ 26-27):

Ե.Վ. Ռոզենն իր աշխատությունում ընդգծում է մեկ փաստ ևս՝ -in ածանցով կազմված ածանցյալ բառերն իզական սեռ են մատնանշում Maschinenführerin, Kranführerin, Einzichterin, Ingenieurin, Architektin, Kartographin, Ministerin, Kraftwerkerin, Prüferin, Pferdepflegerin և այլ բառերում: Սրանք ժամանակակից արդյունաբերության մեջ կնոջ դերի բարձրացման լեզվական վկաներն են:

Յ. Շվիտսկան (1999թ., էջ19) իր հոդվածում իրավացիորեն նշում է, որ որոշ բառեր առանձնապես տարբերություններ չեն դրսևորում Արևելյան և Արևմտյան Գերմանիայում, և բերում է բազմաթիվ օրինակներ՝ planen, Macht, Bilanz, rationalisieren, sanieren, Fonds, Pluralismus և այլն: Դրա հետ մեկտեղ հեղինակը մատնանշում է նույն իմաստն արտահայտող զուգահեռ բառերի գործածությունը, որոնք հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ: Օրինակ՝ Արևելյան Գերմանիայում օգտագործվում է

Broiler	Bratthändler-ի փոխարեն
Lehrling	Auszubildender-ի փոխարեն
Zielstellung	Zielsetzung-ի փոխարեն
Kaufhalle	Kaufhaus-ի փոխարեն
vorfristig	vorzeitig-ի փոխարեն
Altstoffhandel	Recyclingbetrieb-ի փոխարեն

(նույն տեղում, էջ 21):

Մասնագիտության հին անվանումը նորով փոխարինելը Ե.Վ. Ռոզենի կարծիքով հաճախ բառի սոցիալական դրսևորման, նրա արդիականության մատնանշման արդյունքն է: Ցածր վարձատրվող, որակավորում չպահանջող և ծանր ֆիզիկական աշխատանքի հետ կապված որոշ մասնագիտություններ փոխել են իրենց բնույթը ժամանակակից տեխնիկական առաջընթացի շնորհիվ: Նոր անվանումներն արտացոլում են այդ առաջընթացը և տվյալ աշխատանքը ներկայացնում որպես որակավորում պահանջող և անհրաժեշտ: Այսօր ավելի

կիրառական են Raumpflegerin, Hausangestellte, Hausassistentin բառերը, քան նախորդները Putzfrau, Reinmachefrau, Dienstmädchen: Bürobote բառը գերադասելի է Laufjunge-ից (Ե.Վ. Ռոզեն, 1976, էջ 28):

Գեղինակության ձգտումով կարելի է բացատրել գերմաներեն անվանումները օտար բառերով փոխարինելու հակումը: Այդպիսիք են, օրինակ՝ Layouter (Graphiker für Text-und Buchgestaltung), Designer (Formgestalter), Drossman (Herrenschneider), Florist (Blumenbinder) անվանումները: Դիտարկելով և ուսումնասիրելով նորամուծությունները՝ կարելի է սահմանել զնահատականների փոփոխությունները հասարակական վարկանիշային սանդղակում, այսինքն՝ հասարակական հոգեբանության ոլորտում (նույն տեղում, էջ 29): Դժվար է թերագնահատել, հեղինակի կարծիքով, զանգվածային լրատվամիջոցների գրավոր (թերթ-ամսագրային) և բանավոր (ռադիո-հեռուստատեսային) տեքստերի ազդեցությունը խոսքի ձևական կողմի քարոզչության և բնակչության բոլոր խավերի բառապաշարի «համահարթեցման» գործում՝ անկախ կրթությունից, մասնագիտական գործունեությունից կամ բնակավայրից:

Նորաբանությունները լեզու ներթափանցելու հնարավորության համար պարտական են մամուլին, որն ընթերցողին ներկայացնում է բառի գրավոր տեսքը, նրա ուղղագրությունը: Ռադիոն և հեռուստատեսությունը տալիս են բառի հնչյունային պատկերը, որը շատ կարևոր է, մանավանդ, եթե նորաբանությունը փոխառված է լատինատառ որևէ լեզվից:

Չանգվածային լրատվամիջոցները նույնպես մեծ ազդեցություն ունեն բառապաշարի փոփոխության և զարգացման վրա:

Կարելի է համաձայնվել Ե.Վ. Ռոզենի հետ այն հարցում, որ լեզվի վրա հեռուստատեսության ներգործության ուժգնությունը կախված է հիմնականում երեք գործոններից. 1) ներգործման կանոնավորությունն ու տևականությունը. 2) հաղորդավարների և դերասանների գրական խոսքի բարձր սոցիալական վարկանիշը, որը հեռուստադիտողի համար «որակյալ լեզվի» չափանիշ է, և վերջապես՝ 3) հեռուստատեսությունը միասնական լսարանում է միավորում քաղաքների և հեռավոր գյուղական շրջանների ունկնդիրներին՝ տալով նրանց միօրինակ լեզվական տեղեկատվություն:

Սրա հետևանքով տեղի է ունենում տարբեր լեզվակիրների բառապաշարի «համահարթեցում», իսկ աղքատիկ բառապաշար ունեցողների համար (կրթական ցածր մակարդակ ունեցող) բառապաշարի հարստացում: Բոլոր սոցիալական շրջանները հեռուստատեսության միջոցով (և ոչ միայն) նոր տեղեկություններ են ստանում մայրենի լեզվի, հայտնի նորաբանությունների, բառերի նոր նշանակությունների կամ իմաստային նոր նրբերանգների, նաև լեզվական փոխառությունների, բառերի օգտագործման նոր հնարավորությունների մասին:

Գերմաներենի բառակազմության մեջ գործում են համապարփակ բնույթի երկու տարբեր ուղղություններ: Մի կողմից՝ «թափանցիկ», ակնհայտ բառաբարդում, այսինքն՝ ակնհայտ ներքին պատճառաբանվածություն (մոտիվացիա) ունեցող բառեր, մյուս կողմից՝ բառակազմը կրճատելու հակում: Այն զուգակցվում է պարզ և հստակ բազմիմաստ բառերի ստեղծման և կիրառման հետ, օրինակ՝ (Fernseh)apparati, (Fernseh)gerät, (Fernseh)leuchte: Այդ բառերը կազմությամբ իրոք ակնհայտ և տեսանելի են, իմաստով ըմբռնելի, բայց խոսքում համեմատաբար հազվադեպ են հանդիպում, քանի որ երկար են և բաղակազմության համար ոչ պիտանի: Օրինակ՝ Fernsehbildschirm բառն ունի չորս հիմք, 17 տառ, իսկ Fernsehbildschirmvervollkommnung-ը՝ 7 հիմք, 32 տառ (նույն տեղում, էջ 33):

Ե.Վ. Ռոզենը իրավացիորեն նշում է նաև, որ բառերի մենիմաստության ձգտումը, որի արդյունքում առաջանում են Fernsehbildschirm կարգի բառեր, ինչպես և ընդհանրապես տերմինակազմությունը, իմաստային առումով պատճառաբանված են: Սակայն բառաբարդման հետևանքով ստեղծվում են «բառ-հրեշներ» (Bandwurmwörter), որոնք թեև չեն մերժվում լեզվակիրների կողմից, սակայն քննադատության ու հեզմանքի են արժանանում: Այդ պատճառով, երկար ու գերերկար բառերի մի մասը (տվյալ դեպքում Fernseh/en) կրճատվում է խոսքային իրադրության կամ համատեքստի ազդեցությամբ. Fernsehgerät → Gerät, Fernsehsendeturm → Fernsehturm → Sendeturm: Այստեղ արդեն գործում է մյուս մոտեցումը՝ ձգտումը խոսքի հակիրճության:

Որքան կարճ է նման բառը, այնքան, ըստ հեղինակի, ավելի քիչ է կապված խոսքի գրավոր և պաշտոնական ոճերի հետ: Օրինակ՝ Schirm բառը

հազվադեպ է հանդիպում համապատասխան տեխնիկական փաստաթղթերում, իսկ Fernschildschirm-ը, ընդհակառակը, բանավոր առօրեական խոսքում (Ե.Վ. Ռոզեն, 1976, էջ 34):

Երկար բառերի կրճատումը և հաղորդակցման ընթացքում պարզ ու հարմար անվանումների ստեղծումը, ինչպես նշում է հեղինակը, հաճախ արվում է գիտակցաբար, բայց տարերայնորեն: Կրճատման «արդյունքները» միշտ չէ, որ հաջող են լինում: Այսպես մեր օրինակում բառի ձևական կառուցվածքի պարզեցումը վերջին հաշվով հանգեցրեց համանունության: Schirm բառը (տեքստից դուրս) կարող է հասկացվել որպես 1.Regenschirm, 2.Lampenschirm, 3.Mützenschirm, 4.Schirmdach, 5.Fernsehschirm և այլն, համապատասխանաբար Röhre - 1.Backröhre, 2.Wärmerröhre, 3.Gang im Tierbau, 4.Fernsehröhre և այլն: Fernsehgerät և Fernschteilnehmung բառերի կառուցվածքային տարբերակների պարզեցումը (Apparat,-Empfänger) և (Zuschauer) առաջացնում է der Fernseher բառի համանունություն, որը նշանակում է և հեռուստացույց, և հեռուստադիտող (Ե.Վ. Ռոզեն, 1976, էջ 34):

Գործածական են կատակային անվանումները der Strassenfeger - «հաղորդում, որը գրավում է այնքան հեռուստադիտող, որ փողոցները դատարկվում են», der Kettenseher - «անընդմեջ բոլոր հաղորդումները դիտող մարդ» (նույն տեղում, էջ 37): Այսպիսով շուրջ քսան տարվա ընթացքում ժամանակակից գերմաներենը հարստացել է թեմայով և իմաստով «հեռուստատեսության» հետ կապված տասնյակ նոր բառերով:

Բառի ուղղակի (անվանական) կամ հիմնական իմաստի ընկալումը հիմք է դառնում բառիմաստի այլ դրսևորումները հասկանալու համար: Բառապաշարի ուսուցման ժամանակ կարևոր է բառի ճիշտ գործածությունը՝ այս կամ այն բովանդակությունն արտահայտելու կամ տվյալ համատեքստում ճանաչելու և հասկանալու նպատակով:

Երկլեզվության պայմաններում պետք է հաշվի առնել նաև բառի յուրահատուկ կապը մայրենի կամ ռուսերեն բառերի հետ, ինչպես նաև նրանց բազմիմաստությունը: Բազմիմաստ բառերի տարբեր նշանակությունները տարբեր լեզուներում հաճախ չեն համընկնում, որն էլ կարող է միջլեզվական փոխներթափանցում առաջացնել:

Ամփոփելով ժամանակակից գերմաներենի ուսումնական ծրագրային բառապաշարի վերլուծության միջոցով կարելի է տարբերակել մի կողմից արմատական, ածանցավոր և բարդ կազմություն ունեցող տերմիններ, մյուս կողմից՝ կայուն բառակապակցություններ (նաև տերմինակապակցություններ), դարձվածաբանական միավորներ:

Այսպիսով, բառապաշարային միավորը՝ որպես մեթոդական կամ դիդակտիկական միավոր, ընդգրկում է:

բառեր (պարզ, բարդ, ածանցավոր), բառակապակցություններ, տերմիններ (բառակազմական տարբեր կաղապարներով), տերմինակապակցություններ, կայուն կապակցություններ, դարձվածաբանական միավորներ:

Մեթոդական տեսակետից վերոհիշյալ տարբեր միավորները պետք է յուրացվեն որպես մեկ ամբողջություն՝ հաշվի առնելով դրանց իմաստը, կառուցվածքը, գործածությունը:

Բառապաշարային միավորների ճշգրտումը թույլ է տալիս ձևակերպել մեթոդական առումով դյուրընկալելի բառապաշարի դասակարգումը:

1. Իրական (ռեալ) բառապաշարն այն նվազագույն բառապաշարն է, որը ներառում է ուսումնական գործընթացում սովորողների կողմից յուրացվող ինչպես պրոդուկտիվ, այնպես էլ ռեցեպտիվ բառապաշարները:

2. Ներգոր (պոտենցիալ) բառապաշարն ընդգրկում է.

ա) միջազգային բառերը, որոնք մայրենի լեզվում ունեն ուղղագրական և արտասանական ընդհանրություններ.

բ) բարդ և ածանցավոր բառերի այն շերտը, որը չի մտնում նվազագույն բառապաշարի մեջ, սակայն հասկանալի կամ դյուրընթացելի է սովորողներին ծանոթ տարրերի և բառարմատների, ինչպես նաև ծանոթ բառակազմական կաղապարների շնորհիվ.

գ) բազմիմաստ բառերի այլ նշանակությունները, որոնց ընդհանրությունը բացահայտվում է բառի գլխավոր իմաստի հիման վրա:

Բառապաշարի հարստացումը մեծ մասամբ կատարվում է ի հաշիվ բառակազմության փոփոխությունների, որի տեսակարար կշիռը շատ բարձր է գերմաներենում:

Ինչպես նշում է ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանը, «բառակազմության կենտրոնական հասկացությունը բառն է, ուսումնասիրության հիմնական առարկան բաղադրյալ բառը. ... ինչպես ամեն մի կաղապարի, այնպես էլ բաղադրյալ բառի կաղապարի մեջ տարբերվում են միջուկային և առմիջուկային բաղադրիչներ, ընդ որում բաղադրության տեսակները որոշվում են առմիջուկային բաղադրիչների միջոցով» (Գ. Բ. Ջահուկյան, 1989թ., էջ 158):

Ըստ որոշ հաշվարկների՝ իրական բառապաշարային մի քանի տասնյակ միավորների հիման վրա կարող են ստեղծվել ներգոր բառաշերտի շուրջ 2500-3000 լրացուցիչ բառեր, որոնք արդեն հեշտությամբ կարող են ընկալվել:

Շարադրվածից պարզ է դառնում ընտրության այն սկզբունքների իրագործման կարևորությունը, որոնք մի կողմից ապահովում են իրական բառապաշարի առավել գործածական միավորների և նորաբանությունների ընդգրկումը նվազագույն բառապաշարի մեջ, մյուս կողմից՝ ներգոր բառապաշարի գերմաներենի համար առավել տիպական բարդ և ածանցավոր բառերը, որոնք կազմված են ծանոթ բառակազմական կաղապարների միջոցով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

- Ստվածատրյան Ս. Գ. Օտար լեզուների դասավանդման մեթոդիկա, Ե., 1985:*
Аствацатрян М.Г. Использование статистических характеристик деривационных моделей при отборе словообразовательного минимума для языкового вуза.
Сб. Методика обучения иностранным языкам. Минский гос. пед. институт ин.яз., вып.4, Минск, 1974.
Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности, М., 1986.
Морозенко В.В. Типы учебных словарей по английскому языку для вузов неязыковых специальностей. Сб. Иностранные языки в высшей школе. Вып.20, М., 1987.
Розен Е.В. Сложные слова в немецкой прессе. "Иностранные языки в школе", 1967, N3.
Розен Е.В. Лексика немецкого языка сегодня, М., 1976.

МОДАЛЬНЫЙ ЗАЧИН КАК ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ ОРАТОРСКОЙ РЕЧИ (на материале речи В. Вильсона)

Любая речь содержит определенную информацию, которую оратор старается довести до сознания слушателей. И только когда исходящая от оратора информация оказывается более интересной, нужной для слушателя, она и интересами. Вот почему оратору очень важно знать привлекает его внимание. Однако внимание человека к воспринимаемой информации, знанию определяется не только самой информацией и знанием, но и тем, какое *отношение* они вызывают: важны ли они для данного индивидуума, связаны ли они с его актуальными потребностями потребности и интересы своей аудитории. Но, как справедливо указывает Б.Ф.Поршнев, "в конечном счете внушить людям можно только то, что соответствует направлению их потребностей и интересов, их убеждению и воле" [7, 147].

Среди различных потребностей есть потребности прирожденные, иначе говоря, безусловные рефлексы и инстинкты. То, что касается инстинктов, обычно воспринимается людьми с вниманием и интересом, так как человек прежде всего стремится удовлетворить свои безусловные рефлексы, потребности в еде, одежде, жилище, любви и т.д. Учитывая психологическое влияние информации на инстинкты, аргументирующий субъект, особенно при освещении важных проблем в частности для оправдания тех или иных акций, апеллирует именно к инстинктам слушателей, что и вызывает у них одобрение, поддержку в связи с неизбежностью конфликта, или той или иной проводимой военной операции в данном регионе.

Примечательна, с этой точки зрения, речь президента В. Вильсона (2 апр. 1917 г.), при объявлении войны Имперской Германии, где приводятся веские аргументы в пользу неизбежности вовлечения США в войну, хотя на протяжении всей речи ни разу не вербализуется интенция автора объявить войну. "Авторский голос", вербально

выраженный в предполагаемом предложении: "*I declare war on the German Empire*", оказывается за пределами текста речи. М. М. Бахтин даже предполагает, что авторский голос вообще "не реализуется в слове" [3, 289]. Тем не менее, анализ текста речи Вильсона позволяет утверждать, что, хотя и будучи вербально не выраженным, голос автора, призывающий к войне, косвенно "звучит" в тексте.

Прежде всего важно отметить, что в данной речи наблюдается косвенное апеллирование к инстинктам слушателей, а именно к защите прав и свобод человека, что представляется жизненно важным, так как обеспечение всех остальных потребностей человека непосредственно вытекает из них.

Речь В. Вильсона организована таким образом, что для успешности своей аргументации автор прибегает к двум основным инстинктам своих слушателей – к инстинкту самосохранения и к инстинкту сохранения личных прав. Средством достижения успешной аргументации становится апеллирование авторской субъективной модальностью, т.е. его эмоционально-личностным отношением к описываемым им событиям. Данный текст обращения к Конгрессу модально окрашен с помощью психологических приемов и уловок, применяемых автором, с целью найти поддержку и одобрение конгрессменов в принятии определенного решения. Автор, прямо не называя предмет своего выступления, пытается с помощью актуализации определенных языковых средств передать свое личностное отношение к проблеме, вовлекая свою аудиторию в систему собственных убеждений и заставляя ее самой принять то решение, к которому он уже предварительно пришел.

В плане модальной окрашенности примечателен зачин данной речи, в котором вводятся параметры авторского отношения к предлагаемой им информации. Затем происходит "развертывание" модальности, в ходе которого расставляются эмоциональные акценты. Иными словами, постепенное накопление субъективно-оценочных значений модальности осуществляется в процессе раскрытия их эмоционального содержания. "Модальный зачин – это базисная информация об авторской модальности, тональность которой "подхва-

тывается" последующими отрезками текста и развертывается в них" [6, 103-112]. Как правило, модальный зачин используется в первом предложении или абзаце.

Зачин речи Вильсона уже предполагает серьезность и неотложность вопроса, который еще предстоит обсудить и как бы готовит слушателя к тому, что предстоящая информация исключительной важности и серьезности. Авторская модальность, рассчитанная на ожидаемый результат и верное истолкование со стороны адресата, выявляется буквально в первом предложении, которое может считаться классическим примером первого этапа элементарной модели зачина, предложенной Н. Д. Арутюновой в книге "Предложение и его смысл" [1, 359]. Согласно этой модели на первом этапе зачина экзистенциальное предложение, утверждающее существование предмета (лица), о котором пойдет, речь открывает текст. Однако в речи Вильсона второй этап "элементарной модели", когда "введенный в бытие" предмет получает наименование (в данном случае, **immediately made choices – declaration of war**), вербально отсутствует. Он остается за пределами текста и волей автора перемещается в подсознание его адресата, который и призывается к непосредственному соучастию не только в диалоге с самим автором речи, но и в решении поставленной им проблемы. В данном случае автор фактически пытается объективизировать свою субъективную модальность, "навязывая" аудитории собственное решение проблемы.

I have called the Congress into extraordinary session because there are serious, very serious choices of policy to be made, and made immediately, which it was neither right nor constitutionally permissible that I should assume the responsibility of making.

Отношение автора к описываемому им явлению выявляется средствами модального зачина, а именно актуализацией тех языковых элементов, которые помогают ему передать свое личное видение обсуждаемой проблемы.

Таким образом, текст речи Вильсона открывается декларацией о существовании предмета, в данном случае проблемы, о которой пойдет речь в самом выступлении. В роли данного предмета выступает

существительное **choices**, которое в окружении подобранных автором прилагательных приобретает ту модальную окраску, к которой автор стремится буквально с первых слов своего выступления. На первый взгляд использование таких нейтрально значимых прилагательных как **serious** и **very** не должно придавать речи особую эмоциональную окраску, однако их использование в пределах расширенного повтора выводит их на уровень тех речевых единиц, которые с дополнительными и уточняющими нюансами усиливают весь эмоциональный смысл и накал последующего аргументативного дискурса.

Первое оценочное словосочетание **extraordinary session**, настораживая слушателя, пресуппонирует атмосферу чрезвычайности и фактически является фундаментом, позволяющим конструирование каркаса настоящего модального зачина. Далее подача модально окрашенной информации организована по принципу "цепочки": одно суждение вытекает из другого. Однако модальную окраску всему этому придают не специально подобранные автором слова, эпитеты и т.д., а эмфатический синтаксический строй сложноподчиненного предложения с тремя придаточными предложениями, в которых автор путем умелой расстановки единиц обеспечивает модальность своего зачина: 1. обстоятельственным придаточным предложением причины **because there are serious, very serious choices of policy to be made, and made immediately**; 2. придаточным определительным предложением: **which it was neither right nor constitutionally permissible**; 3. придаточным определительным предложением: **that I should assume the responsibility of making**.

В первом придаточном предложении, обсуждая предмет **choices** своего выступления автор использует инфинитив пассивной формы глагола: **to be made**, цель использования которой можно интерпретировать двояко. Во-первых, данная форма имеет значение запрограммированного будущего. Однако автор не намерен отложить надолго решение данного вопроса, через повтор-подхват (**and made immediately**) он дает понять конгрессменам обратное. Во-вторых, этим автор призывает своих слушателей к действию, тем самым разделяя свою ответственность за принимаемое решение вместе с

конгрессменами. Уместно напомнить слова Г. А. Брутяна, который главную или конечную цель аргументации видит в том, чтобы "посредством убеждения реципиента, одобрения им рассматриваемого доказанного тезиса и т.д. сделать не только своим единомышленником, но и соучастником *реализации* замысла, программы, эксплицитно или имплицитно содержащегося в тезисе аргументатора" [5, 87]. Очевидно, что два последних придаточных предложения служат именно этой цели, определяя и дополняя смысл первого придаточного предложения: второе причастие глагола **made** в первом предложении перекликается с герундивной формой того же глагола **making** в третьем предложении, создавая связь между необходимостью принять решение вообще и неизбежностью принять его **вместе и сиюминутно**.

Выражение причины вышеупомянутой "неизбежности" обеспечивается через отрицательную конструкцию **it was neither right nor constitutionally permissible**, что в сущности в грамматическом плане совершенно нейтрально, но в сочетании с конструкцией **that I should assume the responsibility of making** придает модальную окраску всему зачину благодаря смещению субъекта действия в конец предложения. В данном случае автор декларирует свои права с позиции аудитории, не только чтобы обеспечить дальнейшую поддержку с ее стороны, но и чтобы предотвратить "внутренний протест" против единоличного решения крайне серьезной проблемы, которое он как президент и верховный главнокомандующий по конституции обязан принять.

Итак, общее субъективное отношение автора в данном модальном зачине не проявляется в одноразовом употреблении какого-то средства, оно достигается путем группирования воедино средств психологического воздействия, эффективной аргументации, что в конечном счете выражается через лингвистические средства – выбор слов, конструкций и т.д., образуя модальное поле, к которому автор хочет привлечь внимание адресата.

Далее модальный зачин, прогнозируя авторское положительное или отрицательное отношение к описываемому факту обеспечивает развертывание модальности по всему тексту путем конкретизации модального значения. Прибегая к инстинкту самосохранения,

аргументирующий, путем употребления различных аргументов эмоционального характера, осуждает негуманную акцию, унесшую жизни людей и призывает к активным действиям, прибегая при этом к другому виду инстинкта – сохранению личных прав и свобод.

Можно предположить, что на дальнейший общий модальный фон ораторского текста главным образом влияет зачин. Авторская модальность выявляется в начальной части аргументативного дискурса и обеспечивает последующее декодирование адресатом передаваемой информации, содержащей семы положительной или отрицательной оценки. Однако четкая позитивная / негативная однонаправленность модального зачина – не единственный способ его организации. Встречаются случаи, когда в зачине одновременно чередуются единицы положительной и отрицательной оценки. В данном случае авторская модальность выражается однозначно в одном направлении: без колебаний в сторону "плюс" или "минус", что, естественно, представляет значительную трудность для ее изначального правильного декодирования адресатом, и, благодаря раскрытию дальнейших имплицитных значений, разбросанных по всему тексту, становится возможным выявить соответствие между изначальным и последующим авторским отношением.

ССЫЛКИ НА ЛИТЕРАТУРУ

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976.
2. Багдасарян С. Б. Социальная природа и гносеологическая сущность риторики. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ер.: 1971.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: 1979.
4. Белинский В. Г. Из статей, заметок, рецензий разных лет // В сб. Об ораторском искусстве. / Сост. А. В. Толмачев. – М.: 1973.
5. Брутян Г. А. Очерк теории аргументации. – Ереван.: Изд-во АН Армении, 1992.
6. Донскова О. А. Динамика модальности драматургического текста. // Сб. науч. тр. МГПИИЯ. – М.: МГПИИЯ, 1981. – Вып. 174.
7. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. М.: 1966.
8. Сергеич П. Искусство речи на суде. М.: Юриздат. 1960.
9. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary. – Oxford University Press, 1995.

ԼԵՋՎԻ ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ Ս. ԽԱՆՉԱԴՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱՎԵՊԵՐՈՒՄ

Գեղարվեստական ոճի ամենակարևոր առանձնահատկություններից մեկը նրա պատկերավորությունն է: Գեղարվեստական խոսքը պատկերավոր մտածողության արտահայտություն է, որը դրսևորվում է պատկերավորման միջոցների /փոխաբերություն, չափազանցություն, համեմատություն, մակդիր ևն/ և բառը փոխաբերական նշանակությամբ գործածելու միջոցով: Մեր նպատակն է ուսումնասիրել ժամանակակից հայ պատմավիպասանության նշանավոր դեմքերից մեկի՝ Սերո Խանգաղյանի պատմավեպերի պատկերավորման միջոցները: Խանգաղյանի պատմավեպերում / ՄՍ - «Մխիթար Սպարապետ», Շ- «Շուշի», ԽՅԼ - «Խոսեք, Հայաստանի լեռներ»/ պատկերավորման բոլոր միջոցներն էլ չափազանց լայն գործածություն ունեն: Անդրադառնանք դրանց առանձին-պռանձին:

Համեմատությունն աշխարհի ճանաչողության հիմնական միջոցներից մեկն է: Այն օգնում է երևույթների մասին իրական ու ճշմարիտ պատկերացում կազմել: Ինչպես նշում է Լ. Եզեկյանը¹, համեմատությունն այն հնարանքն է, երբ որևէ անարկայի, երևույթի նկարագիրը ավելի պարզ, տպավորիչ դարձնելու նպատակով այն համադրվում է այդ առարկայի արտաքին կառուցվածքով կամ ներքին իմաստային յուրահատկություններով /տվյալ պահին կամ ընդհանրապես/ նման առարկայի կամ երևույթի հետ, որն ավելի ծանոթ է և բացահայտում է նկարագրվող առարկայի էությունը:

Կառուցվածքային տեսակետից համեմատությունները կարող են կառուցվել մեկ կամ մեկից ավելի հատկանիշների հիման վրա: Մեկ հատկանիշի հիման վրա կառուցված համեմատության դեպքում համեմատելի առարկան երկրորդի հետ կապվում է պես, նման և այլ կապերով: Տվյալ դեպքում համեմատության կողմերը պարզ են, կա՛մ իրար նման են, կա՛մ հակադիր:

¹ Տես Լ. Եզեկյան, Բաֆֆու ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը, Եր., 1975, էջ 158:

Այսպիսի համեմատությունները իրենց ներքին բովանդակությամբ համադրություն են, կառուցված են նմանողական սկզբունքով: Այս տեսակի համեմատությունները ամենամեծ թիվն են կազմում Ս. Խանգաղյանի պատմավեպերում: Այսպես՝

«Նա զգաց, որ ինքը մենակ է քամու բերնին քշվող տերևի պես» /ԽՂ, 95/: «Պահապանը թպրտաց, ապա խաղաղվեց, ինչպես մուկը կատվի ճիրաններում» /ԽՂ, 110/:

Մեկից ավելի հատկանիշների հիման վրա կառուցված համեմատությունների մեջ հանդես եկող համեմատելի կողմերը իրար նկատմամբ համադիր են, իրար նման են, սակայն յուրաքանչյուր կողմը իր ներսում հակադրություն է ներկայացնում: Այդպիսի համեմատություններ կազմելու գործառությամբ են հանդես գալիս մի քանի կապեր /պես, նման, իբրև, որպես, ինչպես/, եղանակավոր բառեր ու կապապցություններ /կարծես, ասես, կարծես թե, ոնց որ /, դերանուններ / այնպես, ինչպես/, որոշ բայեր, ստորոգումը: Այսպես՝

«Բավական է, որ Մխիթարը մի հոնքը շարժի, ու այս սև ամբոխը կհոշոտի իրեն, կզգի, ինչպես սոված գայլերն են զգում ոչխարին» /ՍՍ, 53/:

Այս նախադասության մեջ հակադրությունն ստեղծված է մի կողմից գայլի ու ոչխարների միջև եղած հարաբերությամբ, մյուս կողմից՝ Մխիթարի և սև ամբոխի հարաբերությամբ: Սիս բարդ համեմատության օրինակ՝

«Քաղցից գալարվող քաղաքը նիրհում էր ամբողջ օրը որս չձանկած վագրի նման գլուխը թաթերին, աչքերը կիսաբաց, մրսող ու կատաղի» /ՍՍ, 256/:

Համեմատությունների եզրեր կարող են դառնալ ինչպես կյանքի միևնույն, այնպես էլ տարբեր ոլորտների իրերն ու երևույթները, անձն ու կենդանին, ըստ որում՝ իրը՝ մի այլ իրի, իրը՝ կենդանու, կենդանին՝ կենդանու հետ ևն: Այսպես ա/ երկու տարբեր ոլորտների իրեր՝

«Նրա դեղին աչքերը մթնեցին, ուր որ է կայաթեմ՝ կրակի մեջ ընկած շագանակի պես» /ԽՂ, 218 /:

բ/իրը կենդանու հետ՝

Գիշերը մոռնում էր՝ մոռնող հով ընկած ցուլի մոլեգնությամբ» /ԽՂ, 210/:

գ/ անձը անձի հետ՝

«Գլուխը բռնելով՝ հեկեկում էր մոր կողմից անտեղի վիրավորանք ստացած դեռատի աղջկա պես» /ՍՍ, 485/:

դ/ անձը կենդանու հետ՝

«Թամազն անզոր էր ատամները թափած առյուծի պես» /ՍՍ, 260/:

«Ահա դու արդեն գրավչության կրակ ես, ինչպես աշնանը արոտից տուն դարձող երիցքը, գեղեցիկ իմ Սոնա, անտառում մոլորված կխտար» /Շ, 22/:

ե/ անձը իրի հետ՝

«Նա զգաց, որ ինքը մենակ է քամու բերնին քշվող տերևի պես» /ԽՂ, 145/:

զ/անձի հատկանիշը իրի հետ՝

«Շուխ Իլդիզի մեջքը եղեգ է՝ Եփրատի կապույտ ջրերից ելած, համբույլը՝ հովի հպում շոգից խանձված շրթունքներից» /ԽՂ, 47/:

է/ անձը կամ իրը դիցաբանական էակների հետ՝

«Ապա մատները կպան սառած մարմարի, աղջկա մերկ ուսերն էին՝ աստվածամոր կործանված արձան» /ԽՂ, 281/:

Բերված և բազմաթիվ այլ համեմատությունների օգնությամբ Ս. Խանգաղյանը բացահայտում, ի հայտ է բերում հերոսների հոգեկան աշխարհը՝ նրանց հոգեվիճակը, կամ կերպարներից որևէ մեկի բնավորության գծերը, նրա էությունը: Սիս Մխիթար Սպարապետի և Գոհարի /«Մխիթար Սպարապետ»/ հոգեկան անմխիթար և անտանելի վիճակը, երբ պետության շահերից ելնելով՝ Մխիթարը իր սիրած կնոջը ամուսնացնում է ուրիշի հետ: Այսպես՝

«— Աստօ՜ և իմ ու քո հոր կամքով դու պետք է ամուսնանաս Թովմա հարյուրապետի հետ, Գոհա՛ր:»

Ասաց ոչ իր, բոլորովին օտարի ձայնով, որ դաժան ու ծանր էր, ինչպես գերեզմանի մեջ զցած առաջին քարի խուլ դղիրը: Գոհարը գունատվեց դանդաղ, ինչպես երկինքը լուսաբացին: Նրա այտերի կարմրությունը հալվեց ջրի մեջ ընկած գինու կաթիլի պես, և մնաց մի դալուկ ճերմակություն» /ՍՍ, 91/:

Կամ մեկ այլ համեմատության մեջ գրողը ցույց է տալիս Քեմալ բեյի անելանելի վիճակը.

«Քեմալ բեյը չթողեց, որ նա շարունակի, թափով ճեղքեց մուղիի օձիքը և սկսեց խոխալ: Օդ չկար, խեղդվում էր ջուրն ընկածի պես: Բեյի ձեռքերը

կարծես կտրվեցին: Նրա դեղին աչքերը, որ լիքն էին արյամբ, կլորացան, մթնեցին, ուր որ է կայաթեփն՝ կրակի մեջ զցած շագանակի պես» /ԽՂԼ, 218-219/:

«Խոսեք, Հայաստանի լեռներ» վեպում Ներսես Զառուչի հոգեկան վիճակը /Աղավնուն կորցնելուց հետո/ գրողը ցույց է տալիս այսպիսի համեմատությամբ.

«Սակայն նա իր վիշտը կարողանում էր խեղդել, ցույց չտալ ոչ ոքի, թեև արյունը պղտորվում էր, թույն դառնում երակների մեջ, թեև մղվում էր վայրագության: Աշնան տափակ հորիզոնները /նրա համար/ մահատեսիլ էին՝ Աղավնու գերեզմանի բաց երախի պես» /ԽՂԼ, 452/:

Ս. Խանգաղյանի պատմավեպերում բնությունը՝ հայրենի բնաշխարհն էլ է ողբում իր զավակների համար, երբեմն երևույթների հետ համեմատության միջոցով է գրողը ցույց տալիս հայ ժողովրդի դառը ճակատագիրը, հերոսների հոգեվիճակը: Այդպիսի համեմատությունների բազմաթիվ օրինակներ կան պատմավեպերում: Այսպես՝ «Լուսնի պողունը դուրս էր եկել Գյառու լեռներից ու արյունոտ մանգաղի պես կախվել կապույտ մշուշի տակ, ժայռերի վրա թառած երևանի գլխին» /ՄՍ, 387/:

Համեմատությունները մեծ դեր են կատարում նաև անկրկնելի բնապատկերների ստեղծման գործում: Ահա գրողը ստեղծել է Եփրատի բնապատկերը.

«Լեռը աշնանային լերկ էր, ձվածիր դաշտը՝ դեղին մահիճ՝ մեջը ծավալ-ծավալ Եփրատը, հայոց աշխարհի գետերի սուրբը՝ կապույտ առասպել, կապույտ ստնտու՝ ալեհեր պատմության նշխարներով» /ԽՂԼ, 4/:

«Մխիթար Սպարապետ» վեպում գրողը ստեղծել է հետևյալ բնապատկերը. «Գետի մյուս կողմում կաղնու անտառն էր՝ մուգ, թանձր գույներով: Անտառն սկսվում էր լեռնագագաթի ծյուների տակից ու անփութորեն իջնելով՝ խառնվում գետի փրփուրներին: Գետի այս ափին վայրի խնձորենիների մի մեծ զանգված էր զանգուրված: Համատարած գմբուխտ կանաչի մեջ գետը նման էր մեկի կողմից մոռացած արծաթ գոտու» /ՄՍ, 107/:

Լեզվի պատկերավորման միջոցներից ամենատարածվածը փոխաբերությունն է, երբ որևէ բանը կամ արտահայտությունը գործ է ածվում այնպիսի առարկաների, երևույթների կամ հատկանիշների վերաբերությամբ, որոնք չեն մտնում նրանց ուղղակի իմաստի մեջ, այլ հենվում են առարկաների,

երևույթների, կամ նրանց որոշ չափով նաև ներքին նմանության վրա²:

Փոխաբերությունները լինում են լեզվական և բառային: Լեզվական փոխաբերությունները արդեն իսկ փոխաբերություն են լեզվում, այսինքն՝ բառերն ու կապակցությունները լեզվում ճանաչվում են իրենց փոխաբերական իմաստներով:

Ինչպես նկատում է Պ. Պողոսյանը,³ խոսքային փոխաբերությունների առաջացման հիմնական ուղին բառի անցումն է սեփական իմաստային ոլորտից այլ ոլորտի: Այդ անցումները կատարվում են հետևյալ կերպ.

ա/ անշունչ առարկայի հատկանիշը վերագրվում է այլ առարկայի: Օրինակ՝ «Սրբազանի մորուքն ալեկոծվեց» /ԽՂԼ, 69/:

Այս տիպի բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել մեր ուսումնասիրած պատմավեպերից:

բ/ Ս. Խանգաղյանի պատմավեպերում փոխաբերության ամենատարածված տեսակներից մեկը անձնավորումն է, երբ անշունչ առարկաներին և կենդանիներին վերագրվում են մարդկային հատկանիշներ: Այսպես՝ «Ավազը խենթացավ, ելավ, մրդկեց, քարափներն աղաղակեցին» /ԽՂԼ, 393/:

Խանգաղյանի պատմավեպերում պատկերված է հայ ժողովրդի քաղաքական ծանր վիճակը, նրա պայքարը օտար նվաճողների դեմ, 1915 թվականի եղեռնը: Բնությունը, հայկական բնաշխարհը չէր կարող անտարբեր լինել իր իսկ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ. բնությունն ինքն էլ է ողբում իր զավակների ողբերգության համար, նրանք բաժին հասած դաժան ճակատագրի համար: Այսպես՝ «Խոսեք, Հայաստանի լեռներ» վեպում, երբ արդեն զգացվում էր, որ թուրքերը պատրաստվում էին զանգվածային կոտորածների, Խանգաղյանը օգտագործում է հետևյալ փոխաբերությունները

«Ահ ունի հայոց մեծ գետը, քող է քաշել վրան» /ԽՂԼ, 127/:

«Եփրատի ջրերը հրդեհվեցին» /ԽՂԼ, 17/:

² Տես Լ. Եգեկյան, Հր. Մաթևոսյանի արծակի խոսքավեպի մի քանի հարցեր, Եր., 1986, էջ 72:

³ Տես Պ. Պողոսյան, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, հ. 2-րդ, Եր., 1991, էջ 35:

«Կոտորվում, սրախողխող էր արվում մի ամբողջ ժողովուրդ, երգնկա քաղաքը դիակի էր նմանվել, իսկ երկինքն անտարբեր էր:

Երգնկան դիակի պես աչքերը չռել, ոռնում էր գորշ երկնքի երախին» /ԽՅԼ, 184/:

Աշխարհն անտարբեր էր մի ողջ ժողովրդի ողբերգության հանդեպ, և գրողը դիմում է հայոց լեռներին՝ «Խոսեք, Հայաստանի լեռներ»:

Երբեմն Ս. Խանգաղյանի վեպերում փոխաբերությունն արտահայտիչ է դառնում չափազանցումների միջոցով: Այսպես՝ «Երգնկա քաղաքում կոտորած հրահրող փաշան չի կարողանում նայել սուրբ Նշան եկեղեցու խաչին: Վիպասանը գրում է. Երգնկայի սուրբ Նշան եկեղեցու արևից կրակված խաչի բոցը խայթեց նրա բիբը» /ԽՅԼ, 3/:

«Մխիթար Սպարապետ» վեպում, որպեսզի ցույց տա Երևան քաղաքը պաշարած թուրքական բանակի քանակը, գրողն օգտագործում է հետևյալ չափազանցությունը. «Օսմանյան բանակի անհամար ցուլքից երկինքն արյան գույն ստացավ, աստղերն աղոտացան» /ՄՍ, 461/:

Ինչպես արդեն նշել ենք, պատկերավորման միջոցներից մեկն էլ մակդիրն է: Մակդիրն առարկան կամ երևույթը գեղագիտորեն բնութագրող որոշիչն է, այսինքն գեղարվեստական որոշիչն է: Այս առումով այն տարբերվում է սովորական քերականական որոշից: Ածական որոշիչները ցույց են տալիս առարկայի կամ երևույթի սովորական, կայուն հատկանիշներ և ունեն տարբերակող ճանաչողական նշանակություն, հատուկ են բոլոր ոճերին, ուստի ոճականորեն չեզոք են, մինչդեռ մակդիրը պատկերավոր փոխաբերական իմաստ ունի և առարկայի կամ երևույթի ոչ սովորական բնորոշումն է: Ինչպես նաև նրա մեջ մենք տեսնում ենք հեղինակի անհատական վերաբերմունքը՝ կախված միջավայրից, իրավիճակից, հերոսի հոգեբանությունից ևն:

Խանգաղյանի պատմավեպերում գործածված մակդիրները կարելի է բաժանել երեք խմբի՝

- 1/ մեկ բառով արտահայտված
- 2/ բաղադրյալ՝ մասնավորապես հարադրություններով արտահայտված
- 3/ բառակապակցություններով արտահայտված

Առաջին խմբի մակդիրները կարող են արտահայտվել ածականով, դերբայով, ինչպես նաև գոյականով: Խանգաղյանի պատմավեպերում բավական մեծ թիվ են կազմում ածականով արտահայտված մակդիրները: Այսպես՝ «Դե, ո՞ւմ է հարկավոր նման արյունոտ մանկությունը» /ԽՅԼ, 473/:

Ինչպես նաև՝ տաք հաճույք, վտիտ ցերեկ, արյունոտ մրմունջ, խելագար գիշեր, վիրավոր լույս, սառցեղեն ցավ, արյունոտ երգ ևն:

Պատմավեպերում հատկապես շատ են հարակատար և ենթակայական դերբայներով արտահայտված մակդիրները: Այսպես օրինակ՝ «Արևն էլ կարծես այդ սառցեղեն անտարբերության մեռած խիղճն է» /ԽՅԼ, 153/:

Նաև՝ խավարած աստղ, լողացած, մաքրված արև, հոտած աշխարհ, մշուշված երագ, սառած տառապանք, արյունոտված հույս ևն:

Եվ չնայած ածականն է հիմնականում դառնում մակդիր, սակայն առավել ուժեղ բնութագրող մակդիր են դառնում գոյականները: Այդ այն պատճառով, ինչպես նշում է Պ. Պողոսյանը,⁴ որ եթե ածականը կամ բայը մեկ հատկանիշով է բնութագրում առարկան, ապա գոյականը՝ հատկանիշների մի ամբողջ խմբով: Այսպես օրինակ՝ «Այս հուղա գիշերին ինչպե՞ս եկաք» /ՄՍ, 229/: Ինչպես նաև՝ կուպր խավար, ցուրտ շունչ, բուրգ գլխարկ, գունդ մարմին, շշուկով քամի, ծերունի Մասիս ևն:

Երկրորդ խմբի մեջ են մտնում բարդ բառերով՝ մասնավորապես հարադրություններով արտահայտված մակդիրները: Դրանք հիմնականում անվանական կրկնավոր բարդություններ են կամ զուգադրական բայեր: Օրինակ՝ «Փունջ -փունջ աստղերով առլեցուն երկինք էր» /ԽՅԼ, 314/:

Նաև՝ վետ - վետ բույր, բլուր - բլուր ծյուն, կապույտ - ճերմակ անսահմանություն, գլուխ պայթեցնող եղմուկ, այրված փոթորկված մարդիկ ևն:

Երրորդ խմբի մեջ են մտնում ծավալուն դերբայական դարձվածով և ամենատարբեր բառակապակցություններով արտահայտված մակդիրները: Ս. Խանգաղյանի պատմավեպերում դրանք նույնպես մեծ թիվ են կազմում, և հատկապես շատ են ետադաս ծավալուն բառակապակցությունները: Այսպես.

⁴ Տես Պ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

«Թիկունքներին անմատչելի ժայռն է, թուրքը՝ տաք մարմին հոշոտելու հաճույքով արբած»/ԽՅԼ, 268/:

Նաև՝ պառավներ՝ կանաչ կարիճ աչքերով, հայոց բախտի նորածագ աստղ, անտառ՝ անգութ ատամներով, սառը ժպիտ՝ ազդավի ոտնահետք ծյան վրա են:

Գեղարվեստական խոսքում գրողները հաճախ են դիմում այսպես կոչված գունային մակդիրներին: Ս. Խանգաղյանի պատմավեպերում ամեն մի գույն իր իմաստն ունի, իր ուրույն աշխարհը: Այսպես՝ կապույտը երազ է, անուրջ, հանգստություն, մաքրություն, ցնորք, մոռացություն, նույնիսկ անցավ մահ.

«Յիմա դու գնա դեպի կապույտ ծովի կապույտ գիշերն ու կապույտ երգերը» /ԽՅԼ, 270/:

Ժողովրդի ցավը, վիշտը, տառապանքներն են արտահայտում սևը, գորշը, կանաչը, դեղինը, ճերմակը, սպիտակը: Այսպես՝ «Սահվան սարսափը կանաչ թույն էր դարձել նրանց բիբերի տակ» /ԽՅԼ, 150/:

Նաև՝ կանաչ հայացք, ճերմակ դիակ, գորշ մշուշ, սև լուր, սև բոթ, սև համբավ են:

Գրողի պատմավեպերում կան նաև մակդիրներ, որոնք տալիս են առարկայի, երևույթի քանակական բնորոշումը: Օրինակ՝ փունջ-փունջ աստղեր, բլուր-բլուր ծյուն, շերտ - շերտ ճերմակ, գունդ-գունդ թուրքեր, բռունցք - բռունցք ժայռեր են:

Այսպիսով, ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրությունը, Ս. Խանգաղյանի պատմավեպերում գործածված պատկերավորման բոլոր միջոցներն էլ ինքնատիպ են և համահունչ թեմային, հերոսների հոգեվիճակին, գործածվում են տեղին, և հեղինակի լեզվի պատկերային համակարգում դրանց գեղագիտական-արտահայտչական արժեքն անփոխարինելի է:

ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆԻ ԲԱՂԱԶԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Գերմաներեն լեզվի բաղաձայնական համակարգի կարևոր տիպաբանական առանձնահատկություններից է բազմաբնույթ աղմկայինների առկայությունը: Լեզվի տարբերակային ձևերում այն արտահայտվում է առաջին հերթին պայթականների ու շփականների, ինչպես նաև պայթականների ու պայթաշփականների փոփոխական փոխհարաբերությամբ: Այստեղ պետք է նկատի ունենալ խուլ և ձայնեղ պայթականների որպես լարվածներ /Fortes/ ու ոչ լարվածներ /Lenes/ մի կողմից և նախաքմային ու հետնաքմային շփականների մյուս կողմից, տարբեր կարգի հարաբերությունները: Ընդ որում հիշյալ տարբերությունները պայմանավորված են ինչպես գործառնական ու սոցիալական, այնպես էլ պատմական ու տարածական գործոններով: Փորձենք առավել հանգամանորեն քննարկել այդ փոխհարաբերությունները:

Գերմաներենի պայթականների և շփականների փոխհարաբերությունները քննելիս պարզ է դառնում, որ դրանց տարբեր կարգի իրացման հնարավորությունների տեսակետից տիպաբանական ընդհանրություններ են ցուցաբերում միայն պարզ խուլերը / p,t,k/, պարզ խուլ շփականները /f,s,x/ և կրկնակի խուլ շփականները /ff,zz,hh/, իսկ դրանց համապատասխան ձայնեղ տարբերակները դուրս են մնում այդ հարաբերություններից:

Գերմաներեն լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում խուլ պայթականները և շփականները ցուցաբերում են փոփոխությունների երկու միտումներ. պայթականների փոխարինում պարզ կամ կրկնակի շփականներով և հակառակը: Ավանդական պատմական լեզվաբանությունը, սակայն, ցույց է տալիս դրանցից միայն մեկը՝ պայթականների փոխարինում շփականներով, այսպես կոչված, «գերմանական կամ երկրորդ բաղաձայնական տեղաշարժի», սահմաններում, իսկ հակառակ գործընթացը ներկայացվում է ընդամենը մի քանի առանձին դեպքերով: Բարձր գերմաներենի զարգացման վաղ փուլում արդեն տեսանելի է p,t,k պայթականների f,s,x-ի վերածման միտումը, որը տեղի է ունենում բառավերջում և բառամիջում՝ երկար ձայնավորներից հետո: Միևնույն

ժամանակ, կարճ ծայնավորներից հետո նկատվում է նշված պայթա-կանների փոխարինում կրկնակի ff,zz,hh շփականներով, որոնք հետագայում իրենց տեղը զիջում են պարզ f,s,x-ին, ինչպես, օրինակ ընդհանուր գերմանական slēpan, etan և ik ձևերը հին բարձր գերմաներենում դառնում են slāfan ēzzan և ih /նոր բարձր գերմաներեն schlafen, essen, ich/: Այս զարգացումը, որը հաճախ մեկնաբանվում է որպես „շփականացում“, դուրս է բերվում բարձր գերմաներենի շրջանից և ներկայացվում է որպես գերմաներենի կայուն տիպաբանական առանձնահատկություններից մեկը: Ամեն դեպքում, առանձին բացառություններով հանդերձ, նշված փոփոխությունը իր արտացոլումն է գտնում թե՛ միջին գերմաներենի, և թե՛ նոր բարձր գերմաներենի շրջաններում: Այս առումով հիշատակման է արժանի մեկ այլ երևույթ, որը սերտորեն առնչվում է հին բարձր գերմաներենի բաղաձայնական տեղաշարժին: Տվյալ դեպքում խոսքը գերմանական Շ խուլ շփականի d ծայնեղի վերածման մասին է, երբ գերմանական brōðar ձևի դիմաց հին բարձր գերմաներենում ունենում ենք bruder /ն.բ.գ. Bruder/: Միջին գերմաներենի շրջանում այս զարգացումը ընդգրկում է համարյա ամբողջ վերին գերմանական տարածքը: Տվյալ փաստը խոսում է այն տիպաբանական դրույթի օգտին, որ գերմաներենի զարգացման միջին շրջանում արդեն միմյանց հակառակ գործող միտումները խաչաձևվում են: Ստորին գերմանական տարածքում, սակայն, պայթականների շփականացման միտումը շատ թույլ է արտահայտվում: Հարկ է նշել, որ վերին գերմանական բարբառներում նույնպես նշված փոփոխությունները միասնական չեն: Այդ առումով հատկապես աչքի են ընկնում միջին արևելյան բարբառները: Այստեղ, ըստ t-ի zz-ի և s-ի վերածման միտումի, առանձնանում են հռենոսյան-ֆրանկյան և միջին ֆրանկյան բարբառները: Քանի որ այս և այլ կարգի տարբերությունները տանում են ընդհանուր տիպաբանական հատկանիշի աղոտացմանը, ապա դրանց մանրամասն քննարկումը դառնում է ոչ առաջնային:

Գերմաներենի պայթաշփականները ևս ի հայտ են բերում մի շարք տիպաբանական յուրահատկություններ, որոնք արտացոլվում են լեզվի ժամանակագրական և տարածական տարբերակներում պայթականների հետ հակադրման պայմաններում: Ընդ որում այստեղ կարևոր դեր ունեն տարբեր բաղաձայնական որակները: Այդպիսով հակադրվում են պարզ p,t,k, ինչպես նաև կրկնակի pp,tt,kk պայթականները մի կողմից և pf,tz,kx պայթաշփականները մյուս կողմից: Ի տարբերություն նախորդ դեպքերի, այստեղ գործում է միայն

մեկ միտում և գերմաներենի պատմական զարգացման ընթացքում նկատվում է հիմնականում պայթականների վերածում պայթաշփականների, իսկ հակառակ գործընթացը հազվադեպ է: Նշված փոփոխությունը նույնպես մեկնաբանվում է ըստ երկրորդ տեղաշարժի, սակայն, այն առավելապես դիրքային պայմանավորվածություն ունի: Բացի այդ, պայթականների պայթաշփականացման երևույթը գերմաներենի տարածման տարբեր տարածքներում ընթանում է տարբեր ժամանակագրական հաջորդականությամբ:

Այսպիսով, պարզ p,t,k խուլերի փոխարինումը համապատասխանաբար pf,tz,kx պայթաշփականներով տեղի է ունենում հիմնականում սկզբնային դիրքում և մասամբ նաև բառամիջում ու բառավերջում բաղաձայններից հետո /սակայն ոչ մի դեպքում sp,st,sk,ft,ht և tr հնչյունակապակցություններում/: Ընդհանուր գերմանական pp,tt և kk կրկնակի բաղաձայնների պայթաշփականացումը տեղի է ունենում նույն կերպ: Ընդ որում, թեև տվյալ փոփոխության հակադարձ միտումը գերմաներենում համարյա չի գործում, սակայն, նկատվում է պայթականների շփականացման նախորդ ընդհանուր միտումը և հետագայում pf,tz,kx պայթաշփականները վերածվում են f,z,x շփականների:

Դեռ 5-6 –րդ դդ տեղի է ունենում գերմանական t-ի անցումը tz /z/-ի, որը առանձին բացառություններով ընդգրկում է համարյա ամբողջ հին բարձր գերմաներենի շրջանը, ինչպես, օրինակ գերմանական taiknam, holta և satjan ձևերը փոխարինվում են հին բարձր գերմաներենի zeihan,holz և setzen /նբգ. Zeichen,Holz և setzen / ձևերով: Գերմանական p-ի վերածումը pf-ի /կամ f-ի/ սկսվում է միայն 7-րդ դարում և հիմնականում սահմանափակվում է վերին գերմաներենի տարածքով, որտեղ ընդհանուր գերմանական plegan,heipen և appia ձևերի դիմաց հին բարձր գերմաներենում ունենում ենք pifegan,helfan և apful /նբգ. pifegen,helfen,Apfel / : Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում տեղի է ունենում նաև գերմանական k-ի վերածումը kx-ի /կամ x-ի/: Այս փոփոխությունը տարածում է գտնում բավարական ու վերին ալեմանական բարբառներում և ընդհանրապես վերին գերմաներենի տարածման հարավային շրջաններում:¹ Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ պայթականների վերածումը պայթաշփականների, որը հետևողականորեն դրսևորվում է գերմաներենի ժամանակա

¹ Wiesinger P., Phonetisch-phonologische Untersuchungen zur Vokalentwicklung in den deutschen Dialekten, Berlin, 1970, S.104.

գրական և տարածական տարբերակներում, ժամանակակից գերմաներենի հնչույթային համակարգի ձևավորման կարևոր տիպաբանական առանձնահատկություններից մեկն է: Այդուհանդերձ, նշված փոփոխության մեկնաբանությունները գերմանագիտության մեջ իրարամերժ են, հետևաբար տարբեր են նաև դրա արդյունքների գնահատականները: Պատճառը տվյալ երևույթի այն առանձնահատկությունն է, որ համապատասխան փաստերի բացակայության պայմաններում դժվար է հաստատել այն տեսակետը, թե այն նախապես առաջացել է մի բարբառային տարածքում /նկատի է առնվում առավելապես վերին գերմանականը/, իսկ հետո անցել է նաև գրական լեզվին, քանի որ գոյություն ունի այլ կարծիք ևս, որ դա միասնական գործընթաց է եղել: Այն դեպքում, երբ այս երևույթի բացատրության համար հիմք է ընդունվում գերմանական կամ երկրորդ տեղաշարժը, ապա իրական է թվում առաջին տեսակետը: Նկատի ունենալով, սակայն, որ ժամանակակից գերմանագիտության մեջ նաև այլ մոտեցում է ցուցաբերվում նշված տեղաշարժի նկատմամբ և հաճախ մերժվում է դրա գոյությունը, ապա կարելի է ենթադրել, որ քննարկվող փոփոխությունը այնուամենայնիվ ընդհանուր գերմանական միտում է: Այս տեսակետի օգտին է նաև այն փաստը, որ p,t,k խուլերի պայթաչփականացումը /ինչպես նաև շփականացումը/ տեղի է ունեցել ոչ միաժամանակ, այլ ժամանակագրական որոշակի հաջորդականությամբ: Տվյալ դեպքում պետք է նկատի ունենալ, որ k>kx/x/ փոփոխությունը ժամանակագրորեն ավելի ուշ է տեղի ունեցել և գրական լեզվում իր արտացոլումը չի գտել: Նշենք, որ տիպաբանական այս դրույթին, սակայն, հակադրվում են ստորին գերմանականում առկա փաստերը, որտեղ Apfel,Pfund,zehn,Kind ձևերի դիմաց ունենք appel, pund, tein, kind: Այս հակասության վերացման համար որպես բավարար պայման առաջմ կարելի է ընդունել այն հիմնավորումը, որ լեզվական փոփոխությունները տեղի են ունենում ոչ միաժամանակ և ոչ միևնույն արագությամբ, իսկ լեզվի գրական տարբերակի ստեղծմամբ տեղի է ունենում որոշ գործընթացների սառեցում:¹ Վերջինս արտահայտվում է լեզվի խոսակցական տարբերակներում, ինչպես, օրինակ k>kx փոփոխությունը չի նկատվում նաև ժամանակակից ստորին գերմաներենի խոսակցական տարբերակում:

Այսպիսով, նկատի ունենալով վերը հիշատակված այն հանգամանքը, որ

¹ Bartschaft B., Methoden der Sprachwissenschaft, Berlin, 1996, S. 47.

գերմաներենում պայթականների պայթաչփականացման միտումը չի հակադրվում, կարելի է ենթադրել, որ այն կա՛ն օտար ազդեցության հետևանք է, կա՛ն էլ պայմանավորված է արտալեզվական այլ գործոններով, որից, սակայն, դրա էությունը չի փոխվում, քանի որ ժամանակակից գերմաներենի հնչույթային համակարգում պայթաչփականներն ունեն իրենց կայուն տեղը:

Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ խուլ և ձայնեղ պայթականների փոխհարաբերության մեջ ի հայտ են գալիս գերմաներենի բաղաձայնական համակարգի ամենակարևոր տիպաբանական յուրահատկությունները: Ասվածը առաջին հերթին հիմնավորվում է այն փաստով, որ գերմաներենի ժամանակագրական և տարածական տարբերակներում խուլ → ձայնեղ, ինչպես նաև ձայնեղ → խուլ անցումները համակարգային են և հետևողական: Հիմնական խնդիրն այստեղ p,t,k խուլերի շնչեղ արտաբերումն է ժամանակակից գերմաներենում, որը ստեղծում է առանձին դժվարություններ գերմաներենի p,t,k և b,d,g պայթականները որպես ուժեղներ /Fortes/ և թուլեր /Lenes/ դասակարգելիս՝ ըստ լարվածության հատկանիշի: Այդ առումով ավելի հեշտ է նշված պայթականների փոխհարաբերությունը քննարկել պատմական տեսանկյունից, քանի որ պատմականորեն գերմաներենի p,t,k խուլերը միանշանակ կերպով բնութագրվում են որպես ուժեղներ /լարվածներ/: Այս դեպքում ընդհանուր գերմանական միտում է դիտվում ուժեղների վերածումը թուլերի, իսկ հակառակ գործընթացը սահմանափակվում է բաղաձայնական երկրորդ տեղաշարժով, որի նկատմամբ, ինչպես նշվեց, այսօր միասնական մոտեցում գոյություն չունի: Ավանդական գերմանագիտությունը երկրորդ բաղաձայնական տեղաշարժի հիմնական ուղղությունը համարում է b,d,g ձայնեղների անցումը p,t,k խուլերի: Ընդ որում ապացուցվում է, որ հիշյալ b,d,g-ն իրենց հերթին մեկ այլ տեղաշարժի հետևանք են և առաջացել են ընդհանուր գերմանականի շփականներից:¹ Սովորաբար բաղաձայնական երկրորդ տեղաշարժը հատկացվում է 8-9-րդ դարերին և սահմանափակվում է որոշակի բարբառային տարածքով: Այդպիսով d>t փոփոխությունը նկատվում է հիմնականում վերին գերմաներենի, ինչպես նաև հարավային հռենոսյան ֆրանկերենի տարածման շրջաններում, որտեղ, օրինակ հին սաքսոներենի dag և dor ձևերի դիմաց հին

¹ Жирмунский В.М., Введение в сравнительное изучение германских языков, М., 1964, с.71.

բարձր գերմաներենը վկայում է համապատասխանաբար tag և tor /Նբգ. Tag և Tor / ձևերը: Ինչ վերաբերում է b>ք փոփոխությանը, ապա այն տեղի է ունենում հիմնականում ալեմանական և բավարական բարբառներում. հմմտ. հին սաքսոներեն biōd, հին բավարերեն pluat /Նբգ. Bluat/: Ավելի սահմանափակ տարածք է ընդգրկում g>k փոփոխությունը, որը տեղի է ունենում հիմնականում բավարերենում. հմմտ. հին սաքսոներեն geban, հին բավարերեն keban /կամ kepan/: Նշված փոփոխությունները ցույց են տալիս, որ այստեղ ևս միասնականություն գոյություն չունի և համապատասխան հետնալեզվայինի տեղաշարժը ոչ միայն ժամանակագրորեն է ուշանում, այլև շատ փոքր տարածք է ընդգրկում: Այս ամենով հանդերձ ցույց է տրվում, որ ուժեղների և թույլների փոխհարաբերության մեջ խուլ – ձայնեղ հնչույթային հատկանիշը ամրագրվում է միայն միջին գերմաներենի զարգացման շրջանում: Մի շարք գիտնականներ, սակայն, նշված հակադրության մեջ կարևոր են համարում արտաբերման ուժը և խուլերը բնութագրում են որպես ուժեղ, իսկ ձայնեղները թույլ արտաբերմամբ բաղաձայն հնչյուններ:¹ Այդպիսով քննարկվող փոփոխությունների հիմքում որպես գերմաներենին բնորոշ ընդհանուր միտում է դիտվում մի դեպքում արտաբերման ուժեղացումը, իսկ մյուսում՝ թուլացումը: Ընդ որում արտաբերման ուժեղացման արդյունքը լինում է պարզ խուլերի շնչեղացումը, որը գործում է նաև ժամանակակից գերմաներենում: Այստեղ ևս համապատասխան միտումի գործողությունը սահմանափակվում է որոշակի տարածքով և հիմնականում դրսևորվում է վերին գերմանականում: Հին բարձր գերմաներենի փաստերը ցույց են տալիս, որ փակ վանկերում եզրային դիրքում կարող են հանդես գալ թե՛ ուժեղներ, թե՛ թույլեր: Այդպիսով ունենում ենք ինչպես noi, korp, /Նբգ. Noi, Korp /, այնպես էլ iib, smid և tag /Նբգ. Leib, Schmied, Tag/ ձևերը: Միջին գերմաներենում ընդհակառակը՝ փակ վանկերում առկա են ուժեղներ, որոնք բաց վանկերում վերածվում են թույլերի կամ ձայնեղների և այդ կերպ հին բարձր գերմաներենի iib, smid ձևերը միջին գերմաներենում արտացոլվում են որպես iir, smit, իսկ սեռականում iibes, smides: Հարկ է նշել, որ այս փոփոխություններում ևս հետնալեզվայինների տեղաշարժը նշույթավորված է և բնութագրվում է ժամանակագրային ու տարածքային սահմանափակվածությամբ: Այդպիսով k>g փոփոխությունը համընկնում է ուշ միջին գերմաներենի շրջանի

¹ St' u Prokosh Э., Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954, с.37.

հետ և համապատասխանաբար սահմանափակվում է վերին սաքսոնական բարբառներով: Ինչ վերաբերում է մյուս բարբառային տարածքներին /հատկապես հարավային և բավարական/, ապա այս երևույթը ունենում է դիրքային պայմանավորվածություն և բացի այդ բնութագրվում է նաև գործառական տարբերակվածությամբ:

Տիպաբանության տեսակետից գերմաներենի շփական բաղաձայնները փոխհարաբերությունների ավելի բարդ պատկեր են ներկայացնում, քանի որ շատ դեպքերում դրանք հանդիսանում են համապատասխան պայթականների փոփոխված ձևերը: Այդուհանդերձ պայթականների շփականացման կողքին միջին գերմաներենի շրջանում կարելի է սահմանել նաև թույլ /ձայնեղ/ շփականների ուժեղացման /խլացման/ միտումը: Ասվածը առաջին հերթին վերաբերում է v>f և z>s փոփոխություններին, որոնք վերին գերմանական տարածքում վաղ նոր բարձր գերմաներենի շրջանում արտահայտվում են նաև հակառակ գործնթացով: Հետևաբար տվյալ դեպքում ունենք պայթականների համակարգում նկատվող համարժեք միտում, որը սակայն, ցուցաբերում է առանձին յուրահատկություններ: Վերջինս արտահայտվում է ատամնային ու նախաքմային, ինչպես նաև նախաքմային ու հետնաքմային շփականների հակադրությամբ: Այստեղ տպաբանության տեսակետից առանձնահատուկ նշանակություն ունի միջին և նոր բարձր գերմաներենի շրջանում s և z շփականների տարածման փաստը: Ընդ որում սկզբնային s-ն ի հայտ է գալիս m, n, l, r ձայնորդներից և v շփականից առաջ վերին և ստորին գերմանական տարածքներում: Այս զարգացումը նկատվում է նաև p, t պայթականներից առաջ, որը, սակայն, նոր բարձր գերմաներենում ևս իր գրավոր արտահայտությունը չի գտնում, ինչպես, օրինակ իբգ. sprāha, starc, նբգ. sprāch, starc և նբգ. Sprache, stark: Նկատի ունենալով, որ շփականների այլ կարգի փոփոխությունները միասնական չեն և բացի այդ հյուսիսից մինչև հարավ ունենում ենք մի կողմից s-ի և s, z-ի, իսկ մյուս կողմից՝ z-ի և x-ի տարբեր փոխհարաբերություններ, ապա կարելի է եզրակացնել, որ դրանք տիպաբանական նշանակություն չունեն:

ԿՐԿՆԱՅՆՉՅՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հայերենի հնչույթային մակարդակում կրկնության դրսևորումներից մեկը կրկնահնչյունությունն է՝ միևնույն հնչյունի կրկնությունը բառակազմում, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է կրկնագրությամբ կամ երկգրությամբ: Կրկնահնչյունության ժամանակ նույնն են լինում կից հնչյունները, իսկ կրկնագրության դեպքում կից տառերը:

Քանի որ բառի մեջ կրկնվում են թե՛ ձայնավորները և թե՛ բաղաձայնները, ուստի կրկնահնչյունությունն ունի երկու արտահայտություն՝ կրկնակ ձայնավորներ և կրկնակ բաղաձայններ: Իհարկե, ոչ բոլոր ձայնավորները և ոչ բոլոր բաղաձայններն են կրկնվում: Գործառական հաճախականության տեսակետից էլ բառակազմում բաղաձայնների կրկնությունն ավելի հաճախադեպ է, իսկ ձայնավորների կրկնությունը սակավ ընդգրկում ունի:

1. ԿՐԿՆԱԿ ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐՈՎ ԲԱՌԵՐ

Ընդհանրապես կրկնահնչյունությունը կապված է տվյալ հնչյունի երկար արտասանության հետ: Եվ քանի որ հայերենը ձայնավորների տևական արտասանություն կամ „երկար ձայնավորներ“, (1, էջ 133) չունի, ուստի կրկնակ ձայնավորների գոյությունը հայերենին բնորոշ երևույթ չէ: Կրկնակ ձայնավորները մասնավորապես առկա են՝

ա/ մի քանի փոխառյալ բառերում. ինչպես՝ *կոոպերացիա*, *կոոպերատիվ*, *կոորդինացիա* և այլն:

բ/ բառաբարդման կամ բառածանցման ժամանակ, երբ նախորդ բաղադրիչն ավարտվում, և հաջորդ բաղադրիչը սկսվում է միևնույն ձայնավորով. ինչպես *ամենասարագ*, *ամենազնիվ*, *լիիմաստ*, *լիիրավ*, *հակասառջադիմական* և այլն:

Այս երկու դեպքերում էլ կրկնվող ձայնավորներն արտասանվում են միջհնչյունային անջատող հորանջով: Ե/ե/ ձայնավորի կրկնության դեպքում հորանջը հաղթահարվում է անցումային կիսաձայնով. ինչպես *հրեերեն*, *կորեերեն* և այլն:

Բարդման կամ ածանցման ժամանակ երբեմն էլ ձայնավորի կրկնությունը վերանում է նրա կրճատմամբ՝ արտասանության բարեհնչյունու-

թյան պահանջով. ինչպես՝ *հնչա+արտաբերական* > *հնչարտաբերական*, *շրթնա+ատամնային* > *շրթնատամնային* և այլն:

գ/ բացականչական երանգով կոչականի կազմում, երբ այն ավարտվում է ձայնավորով, և վերջինիս երկար արտասանությունն ստեղծում է կրկնահնչյունություն: Այստեղ բացականչական հնչերանգի կրողը լինում է մեծ մասամբ կոչականի կրկնյալ ձայնավորը. ինչպես՝ «Համզե Պղուկը ոտքը շեմից ներս դնելու հետ կանչեց. - *Ղավո՛ր*, ավեր տուն կերթա՛ս... » (ՄԳՉՄ, 210): «*Խալե՛ ե*, բրիգադիրը կանչում էր, հա կանչում (ն.տ., 253):

Նմանապես կոչականի վերջին ձայնավորը կրկնվում է նաև երկու, երեք կամ չորս անգամ, երբ տվյալ բառավերջն ավելի երկար է արտասանվում: Այս դեպքում տրամաբանական շեշտադրումն ընկնում է մեծ մասամբ վերջի կամ նախավերջի կրկնվող ձայնավորի վրա. ինչպես՝ «Ապա անհանգիստ շարժվում է ու կանչում.

- *Սոսե՛ե՛...* դու դեպ թուխ Մանուկ կերթաս, չէ՞» (ՄԳՉՄ, 160): «- Ալե՛ե՛, հայացքը հորիզոնին կանչում էր ծերունին, Ալե՛, իմ հոգին, *Ալեե՛ե՛ ե՛...*» (ն.տ., 174):

դ/ կոչական ձայնարկության մեջ, երբ բառավերջի կամ բառամիջի ձայնավորն արտաբերվում է բացականչական հնչերանգով և, դրանով պայմանավորված, ունենում է տևական արտասանություն. ինչպես՝ «-*Օխասա՛շ*, աիով սրբեց բեղերը: - Իմ սիրտն հովցավ...» (ՄԳՉՄ, 171) «- *Վա՛յե՛ ե*, - ավիտոսաց Օսոն, բայց չհավատաց» (ն.տ., 114): «*Հայլեե՛ե՛*, - հայրս տմտմբացրեց գլուխը և փորձեց ավելի հարմար նստել» (ն.տ., 157) «- *Հըրիիի՛ի*, ծմբուկ, - երգեցիկ կանչեց հիթենքցի Սոսեն» (ն.տ., 217):

Սակավադեպ ձայնավորի կրկնահնչյունությունը հատկորոշվում է շարահյուսական միևնույն կառույցում կոչականի մեջտեղում միևնույն ձայնավորի և կոչական ձայնարկության վերջում երկու տարբեր ձայնավորների միաժամանակյա կրկնությամբ. ինչպես՝ « Ծուկվեց, ձգվեց... և, որքան շունչը հերիքում էր, կանչեց.- *Հըրիիիի՛ի*, *Ալեե՛ե՛ Մ*... Ալե՛ե՛, - հայացքը հեռու լեռներին հա՛ կրկնեց,- *Ալեե՛ Մ*...» (ՄԳՉՄ, 170):

Հարկ է նշել, որ թե՛ բուն կոչականի և թե՛ կոչական ձայնարկության մեջ ձայնավորի կրկնությունը սոսկ իրավիճակային է բացականչական հնչերանգով պայմանավորված. խոսքից դուրս այդ բառերը կրկնահնչյուն չեն:

2. ԿՐԿՆԱԿ ԲԱՂԱՉԱՅՆՆԵՐՈՎ ԲԱՌԵՐ

Հայերենում կրկնահնչյունությունն արտահայտվում է հիմնականում կրկնակ բաղաձայնների ձևով: Սա բառի մեջ միևնույն տեղում բաղաձայնի

երկու /կամ երկուսից ավելի/ անգամ արտահայտվելն է, որը հատկորոշվում է տվյալ բաղաձայնի երկար արտասանությամբ: Կրկնակ բաղաձայններով բառերում ավելի հաճախ տեղի է ունենում արտաբերական երկու դրվածքների նախորդի ելքի և հաջորդի մուտքի ձուլում: Բաղաձայնի տևական արտասանությունը գրավոր խոսքում արտահայտվում է կրկնատառ ձևով: Մեծանուն հայագետ Յր. Աճառյանն այս մասին գրում է. „Կրկնակ բաղաձայնները /պպ, փփ, տտ, նն և այլն/ ուրիշ բան չեն, եթե ոչ երկար բաղաձայններ, որոնց մեջ կա մի պայթուցում և մի պայթյուն, իսկ կացքի ժամանակ կամ լռություն և կամ ձայնի երկարում., (1, էջ 563):

Կան լեզուներ /կաբարդիներեն, քրդերեն և այլն/, որոնցում բաղաձայնների կրկնությունը խիստ բնորոշ երևույթ է. կան նաև բաղաձայնների կրկնությունից խուսափող լեզուներ / հին իռլանդերեն, հին պարսկերեն, նոր հունարեն, ռուսերեն և այլն/: Լեզուների մեջ բաղաձայնների կրկնությունը պայմանավորված է լինում տարբեր գործոններով: Աճառյանը դա բացատրում է երեք պատճառներով, գրելով. „Բաղաձայնների կրկնությունն առաջ է գալիս երեք պատճառներից. 1. որոշ ձայնաբանական պայմաններից, 2. միջանկյալ ձայնավորի սղումից՝ իմաստին ասասկություն տալու համար, 3. նույն բաղաձայնով վերջացող և նույն բաղաձայնով սկսվող երկու տարբեր բառերի բարդությամբ., (1, էջ 564): Այս երեք գործոնները տարբեր լեզուներում տարբեր չափի դերակատարություն ունեն: Հայերենում դրանցից գործում են առավելապես երկուսը՝ միջանկյալ ձայնավորի սղումը և բառաբարդման տեխնիկան: Ընդամին, միջանկյալ ձայնավորի սղումով կրկնակ բաղաձայնների առաջացումը ավելի գործում երևույթ է: Ինչպես նկատում է Յր. Աճառյանը, բառամիջում *ի և ու* ձայնավորների «անկումով ստանում ենք շատ հաճախ կրկնակ բաղաձայններ. ինչպես *ուղիղ – ուղղակի, ուղղական, ուղղափառ. գծում-գծիմ, գծակերպ, գծնագուն. կծիծ-կծծի, կծություն* և այլն» (1, էջ 565): Բերենք նմանատիպ այլ օրինակներ՝ *հովիվ- հովվի, բջիջ-բջջանյութ, սեղմում-սեղմման* և այլն:

Նշենք նաև, որ միջանկյալ ձայնավորի սղումով առաջացած բաղաձայնական կրկնությունն արտահայտում է աստկական նշանակություն: Աճառյանն այս օրինաչափությունն առավել բնորոշ է համարում մեր բարբառների և իբրև օրինակներ վկայակոչում է Ղարաբաղի բարբառում *մատտա՞ղ 1. „սիրելիս“ /, վագզել 1., արագ վագել, շուտ վագել“*, Երևանի բարբառում *ուռռացնել 1. „մի փոքր բան մեծացնել“* և այլ բառեր (տես 1, էջ 566): Նմանապես գրական

հայերենում էլ «ապո՞ւշ, հիմա՞ր և մման բառեր սաստկության համար... հաճախ արտասանում ենք *ապպո՞ւշ, հիմմա՞ր*» (1, էջ 566):

Ինչ վերաբերում է բաղաձայնով վերջացող և նույն բաղաձայնով սկսվող բառերի և հատկապես արմատների միավորմամբ կրկնակ բաղաձայնների երևան գալուն, ապա պետք է նշել, որ դա հայերենին խիստ բնորոշ չէ, քանի որ, «նման դեպքերում ներմուծվում է *ա* հոդակապը. ինչպես *սրտատրուփ, մեծածախ, լայնամիտ* և այլն: Այնուամենայնիվ ունենք *ան* մասնիկով *աննպաստ, աններող, նույնիսկ աննջելի* / երեք *ն*-ով/: Արևմտյան աշխարհաբարում և բարբառներում հոդակապի բացակայությամբ *պատտակ, լայննալ, երկննալ, լմննալ, հիմնալ* և այլն» (1, էջ 565):

Սրան նմանվում է կապակցության մեջ իրար հաջորդող երկու բառերի արտասանական կցույթը, երբ նախորդ բառը վերջանում, և հաջորդը սկսվում է միևնույն բաղաձայնով. ինչպես՝ *մորս սերը, նույն Ակարը* և այլն:

Բացի հիշյալ երկու դեպքերից, հայերենում կրկնակ բաղաձայններ առաջանում են նաև՝ *ա/* փոխազդեցական հնչյունափոխության հետևանքով. ինչպես *օրորան > օրրան*, այլն,

բ/ արմատների կցումով համադրական բարդություն կազմելիս. ինչպես՝ *երես + սրբիչ > երեսսրբիչ, հարավ + վիետնամական > հարավվիետնամական, երկու + կողմ > երկկողմ* և այլն,

գ/ բառակազմում *վ*-ից հետո կրավորական ածանցի հավելման դեպքում. ինչպես՝ *գրավել - գրավվել, նզովել - նզովվել, ապահովել - ապահովվել* և այլն, *դ/ Մ* վերջնահնչյուն ունեցող բառերը *Մ* որոշիչ հոդ ստանալիս. ինչպես՝ *կինն ու երեխան, տունն է* և այլն,

ե/ բնաձայնական կազմություններում. ինչպես՝ *բզզալ, դժժալ, ճռռալ, մկկալ, կտտոց* և այլն:

Այսպիսով, բառակազմում բաղաձայնների կրկնությունն ունի որոշակի ընդգրկում և հիմնականում հետևանք է հնչյունափոխության, բառաբարդման կամ ածանցման: Ամփոփելով ասվածը կարող ենք նշել, որ հայերենում կրկնաբաղաձայնությունն ունի հետևյալ դրսևորումները.

1. կրկնաբաղաձայն բնիկ հայերեն բառերն են՝ *անդորր, բերրի, տարր, մրրիկ, օրրան, ինն, իննսուն, երրորդ, չորրորդ* և այլն,

2. կրկնաբաղաձայն ունեցող որոշ բառեր փոխառություններ են. ինչպես՝ *մասսա, կասսա, տոննա* և այլն,

АКЦЕНТОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ

Проблемы интерференции издавна привлекают внимание лингвистов в связи с изучением билингвизма и теории языковых контактов, при обучении иностранным языкам (1).

Рассматривая лингвистическую сущность интерференции на всех уровнях языка "следует принять за аксиому, что нет двуязычия без интерференции" (2).

Проблема интерференции в Армении существует как следствие функционирования армяно-русского двуязычия. Особый интерес представляет интерференция в области ударения при изучении русского языка армянами-билингвами. (Хотя этим ее роль не исчерпывается.) Билингвизм, который обуславливает интерференцию, сводится к факту, что один и тот же человек попеременно использует два и больше языков (3).

В понимании интерференции наблюдаются существенные различия. Как считает У. Вайнрайх, интерференция предполагает "перестройку моделей (patterns), возникающую вследствие введения чужеродного элемента в структурно более организованные области языка" (3).

Для А. Мартине интерференция - это взаимопроникновение языков, находящихся в контакте (4).

Для Е.М. Верещагина интерференция - это внутренний, не наблюдаемый процесс у билингва, который выражается "в зримых отклонениях" от нормы одного или обоих языков (5).

В.Ю.Розенцвейг ограничивает содержание понятия интерференции "условием образования системы соответствий" (2).

Некоторые ученые определяют отклонения от нормы неродного языка под влиянием родного с позиций явлений переноса, а именно отрицательного переноса, что и называют интерференцией (6: с.30, с.13).

3. կրկնակ բաղաձայն ունեն մի բանի հատուկ անուններ. ինչպես՝ *Աննա, Էմմա, Վիեննա, Րաֆֆի, Պիննոս, Օլսաննա* և այլն,

4. «Անժ մասամբ հնչյունափոխության հետևանքով *բբ, գգ, դդ, զզ, թթ, ժժ, ևլ, խխ, ծծ, կկ, ղղ, ծծ, նն, շշ, պպ, ջջ, ոռ, սս, վվ, տտ, ըը, ցց, ֆֆ* կրկնատառեր են առաջանում մի շարք բառերում հատկապես բառասկզբին, թեև հաճախ նրանց միջև լսվում է *ը*. օրինակ՝ *բրոնժ, գզվել, դղում, զզվել, բզզալ, բթու, փթթել, բժժանք, կլլել, սովալլուկ, լլկել, խխել, խխանել, խխունք, ծծան, կծծիություն, ծծել, կկոցել, կկղել, կկու, անուղղա, ուղղագրություն, խժժել, ծծի, զննել, ննջել, քննել, շշուկ, շշմել, շշնջում, շշունջ/ բնածային/, պպզել, քքջել, բքքի, ծռռան, սսկվել, հովվական, ապահովվել, նզովվել, խորովվել, ցցում, կեցցե, կտտանք, տտել, տտիպ» (2, էջ 17) (ընդգծումը մերն է Ա.Կ.),*

5. *և* բաղաձայնի կրկնություն է առաջանում երկու դեպքում՝ *ա/ ն*-ով վերջացող բազմավանկ բառերի հոգնակին կազմելիս. ինչպես՝ դասարան- դասարաններ, նստարան-նստարաններ և այլն, և *բ/ ան* ժխտական նախածանցը *ն* - ով սկսվող արմատին միանալիս. ինչպես աններելի, *աննման* և այլն:

6. *Ս, դ, ն* բաղաձայններով վերջացող բառերը *ս, դ, ն* դիմորոշ հոդեր ստանալու դեպքում ունենում են համապատասխան կրկնակբաղաձայններ. «ինչպես *բոյսս / այս բույսը/, բուրդդ /այդ բուրդը/, տունն/ ծուկնն /այդ տունը, այդ ծուկը/*. *ս* վերջացող բառերը հոգնակի հայցականում կունենան երկու *ս / գրոյսս, գոյսս* « բույսերը, հույսերը», որոնք թեթ *ս* դիմորոշ հոդ էլ ստանան, կունենան եռյակ *ս*. ինչպես՝ *գմիսսս / „այս մսերը”, գրոյսսս / „այս բույսերը”*» (1, էջ 568):

Ինչպես երևում է բերված շատ օրինակներից, կրկնաբաղաձայնների միջև հաճախ լսվում է *ը* ձայնավորը կազմելով գաղտնավանկ / *խխունք, ծծան, գզվել* և այլն:

Յր. Աճառյանը վկայակոչում է կրկնակբաղաձայններով բառերի ցանկը հայերենում՝ թվով 123 բառ, որոնց մի զգալի մասը բնածայնական բառեր են (տես 1, էջ 568):

Օգտագործված գրականություն

1. Յր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Երևան, 1971:
2. Ա. Ղարիբյան, Գ. Պարիս, Հայոց լեզվի քերականության, ուղղագրության և կետադրության ուղեցույց, Երևան, 1957:

Համառոտագրություններ

ՍԳԶՍ – Ս.Գալշոյան, Ձորի Միրոն, Երևան, 1983:
 Ե.Տ.- նույն տեղը:

Общей причиной интерференции является смешение дифференциальных признаков изучаемого и родного языка в сознании билингва.

На основе типичных ошибок в лингвистической литературе описаны три основные причины интерференции, происходящие на всех уровнях языка.

1. Недодифференциация — неразличение дифференциальных признаков русского языка, отсутствующих в родном. На фонетико-фонологическом уровне это выражается в неразличении некоторых фонем, а также ударяемых и неударяемых слогов.

2. Сверхдифференциация — введение билингвами в неродной язык дифференциальных признаков родного языка.

3. Реинтерпретация — истолкование дифференциальных признаков неродного языка в соответствии с правилами родного.

Сейчас признается всеми тот факт, что при изучении второго языка родной и иностранный язык вступают в сложное взаимодействие между собой. Данные второго языка воспринимаются на фоне родного. Л.В. Щерба еще в 1947г. писал: "изгнать родной язык из голов учащихся... невозможно" (7, с.56).

Очевидно, что трудности при усвоении явлений изучаемого языка обуславливаются прежде всего их специфическими признаками по сравнению с родным языком.

Считая, что явление интерференции связано с одновременным и взаимосвязанным существованием в сознании и подсознании изучающего второй язык двух языковых и речевых систем: родного и изучаемого, что при этом формирование второй происходит преимущественно на базе первой, А.И. Васильева пишет: "система родного языка является известным, т.е. субъектом в познании и усвоении неродного языка, система которого представляет собой новое, т.е. предикат познания и усвоения" (8, с.16).

В.Ю. Розенцвейг и Л.М. Уман в 1962 году писали, что лингвистический аспект интерференции изучен слабо (9, с. 60).

Сейчас можно сказать, что в связи с распространением билингвизма и появлением новых лингвистических теорий, служащих его развитию, явление интерференции вообще и лингвистической интерференции, в частности, достаточно полно описано и охарактеризовано в литературе.

Одна из первых попыток решения проблемы лингвистической интерференции была предпринята У. Вайнрайхом в его книге "Языковые контакты" (10), вызвавшей отклик и среди лингвистов, и среди психологов.

Как считает Вайнрайх: "С лингвистической точки зрения проблема двуязычия заключается в том, чтобы описать те несколько языковых систем, которые оказываются в контакте друг с другом; выявить те различия между этими системами, которые затрудняют одновременное владение ими, и предсказать таким образом наиболее вероятные проявления интерференции, которая возникает в результате контакта языков, и, наконец, указать в поведении двуязычных носителей те отклонения от норм каждого из языков, которые связаны с их двуязычием" (11).

В целях выявления закономерностей каждого из сопоставляемых языков, а также в целях теоретического осмысления трудностей при усвоении русского ударения в условиях армяно-русского двуязычия, мы искали и учитывали в равной мере и то, что является несхожим, и то, что кажется "схожим" (12).

Нашей основной задачей было:

- описать систему ударений двух контактирующих языков — русского и армянского,
- выявить те различия между этими системами, которые затрудняют одновременное владение ими,
- предсказать вероятные поля интерференции в области акцентологии, возникающие при изучении русского языка армянами,
- описать соотношение нормы и варианта в современном русском языке,

- указать в поведении двуязычных армян степень отклонения от литературной нормы и использование ими допускаемых вариантов.

В самых общих чертах можно сказать, что ударение русского и армянского языков принципиально отличается.

Русское ударение нефиксированное, разноместное, подвижное, армянское ударение - фиксированное на последнем слоге, постоянное. Общее в ударении русского и армянского языков - их динамическая природа.

Для всех исходных форм знаменательных частей речи можно выделить случаи и совпадений (ударение на конце слова), и расхождений (ударение в армянском языке только на конце слова, в русском может быть и на начальных слогах).

В связи с проблемой интерференции перед методистами-русистами Армении продолжает выделяться задача дальнейшего изучения типичных акцентологических ошибок в речи армян-билингвов.

С учетом интерференции должны быть решены важные задачи отбора языкового минимума, разработки более эффективных методов обучения и системы заданий, прямо нацеленных на преодоление интерференции.

В целях преодоления интерференции необходима также постановка правильного русского произношения, что является основной предпосылкой хорошего владения русским языком. Требуется очень высокий уровень преподавания русской фонетики и всестороннее изучение всех особенностей русского ударения, принципиально отличающегося от армянского.

Использованная литература

1. Щерба Л.В. О понятии смешения языков. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л. I, 1958.
2. Розенцвейг В.Ю. О языковых контактах. ВЯ, М, 1963.
3. Weinreich U. Languages in Contact, New York, Publications of the Linguistic Circle of N.Y. 1953.
4. Martinet A. Elements de linguistique generale. Paris.1960
5. Верещагин Е.М. Психолингвистическая проблематика теории языковых контактов. ВЯ, № 6, 1967
6. См. об этом статью И.И. Китросской. Некоторые вопросы переноса в связи с преподаванием второго иностранного языка в условиях языкового вуза. Уч. записки Моск. пед. ин-та иностр. яз-ов им. Мориса Тереза. Т.53, 1970 и статью И.А. Жучковой. О роли переноса при обучении иностранному языку. Там же.
7. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. М.-Л. 1947.
8. Васильева А.Н. Система родного языка как субъект и предикат при овладении неродным языком на разных этапах обучения. Лингвистические основы и методические проблемы интерференции при изучении русского языка славянами. МАПРЯЛ. София, 1973.
9. Розенцвейг В.Ю., Уман Л.М. К проблеме грамматической интерференции. Сб. "Структурная лингвистика". М. 1962.
10. Weinreich U. Languages in Contact. Findings and Problems, the Hague, 1963.
11. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. В сб.: Новое в лингвистике. 1972, вып. VI.
12. Реформатский А.А. Фонология на службе обучения произношению неродного языка. РЯНШ, 1961, № 6.

ՄԱՐՄՆԻ ՄԱՍԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐՈՎ ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ
ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԴԱՐՉՎԱԾՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՐԿՐԱԼԵԶՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Լեզվի սոցիալական և մշակութային պայմանավորվածության քննության գլխավոր ուղղություններից մեկը լեզվաերկրագիտությունն է: Այս ուղղության ներկայացուցիչները ելնում են այն փաստից, որ բառը նախ և առաջ միշտ է, իրականության այս կամ այն երևույթի մշան, ուստի նրա իմաստաբանական շերտում կարելի է գտնել և առանձնացնել որոշակի արտալեզվական բովանդակություն, որը որոշակի և անմիջական կերպով արտացոլում է այն մշակույթը, որին ծառայում է տվյալ լեզուն:

Հենց բառիմաստի շնորհիվ է իրականանում կապը բառային միավորների և արտալեզվական իրականության միջև:

Կոնկրետ սոցիալական իրականության մշակութապատմական տարրի առավել խորը ուսումնասիրությունը և յուրացումը կարևորագույն պայման է լեզուն տարբեր երկրների ժողովուրդների միջև որպես հաղորդակցության միջոց դիտարկելու խնդրում:

Օ.Ս.Ալիմանովան նշում է, որ ցանկացած հաղորդակցական ակտի իրականացման անխախտ նախապայմանը պետք է լինի «խոսողի և լսողի կողմից երևույթների երկուստեք իմացությունը, որը լեզվական շփման հիմքն է» /1/ և որը լեզվաբանության մեջ ստացել է ֆոնային գիտելիքների սահմանումը:

Լեզվաերկրագիտության հիմնական օբյեկտը, ինչպես հաստատում է Տոմախինը /2/, ֆոնային գիտելիքներն են, որին տիրապետում են որոշակի լեզվական և էթնիկ հանրության անդամները, ուստի այս գիտության հետ հարակից է նաև հանրալեզվաբանությունը:

Վերեշչագինը և Կոստոմարովը գիտականորեն հիմնավորեցին ֆոնային գիտելիքների գոյության օբյեկտիվ բնույթը, բացահայտեցին լեզվի կոմուլյատիվ (կուտակող) բնույթը, համաձայն որի լեզվական միավորները գիտելիք-

ների այն «շտեմարանն են», որը մարդը կուտակում է սոցիալական իրակա-
նության պայմաններում:

«Եթե նկատի ունենանք «Lingueparole» դիխտոմիան, որն ըստ Սոսյուրի կազմում է «language» ընդհանուր հասկացությունը, ապա խոսքին հատուկ է կոմունիկատիվ (հաղորդակցման) ֆունկցիան, իսկ լեզվին կոմուլյատիվ (կուտակման) ֆունկցիան» /3/:

Եվ այսպես, լեզվի կոմուլյատիվ ֆունկցիան, հաղորդակցման կարևորագույն ֆունկցիայի հետ միատեղ լեզվական մշանի բաղադրիչ մասն է: Լեզուն այդ իր գործառնությամբ ներկայանում է որպես սերունդների միջև կապող օղակ և արտալեզվական հանրային փորձի փոխանցման միջոց:

Ժողովուրդների պատմության և մշակույթի կապը հատկապես արտահայտիչ արտացոլվում է դարձվածային միավորների դաշտում: Ասացվածքների, առակների, ասույթների մեծ քանակ արտահայտում են ազգային ինքնօրինակ շերտեր և ունեն լեզվապատկերային այն առանձնահատկությունը, որ բնորոշ է տվյալ ժողովրդին, սերում է նրա պատմությունից, մշակույթից, կենցաղից, ավանդույթներից:

Լեզուների միջև դարձվածային հարաբերակցության, այսինքն դարձվածային ընդհանրությունների առկայությունը հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում ինչպես համեմատական լեզվաբանության, այնպես էլ բանահյուսական ուսումնասիրության և ազգագրության տեսակետներից:

Բոլոր այն դարձվածային միավորներում, որ կապված են ավանդույթների, հավատալիքների հետ, վառ արտահայտված է լեզվի կոմուլյատիվ ֆունկցիան: Լեզվի կոմուլյատիվ և կոմունիկատիվ դերերի փոխկապը չափազանց կարևոր է, քանի որ այն տեղեկատվությունը, որին տիրապետում է որոշակի էթնիկական և լեզվական հանրությունը, կապված է ազգային մշակույթի և պատմության հետ և հաճախ համարժեք հաղորդակցման պարտադիր պայմանն է: Լեզվի այս երկու դերերի փոխազդեցությունը և կապը, որ իրականացնում են դարձվածները, դրանք դարձնում է երկրագիտական ինֆորմացիայի արժեքավոր աղբյուր/4/:

Դարձվածային միավորների քննության ընթացքում բացահայտվում է ոչ միայն քննվող դարձվածների իմաստը, այլև գեներտիկ նախատիպի ծածկագրի

վերծանումը, որի արդյունքում ստացվում են ֆոնային գիտելիքներ տվյալ ժողովրդի պատմության, կենցաղի, ավանդույթների, բարքերի, այսինքն բազմակողմ մշակույթի մասին /5/:

Ըստ Լ.Ի.Ռոյզենզոնի, «այս կամ այն ժողովրդի կյանքի և կենցաղի ինքնատիպությունը առավելագույնս արտացոլվում է դարձվածաբանության մեջ, որը խտացնում է տվյալ ժողովրդի հոգեբանության և մշակույթի ողջ բարդ համակարգը, նրա պատկերային մտածողության անկրկնելի կերպը» /6/:

Դարձվածաբանության առանձնահատկությունը, որպես երկրորդային նոսրացրած /7/, նրանում է, որ բառերի նախնական զուգորդման հիմքում ընկած գեներտիկ նախատիպը, փոխաբերության, փոխանունության և բաղադրիչային կազմի այլ փոխակերպումների միջոցով կողավորում է տվյալ լեզուն կրող ժողովրդի մասին հանրամշակութային ինֆորմացիան, և այդպիսով դարձվածներին հաղորդում է իր կունուլատիվ դերը, այսինքն տվյալ հանրության կողմից հավաքագրած ինֆորմացիան ամրագրելու, պահելու և փոխանցելու դերը, այդպիսով ստեղծելով «հորիզոնական ենթատեքստ» /8/, այսինքն ֆոնային գիտելիքների պաշար տվյալ ժողովրդի բազմակողմ մշակույթի մասին:

Դարձվածաբանությունը երկրի մասին ոչ միայն բանահյուսական, այլև հանրամշակութային ինֆորմացիայի անենահարուստ կրողն է և աղբյուրը: Ուստի հետաքրքիր է քննել որոշ դարձվածներ և դրանց համարժեքները կամ թարգմանությունները անգլերենի զուգորդությամբ:

Դարձվածների մեր ընտրած խումբը վերաբերում է *մարմնի մասերի անվանումներով* իմաստակառուցվածքային համարժեքներին, որոնք կարող են լինել ինչպես լիարժեք, այնպես էլ ոչ լիարժեք դարձվածային կառուցվածքներ: Տարբեր լեզուների դարձվածների համարժեքության բացահայտման և առավել հստակ որոշարկման պետք է հիմք ընդունել երեք չափանիշներ. 1/իմաստային, 2/ կառուցվածքա-քերականական և 3/բաղադրիչային: Ընդ որում իմաստային մակարդակը (որ իր մեջ ներառում է սիգնիֆիկատիվ-դենոտատիվ, գործառնառճական և զգայաարտահատչական լրացուցիչ իմաստներ) հիմնական, որոշիչ և առավել կարևոր մակարդակն է:

Այսպիսով կարելի է առանձնացնել դարձվածների հետևյալ տիպերը:

1. Դարձվածային համարժեքներ (լրիվ և մասնակի)

Դարձվածային համարժեքներ են այն դարձվածները, որոնք առանձնանում են իմաստային նույնությամբ, համընկնում են կամ մոտ են իրենց կառուցվածքա-քերականական կազմությանը և բաղադրիչային կազմով: Արտահայտման պլանի տարբերություններից կախված, միջլեզվային դարձվածաբանական համարժեքների համընկնման աստիճանը կարող է արտահայտվել հետևյալ կերպ.

ա) Լիարժեք համարժեքներ, այսինքն, դարձվածներ, որ լրիվ համընկնում են թե՛ արտահայտման պլանով, թե՛ բովանդակային առումով. օր. երկար լեզու - long tongue, անզեն աչք - naked eye

բ) Մասնակի համարժեքներ, որ բնութագրվում են իմաստային նույնությամբ և դարձվածային միավորների արտահայտման պլանում աննշան տարբերություններով.

- միայն մեկ բաղադրիչի կամ բաղադրիչային կազմի աննշան տարբերությամբ նույնական իմաստով դարձվածներ.

օր. մինչև կոկորդը, ականջները մազերի ծայրը - up to the chin

- դարձվածներ, որ ունեն որոշակի ձևաբանական տարբերություններ (թիվը, նախդիրը, հոլովը, և այլն).

օր. լեզուն պահել ատամների արանքում - keep one's tongue between one's teeth

հոնքերը բարձրացնել - raise the eyebrow

- դարձվածներ որ տարբերվում են բաղադրիչների

հաջորդականությամբ. օր. ծոծրակին աչքեր ունենալ - have eyes at the back of one's head

2. Դարձվածային համանմանություններ (լրիվ և մասնակի)

Համանման դարձվածները /անալոգները/ այն միավորներն են, որ արտահայտում են միանման և մոտ իմաստներ, սակայն արտահայտման պլանում կամ լիովին տարբերվում են, կամ ունեն մոտավոր նմանություն:

Համընկման կամ տարբերության աստիճանը միջլեզվային համանման դարձվածներում կարող է արտահայտվել հետևյալ կերպ.

ա) դարձվածային համանմանություններ կազմության կառուցվածքաքերականական մոտավոր նմանությամբ և բաղադրիչային կազմում միևնույն բառույ-

թով: Կառուցվածքաբերականական մոտավոր նմանությունը նշանակում է, որ դարձվածային միավորները պատկանում են միևնույն դասին (բառակապակցությունը կամ բայային է, կամ սուբստանտիվ, կամ ադյեկտիվ և այլն; նախադասության կառուցվածքով)։

օր. մեկի վզից կախվել – to hang around smb's back

բ) դարձվածային անալոգներ, որոնք ունեն մոտավոր նմանություն իրենց կառուցվածքաբերականական կազմում, սակայն բաղադրիչային տարբեր կազմ. օր. մեջքը ցույց տալ մեկին – give smb. the back

գ) թե՛ կառուցվածքաբերականական կազմությամբ, թե՛ բաղադրիչային տարբեր կազմությամբ դարձվածներ: Բաղադրիչային կազմում տարբերությունները հաճախ ուղեկցվում են նաև կառուցվածքային տարբերություններով.

օր. փորը կատու մտնել – have butterflies in one's belly

դ) մասնակի անալոգների միջանկյալ խումբը, որ ունեն իմաստային մոտավոր նմանություն, բաղադրիչային տարբեր կազմ և կառուցվածքաբերականական մոտավոր նմանություն. օր. աչքի պոչով տեսնել, ծածուկ, գողունի դիտել – see smb. out of the corner of one's eye

Նման դարձվածները միայն պայմանականորեն կարելի է դասել անալոգների շարքին:

3. Ոչ համարժեք դարձվածային միավորներ են համարվում հայերեն կամ անգլերեն այն դարձվածները, որոնք չունեն համապատասխան միավորը մյուս լեզվի դարձվածաբանական համակարգում:

ա) դարձվածներ, որոնց իմաստը մյուս լեզվում կարելի է արտահայտել միայն նկարագրության միջոցով, մեկ այլ բառակապակցությամբ / ոչ դարձվածային միավորի/:

Թարգմանական համարժեքի ընտրությունը տվյալ դեպքում կատարվում է պատճենման /դարձվածային բաղադրիչային լրիվ կամ մասնակի պատճենում/ և նկարագրական թարգմանության միջոցով. օր. բարեհաճ ականջ – willing ear

ծոծրակը /ականջների ծայրը/ տեսնել – smb will never have or see smth.

Որպես կանոն, նկարագրական թարգմանության ժամանակ ընդլայնվում է բաղադրիչային կազմը, տեղի է ունենում նշանակալի փոփոխություն կառուց-

վածքաբերականական կազմում. օր. ականջ դնելու սովորություն ունենալ – have long ears

բ) լեզվի այն դարձվածները, որ ունեն իմաստային համապատասխանություն թարգմանող լեզվում՝ առանձին բառույթի կամ առանձին բառույթների խմբի տեսքով: Նման դարձվածների համար բնորոշ է թարգմանության բառային մեթոդը. օր. երեկվա երեխան է, բերանից կաթի հոտ է գալիս – wet behind the ears

գ) խառը խումբ, որոնք այն դարձվածներն են, որոնց իմաստը կարող է թարգմանվել ինչպես առանձին բառույթների, այնպես էլ բառակապակցությունների միջոցով և նկարագրական թարգմանությամբ. օր. քիթը կախել – to keep chin; to look down in the mouth; to be /become, look/ downcast /depressed/

Մարմնի մասեր արտահայտող հայերեն դարձվածների և նրանց անգլերեն ոչ լիարժեք հարաբերակիցների քննությունը թույլ է տալիս առանձնացնել միջլեզվային դարձվածային հարաբերակիցների ևս մի տեսակ: Մի շարք հայերեն դարձվածներ, որոնցում «մարմնի մասային» բաղադրիչն ունի խորհրդանշական իմաստ, իրենց հարաբերակիցն ունեն նաև անգլերենում: Հայերեն դարձվածները և տվյալ դարձվածների հարաբերակիցները միմյանցից տարբերվում են թե՛ կառուցվածքային, թե՛ բաղադրիչային կազմի և թե՛ գործառնական տեսակետից: Նրանց ընդհանրությունը մարմնի մասերի անվանման և նրանց վերաբերող խորհրդանշային իմաստի համանմանության մեջ է. օր. սիրտը կրծել – eat one's heart

դեմքով իրեշտակ է, հոգով՝ սատանա – a fair face may hide a foul heart
Քննության ենթարկված դարձվածների շարքում կա դարձվածային հարաբերակիցների մի տեսակ ևս. այս դարձվածները, ունենալով ընդհանրություններ արտահայտության պլանում, հիմնված լինելով նույն պատկերի վրա, միմյանցից զգալիորեն տարբերվում են իրենց արտահայտած իմաստներով:

Հայերեն «գլխին կանգնել» դարձվածը նշանակում է 1. *անսպասելի հայտնվել, գալ մոտը կանգնել*; 2. *մեկին պաշտպան, թև-թիկունք լինել*; 3. *պատրաստ լինել մի բան կատարելու համար*, իսկ անգլերեն 'standing on one's head' դարձվածը նշանակում է *անել մի բան շատ հեշտությամբ*: Կամ՝

«ականջը քորել» հայերեն դարձվածը նշանակում է *անօգնական, անզոր զգալ*, իսկ անգլերեն 'to have itching ears' դարձվածը նշանակում է *բամբասանքի և նորությունների սիրահար լինել*:

Միևնույն աղբյուրներից դարձվածների փոխառությունը բերում է դարձվածային հարաբերակիցների առաջացմանը նաև միմյանց հետ շփումներ չունեցող լեզուներում: Դարձվածների պատճենման ամենից առատ աղբյուրը Աստվածաշունչն է և անտիկ գրականությունը:

Բացի գլխավոր աղբյուրներից, դարձվածների առատ աղբյուր է նաև բանավոր խոսքը: Այդ դեպքում շատ ավելի դժվար է որոշել, թե լեզուներից որ մեկն է փոխառու լեզուն և ո՞րը փոխառողը:

Բազմաթիվ դարձվածների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերենում և անգլերենում նշանավոր ընդհանրություններ կան: Նման ընդհանրությունների համար առանձնացվում են մի քանի պատճառ: Նախ՝ ծագումնաբանական ընդհանրությունը /9/: Ապա տիպաբանական ընդհանրությունը, որը պայմանավորված է մարդու, նրա մտավոր գործունեության, նրա կողմից իրականությունն ընկալելու և վերացականորեն իմաստավորելու կարողությունների ընդհանրությամբ: Վ.Ս.Մոկիենկոն գտնում է, որ հավանական է, որ տարբեր ցեղերին և ազգերին պատկանող մարդկանց պատկերավոր տրամաբանությունն ընդունակ է համընդհանուր կաղապարներ ստեղծելու: Ընդհանուր պայմանները, մարդկության մշակութային զարգացման ընդհանուր մակարդակը ապահովում են մտածողության ընդհանրություն (իհարկե, ոչ բացարձակ): Այստեղից էլ բազմաթիվ կայուն արտահայտությունների այն ընդհանուր լեզուն, որ գոյություն ունի ամենատարբեր ժողովուրդների մոտ:

Այսպիսով, տարբերվում են դարձվածների և խորհրդանշային իմաստների միջլեզվային ընդհանրության երկու հիմնական պատճառ՝ ծագումնաբանական և տիպաբանական:

Գալով դարձվածային հարաբերակիցների առաջացման պատճառներին, կարելի է պնդել, որ ինչքան շատ են երկու դարձվածային հարաբերակիցների միջև իմաստաբանական, կառուցվածքային, բառային կազմի ընդհանրությունները, այնքան ավելի հավանական է, որ դարձվածային լիարժեք հարաբերակիցներն ունենան ընդհանուր ծագում:

Դարձվածաբանությունը չափազանց տարրղունակ և բազմազան իլորտ է, որի քննությունը ներառում է ամենատարբեր գործոններ սկսած տվյալ լեզվի բառային շերտից մինչև այդ լեզուն կրող ժողովրդի պատմամշակութային շերտը: Ուստի, դարձվածաբանությունը, իսկ առավել լայն առումով, լեզվաերկրագիտական խնդիրները մշտապես արժանանում են լեզվաբանների, քարզմանիչների ուշադրությանը և անընդհատ փոփոխվելով և զարգանալով, կարող են հետագա քննության:

Գրականություն

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1980, стр. 245.
2. Томахин Г. Д. Фоновые знания как основной предмет лингвострановедения. Ин. яз. в школе. 1980, стр. 17.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. М., Рус. яз., 1980, стр. 42.
4. Брагина А. А. Лексика языка и культура страны в лингвострановедческом аспекте. М., 1981, стр. 18.
5. Голдабина С. В., Федуленкова Т. Н. Роль античной и крестьянской культуры в изучении фразеологии современного английского языка//Культуроведческие аспекты рос. образования; Теория, проблемы, опыт реализации: тезис нац.-практич. конф. Тюмень: ТГУ, 1996, стр. 62-64.
6. Ройзензон Л. И. Фразеология и страноведение.- бюллетень по фразеологии N1, Самарканд, 1972, стр. 13.
7. Кунин А. В. Английская фразеология; теоретический курс. М., Высш. шк., 1970.
8. Чинекова Л. А. Идиоматическая фразеология современного английского языка в языковедческом и методическом освещении; теория и практика изучения современного английского языка, сб. н. тр., МГУ, 1985, стр. 26.
9. Мокиенко В. М., Образы русской речи, М., 1985.
10. A. V. Kunin, English-Russian Phraseological Dictionary. Moscow, 1984.
11. Սեֆերյան Ս.Ս., Դովհաննիսյան Լ. Վ., Լազարյան Ա. Ա. Անգլերեն-հայերեն դարձվածաբանական բառարան: Երևան, 1986.
12. Սուրիսյան Ա. Ս., Գալստյան Ս. Ա. Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան: Երևան, 1975.
13. Սարգսյան Վ. Ա. Հայոց լեզվի դարձվածներ նկարներով: Երևան, 1989.
14. A. P. Cowie, R. Mackin and I.R. McCaig. Oxford Dictionary of English Idioms. Oxford University Press, 1983.

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ СОГЛАСНЫХ В РУССКОЙ
РЕЧИ АРМЯН

Особенности функционирования русского языка в Армении обусловили большое влияние армянского языка на русский. Наслоение двух языковых систем приводит к интерференции. В различной степени она наблюдается у всех билингвов, в том числе у лиц, считающих русский своим родным языком или даже не владеющих армянским. В этом случае интерференция вызвана влиянием не родного языка говорящего, а варианта русской речи, действующего на территории Армении.

Изучение языка начинается прежде всего с изучения его произносительных норм. Интерференция в этой области особенно сильна, так как фонетика — наиболее непроницаемая для иноязычного влияния сфера. Овладение языком на фонетическом уровне идет труднее, чем на других языковых уровнях, поскольку все русские фонетические единицы воспринимаются изучающими сквозь призму родного языка.

Интерференция означает отрицательный перенос навыков речевой деятельности из сферы Я₁ в сферу Я₂. Отрицательное значение интерференции заключается в том, что такой перенос навыка мешает успешному овладению вторым языком. Таким образом, основное следствие интерференции — нарушение норм изучаемого языка в ходе речевой деятельности на Я₂. Это подчеркивается в определении интерференции, данном У. Вайнрайхом:

“Под интерференцией понимаются случаи отклонения от языковой нормы, проявляющиеся в речи билингва в результате владения им более чем одним языком, т. е. вследствие языковых контактов”¹.

¹ Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. В кн: Новое в лингвистике. Вып. 6. — М., 1972 г.

Вайнрайх также классифицирует интерференцию, подразделяя ее на недодифференциацию, сверхдифференциацию, реинтерпретацию и субституцию.

Фонетическая интерференция проявляется в звучащей речи. Поэтому объектом изучения будет прежде всего устная речь билингва на Я₂. Однако очень важным является вопрос об интерпретации билингвом высказываний на русском языке. Иначе говоря, следует выяснить также, как воспринимает билингв звучащую русскую речь и не мешает ли неверное восприятие пониманию речи на Я₂.

Многочисленными исследованиями доказано, что количество ошибок в производстве речи на Я₂ гораздо больше, чем количество ошибок в понимании речи на изучаемом языке. Часто билингвы осознают и различают на слух те или иные фонетические особенности Я₂, но неверно их воспроизводят. Намного реже, но встречаются и обратные случаи: говорящий на Я₂ правильно воспроизводит специфические звуки неродного языка, но не различает их в звучащей речи.

Первый и третий типы интерференции вызваны отсутствием в родном языке тех или иных явлений, второй и четвертый — отсутствием во втором языке фонетических особенностей, присутствующих в родном языке.

Цель данной статьи — определение интерферирующего влияния армянского языка на русский в области согласных. Анализ консонантных систем двух языков на фонологическом, фонетическом и орфоэпическом уровнях позволяет спрогнозировать возможные зоны интерференции и фацилитации.

В качестве потенциальных полей интерференции можно выделить следующие произносительные нормы:

- произношение мягких согласных (недодифференциация)
- оглушение согласных на конце слова (реинтерпретация)
- произношение некоторых сонорных (реинтерпретация)

произношение глухих смычных перед глухими щелевыми (сверхдифференциация)

Ошибки в произношении мягких согласных будут обусловлены отсутствием в армянском языке фонологической категории твердости / мягкости. Введение в русскую речь аспирированных согласных связано с отсутствием в русском языке данной категории. Поскольку эти ошибки происходят из различия в фонологических системах обоих языков, их вероятность и устойчивость очень высока. Нарушения восприятия звонких и глухих согласных вряд ли будут частыми. Возможны ошибки, связанные с позиционными различиями, а также с отсутствием закона конца слова в армянском языке. Вероятность нарушений в произношении сонорных наиболее низкая (за исключением сонорных [л] и [р]), так как нет серьезных различий на фонологическом и фонетическом уровнях.

Необходимо отметить и возможные зоны фацилитации. Положительного переноса навыка можно ожидать в следующих случаях:

- при произношении звонких и глухих согласных перед гласными, сонорными и [в], [в'];
- при произношении согласных, ассимилированных по глухости или звонкости
- при произношении твердых сонорных [м], [н];
- при артикуляции мягких согласных перед [и], [е], [j].

Вероятность положительного переноса навыка тем выше, чем больше сходства в консонантных системах. Поэтому предлагается, что произношение звонких и глухих согласных, а также твердых сонорных не будет вызывать трудностей у учащихся армян. Возможность фацилитации при произношении мягких согласных очень мала, так как консонантные системы в этой области обнаруживают сходство лишь в позиционных вариантах на фонетическом уровне.

Следующий этап исследования — анализ устной речи армян — билингвов. Цель его — выявление случаев реальной интерференции и сопоставление их со списком предполагаемой интерференции. Для этого проводились наблюдения за русской речью армян в трех группах. Первая группа — люди среднего возраста (30-45 лет), с высшим и средним специальным образованием, свободно владеющие русским языком. Они активно пользуются им в различных ситуациях: в деловой сфере, при чтении художественной и специальной литературы, газет, журналов, просмотре телепередач. Для всех них армянский язык является первичным по времени усвоения, языком образования и профессиональной деятельности. Вторая группа — студенты вузов, выпускники армянских школ. В большинстве своем они пользуются русским языком при просмотре телепередач и художественных фильмов, для чтения специальной литературы, реже в бытовом общении. Третья группа — учащиеся средней школы с армянским языком обучения. Они пользуются русским только в учебных ситуациях, не читают литературы на втором языке, редко смотрят передачи российских каналов.

Билингвизм представителей первой группы можно назвать полным, поскольку они попеременно используют армянский и русский языки в одних и тех же ситуациях общения. У представителей второй группы билингвизм неполный и функционально ограниченный: они используют русский в определенном (небольшом) числе речевых ситуаций. Третью группу можно отнести к категории билингвов лишь условно, характер билингвизма — учебный.

Анализ русской речи билингвов первой группы показал, что все ее представители владеют вторым языком на высоком уровне. Твердые и мягкие согласные различаются на слух. Все звонкие и глухие согласные правильно воспринимаются и воспроизводятся. Оглушение на конце слова в большинстве

ные. Все сонорные (за исключением мягких коррелятов некоторых из них) артикулируются верно, хотя замечено увеличение степени вибрации у [p], особенно перед ударным гласным [a]. Сочетания сонорных с шумными также произносятся верно, без скрытого слога. Замеченные ошибки касаются степени палатализации согласных и некоторых других норм. Эти ошибки вызваны интерференцией первого типа. Недостаточно смягчаются согласные перед [и], [е] ([м]есть, [н]есколько), а также неверно артикулируются твердые согласные перед гласной [ы] ([p]иается, го[di]-пывается, годы). Это объясняется тем, что говорящие заменяют русские твердые и мягкие звуки армянскими согласными, нейтральными по данному признаку. Вторая по частоте ошибка — введение сонорного между мягким согласным и гласным: [в'j д] нет, [с'j о] стры. Она вызвана тем, что армянские согласные получают максимальное смягчение перед сонором [y]. Поэтому в русскую речь переносится навык произношения смягченного согласного в сочетании с сонорным [y]. Также отсутствует палатализация сонорных перед шумным согласным или на конце слова: мале[н]кий, де[н]. Это нарушение вызвано тем, что армянские сонорные артикулируются с высоко поднятой задней частью спинки языка и имеют более твердый характер звучания по сравнению с русским. Фонема [y] в армянском не имеет такого варианта, как [!], поэтому данный звук часто не слышится и не воспроизводится армянами-билингвами: си[н'и]. На месте русского [ч'] перед гласными произносится армянская аффриката, воспринимается на слух как более твердая.

Шире и разнообразие нарушения орфоэпических норм в речи представителей второй группы. Как и в первой группе, практически все ошибки связаны с неверным произношением твердых и мягких согласных. Однако в данной группе появляются также нарушения в плане восприятия: неумение различать на слух твердые и мягкие согласные приводит к непониманию смысла слов. Например, "пытается" и "питается" большинством

представителей данной группы воспринимается одинаково, и в таких случаях приходится прибегать к переводу. Наиболее частые ошибки: недостаточная степень палатализации у мягких согласных и невелиризованное произношение твердых; введение сонорного [j] после мягких согласных перед гласным; произношение армянской аффрикаты вместо русской [ч']. Нерегулярно смягчается сонорной [л'], что объясняется его артикулярными способностями: армянский [l] не совпадает ни с твердым [л], ни с мягким [л']. Замечена недостаточная палатализация или отсутствие ее у конечных мягких согласных, что, возможно связано с общим ослаблением артикуляции на конце слова: гйбе[л], сня[т]. Причем, если в первой группе подобное нарушение наблюдалось только у сонорных, то в речи студентов оно замечено и у шумных согласных. Отмечено смешение звуков [ш':], [ж':] и [ш], [ж], связанное с тем, что говорящие не осознают мягкости и долготы первой пары согласных: о[ш]у[ш]ать, буду[ш]ими. Неверно произносятся и щиплящие [ш], [ж], поскольку на их место вводятся невелиризованные армянские звуки: боль[ш]ие, [ш]ирокий. Так же русский дрожащий [p] заменяется армянским дрожащим. Но основная причина всех этих ошибок — недодифференциация. Отсутствие категории твердости/мягкости в армянском языке приводит к тому, что говорящие не воспринимают ее на слух в звучащей речи и не наделяют ею согласные при говорении.

Наиболее сильная интерференция отмечена в речи учащихся средней школы. Реализация категории твердости/мягкости — самое сложное звено в русской орфоэпической системе для представителей данной группы. Здесь немало искажений не только в плане выражения, но и в плане восприятия речи. Нередки случаи искажения смысла слов из-за неразличения на слух твердых и мягких согласных. Однако у большинства учащихся основная трудность заключается в воспроизведении их в речи. Замена русских твердых и мягких согласных нейтраль-

ными по данному признаку звуками наблюдается даже в сильных позициях. Удаётся сохранить твердость согласных лишь перед гласными переднего ряда. Единственная позиция, в которой произношение мягкого согласного облегчается фацilitацией, - положение перед [j]. В этом случае на помощь приходит навык смягчения согласного перед [y] в родном языке учащихся. Но в то же время он является причиной очень распространенной ошибки — произношения [j] после всех мягких согласных перед гласными переднего ряда: ар[м']янский, се[б']я. Нарушения в произношении твердых и мягких согласных отражаются и на письме. Другая группа распространенных ошибок связана с реализацией в звучащей речи аффрикат. Здесь самые серьезные нарушения вызваны сверхдифференциацией и реинтерпретацией фонем. Реже встречаются случаи аспирации нейтральных по данному признаку русских согласных звуков. Звонкие и глухие согласные различаются во всех позициях и верно воспроизводятся большинством учащихся. Сложности вызывает позиция конца слова: во многих случаях сохраняется звонкость конечных согласных.

Таким образом, наиболее распространенным типом интерференции является недодифференциация, связанная с отсутствием в родном языке категории твердости/мягкости. На втором месте — реинтерпретация аффрикат [ч'] и [ц], переднеязычных и сонорных. Отмечены единичные случаи свертдифференциации и субституции.

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՐԸ ՍԵՐԺՈՒՄ ԷՐ ԲԱՐՈՉՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պր. Յոհ. Լեփսիուսի «Գերմանական առաքելությունն արևելքում» ընկերության¹ գործունեությունն, ի տարբերություն բարեգործական աշխատանքներ վարող այլ կազմակերպությունների, Հայաստանում մշտապես մեծ սեր և համարում էր վայելում, չնայած այն բանին, որ որոշ կազմակերպություններ, ոչ պակաս ներդրումներ և համապատասխանաբար նաև բարեգործական աշխատանքներ են իրականացրել: Դա բնականաբար ուներ իր առանձնահատուկ դրդապատճառները: Մյուս կազմակերպությունները, որպես կանոն, մարդասիրական աշխատանքներին զուգահեռ ձգտում էին հայ հոգևորմշակութային կյանքում ձեռք բերել որոշակի ազդեցության ոլորտներ, մասնավորապես թե որբանոցներում և թե բնակչության շրջանում վարում էին նաև ակտիվ քարոզչություն ջանալով լուսավորչական համայնքների ներսում ձևավորել նոր քողոքական կամ կաթոլիկ համայնքներ, ինչն առաքելական եկեղեցու և համայնքների կողմից սուր դիմադրության ու հակամարտությունների պատճառ էր դառնում: Մինչդեռ Լեփսիուսն ու ԳԱՄ-ն, ինչպես դիպուկ կերպով նշում էր ընկերության աշխատակից Ռ. Շեֆերը, իրենց ելակետը համարում էին ոչ թե ավետարանի քարոզումը, այլ «ավետարանի պահանջների իրագործումը»:² Քանի որ ընկերությունն իր նյութական միջոցների զգալի մասը հայթայթում էր գերմանական բարեպաշտ շրջանների նվիրատվություններից,

¹ «Գերմանական առաքելությունն արևելքում» (Deutsche Orient-Mission) ընկերությունը, Պր. Յոհ. Լեփսիուսի կողմից հիմնվելով 1895 թ. սեպտեմբերի 29-ին, շուրջ կես հարյուրամյակ շարունակ համապարփակ փրկարար աշխատանքներ ծավալեց թե իր բնօրրանում գտնվող՝ վտանգված ժողովրդի, և թե այլ երկրներում հանգրվանած բազմահազար փախստականների շրջանում: Ստորև մենք կանդրադառնանք միայն քարոզչության հարցի հանդեպ ընկերության որդեգրած դիրքորոշման լուսաբանմանը:

² Schäfer R., Geschichte der Deutschen Orient-Mission, Potsdam, 1932, էջ 27:

երեխաներին օտարացնել իրենց եկեղեցուց, նրանց հանդեպ մեր առաջադրանքը սահմանափակվում է քրիստոնեական-քարոյական դաստիարակությամբ և ուսուցմամբ, որով մենք կարող ենք քրիստոնեության առաջադիմության համար ավելին անել, քան ուղղակի քարոզությամբ»:⁵

Լեփսիուսի ընկերությունն իր երկարամյա գործունեության ընթացքում մշտապես հավատարիմ մնաց իր առաջնորդի գաղափարական սկզբունքներին: Այն հայության մեջ երբեք քարոզչական գործունեություն չծավալեց, այլ իր բոլոր հնարավորությունները ի սպաս դրեց հայ ժողովրդին և եկեղեցուն զորավիզ լինելուն: Ընդ որում ուշագրավ է, որ ընկերության դրսի աշխատակիցների ոչ քարոզչական գործունեությունը պայմանավորված էր ոչ միայն այդ հարցում ԳԱԼ-ի որդեգրած դիրքորոշմամբ, այլև սեփական փորձառությամբ: Ուռհայի մասնաճյուղի աշխատակից Կարեն Յեպեն, օրինակ, միանշանակորեն անթույլատրելի էր համարում նաև կրոնական քարոզչությունը լուսավորչական ծնողների երեխաների և հայ բնակչության շրջանում: Քաջ գիտակցելով հայ ժողովրդի համախմբման և ազգային ինքնության պահպանման հարցում առաքելական եկեղեցու ունեցած պատմական և այժմեական նշանակությունը նա հասու էր նաև այն վնասակար հետևանքներին, որ ուներ քարոզիչների գործունեությունը: Յեպեի համոզմամբ այն առանձնապես կործանարար էր հայերի համար, որոնց՝ ազգության և կրոնի ըմբռնումները այն աստիճան սերտ էին միահյուսված, որ մեկի կորուստը պատճառ էր դառնում նաև մյուսի կորստյանը: Այդ վկայում էր նաև Ուռհայի լուսավորչական և բողոքական համայնքների օրինակը. «Բողոքական հայերը պոկվել են անցյալից և պատմությունից, - նշում էր Յեպեն, - նրանք նման են բույսերի, որոնք դեռ խորը արմատներ չեն նետել: Ցանկացած հողմ նրանց պոկում և տանում է իր հետ: Գոգեբանական անառողջ այլակերպումները, որոնք հաճախ շողոքորթության կերպարանք են ստանում, նրանց մեջ շատ ավելի մեծ ավերածություններ են գործում, քան լուսավորչականների...»:⁶

⁵ Lepsius J., Der Herausgeber an die Freunde unsrer Arbeit, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 6:

⁶ Jeppe K., Das Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 4:

Մյուս կողմից, Յեպեի համոզմամբ, արևմտյան եկեղեցիները նաև բարոյական իրավունք չունեին հայ առաքելական եկեղեցուց հավատացյալներ կորզել, քանի որ վերջինս իրականում ոչ միայն «անշնչացած» չէր, ինչպես ընդունված էր կարծել եվրոպայում, այլև նույնիսկ նորագույն շրջանում, անհավատալի ծանր պայմաններում կարողացել է դիմակայել և տոկալ, այլ կերպ ասած՝ ապացուցել իր կենսունակությունը և պատմության մեջ հաստատել իրեն: Թե անցյալում և թե նոր շրջանում այդ եկեղեցու հավատացյալները նահատակության այնպիսի օրինակներ են ցույց տվել, որպիսին այլ ժողովուրդների մեջ դեռ տեսնված չէր: Մի քննություն, որն, ըստ Յեպեի, իրենք եվրոպական եկեղեցիները դեռևս չէին հանձնել: «Մենք իրավունք չունենք մոռանալ, - նշում էր նա, - որ հայերը Քրիստոսի համար նահատակվում էին, երբ մենք դեռ մորթու մեջ փաթաթված՝ Օդինին կամ Թորին զոհեր էինք մատուցում: Եվ հավանաբար մենք պետք է մի փոքր ավելի զգույշ խոսենք «մեռած» լուսավորչական եկեղեցու մասին: Քանի որ նահատակները քրիստոնեական եկեղեցու ամենակենդանի զավակներն են: Ինչպե՞ս կարող էր մեռած մայրը այդպիսիներին աշխարհ բերել»:⁷

Յետևությունը, բնականաբար, մեկն էր. հայության համախմբման հարցում եկեղեցին ուներ խիստ կարևոր նշանակություն, որի պատճառով և ի շահ հայ ժողովրդի իրագործվող բարեգործական նախաձեռնությունների հիմքում պետք է առկա լիներ նաև նրա եկեղեցու ամրապնդման ձգտումը. հանգամանք, որ անհամատեղելի էր միաժամանակ և բարեգործությամբ և քարոզչությամբ զբաղվող կազմակերպությունների գործունեությանը: Ընդ որում, Յեպեն այդ դիտարկում էր ոչ միայն մարդասիրական, այլև համաշխարհային քրիստոնեության շահերի տեսանկյունից: «Մենք, նշում էր նա, շարունակ քարոզիչներ ենք ուղարկել հեթանոսների մոտ: Մենք հառաչում ու հեծում ենք, որ իսլամն այնքան շատ քրիստոնյա համայնքներ է կործանել, իսկ մի քրիստոնյա ժողովրդի, որն իր կրոնի համար պայքարել և տառապել է, թողել ենք, որ դանդաղ մահանա: Եթե մենք այդ ժողովրդին պաշտպանեինք և

⁷ Sick I. M., Karen Jeppe im Kampf um ein Volk in Not, Stuttgart, 1929, էջ 89:

գորացնեինք, ապա այժմ կունենայինք մի ամուր ամրոց իսլամի դեմ»:⁸

Ինչպես Ուռհայուն, Խոյի որբանոցում նույնպես երեխաների կրթությունն ու դաստիարակությունը կազմակերպվում էր հայ ազգային և եկեղեցական ավանդույթների հիմքի վրա: Չերծ քարոզչության կամ դավանափոխության որևէ միտումից: Ընդ որում Խոյի աշխատակիցները ևս հաճախակի հանդես էին գալիս ծավալուն հրապարակումներով՝ ըստ ամենայնի հիմնավորելով հայ առաքելական եկեղեցու հավատացյալների և որբանոցի երեխաների շրջանում քարոզչության իրականացման անթույլատրելիությունը: Այդ առումով առանձնապես բնութագրական է Դետվիզ ֆոն Օյրցենի 1903 թ-ին հրատարակված «Մեր որբ երեխաների եկեղեցական պատկանելությունը» հոդվածը, որտեղ նա խնդիրը դիտարկում էր ամենատարբեր տեսանկյուններից: «Գերմանական պետական օրենքները Գերմանիայում արգելում են կաթոլիկ ծնողների որբացած երեխաներին ավետարանական եկեղեցում դաստիարակել: Նշում էր նա, ուրեմն ինչու՞ պետք է այդ թույլատրելի լինի հայ քրիստոնյաների որբերի հանդեպ: Առավել ևս, երբ այդ դեպքում երեխաները պետք է պատկանեն մի եկեղեցու, որի խնամքն ու հոգատարությունը հետագայում երբեք չեն վայելելու: Չէ՞ որ Պարսկաստանում, ինչպես Արևելքի մյուս երկրներում, գերմանական ավետարանական եկեղեցի չկա, և նրանք կորբանան նաև եկեղեցու առումով»:⁹

Անշուշտ, այդ հարցի ամենապարզունակ պատասխանը կլիներ այն, որ հարկավոր էր հիմնել ավետարանական եկեղեցիներ՝ դրանց համար պատրաստելով ուսուցիչներ և քահանաներ: Օյրցենի համոզմամբ, սակայն, այդ նույնպես արդարացի չէր լինի: «Չնայած հայ առաքելական եկեղեցին կարծրացած է, Նշում էր նա այդ առթիվ, և պահպանել սովորույթներ, ուսմունքներ և այլն, որոնց հետ մենք որպես ավետարանական քրիստոնյաներ չենք կարող համաձայնել, սակայն միթե՞ իրավունք ունենք որպես մրցակիցներ հանդես գալ նրա դեմ, որը, չնայած իր բոլոր թուլություններին և հիվանդություններին,

կոտորածների ժամանակ հազարավոր քրիստոնյա նահատակներ է ի հայտ բերել»:¹⁰

Այսպիսով, Օյրցենը, ինչպես Ուռհայուն Յեպեն, ընդդիմանում էր հայ եկեղեցու «անկենդանության» վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսակետներին, քանի որ անկենդան եկեղեցուց նահատակներ դուրս գալ չէին կարող: Ավելին, հայ եկեղեցու բարեփոխության ձգտումները, և այն հանգամանքը, որ հայ հոգևորականներից շատերն էին մեկնում Գերմանիա աստվածաբանություն ուսանելու համար, հուշում էին, որ այդ եկեղեցին ուներ վերանորոգության նախադրյալներն ու անհրաժեշտ մերուժը և միջամտության կարիք չէր զգում:¹¹ Բացի այդ, նշում էր Օյրցենը, այն ոչ միայն չի բռնանում խղճի ազատության վրա, այլև «անհավատալի համբերատար է» և նույնիսկ իր հավատացյալներին չի արգելում մասնակցել այլ եկեղեցիների ժամերգություններին, այնպես որ «սովորական անհատը, եթե նա մի քիչ քրիստոնեական համբերատարություն և սեր է սովորել, հայ առաքելական եկեղեցում ոչ միայն կարող է պահպանել իր ավետարանական հավատը, այլև գործել նրա համար»:¹² Չետևապես, Օյրցենի համոզմամբ, սխալ էր որևէ եկեղեցու վերաբերյալ կարծիքներ կազմել հենվելով միայն նրա արարողակարգի ձևային տարբերությունների վրա: Նման ընկալումները կարող էին հանգեցնել թյուրիմացությունների, քանի որ «ձևերը և էությունը տարբեր իրողություններ են»: Օյրցենն իր տեսակետները հիմնավորելու համար վկայակոչում էր Մ. Լութերին, որը, որքան էլ անողոր էր կաթոլիկ եկեղեցու մոլորությունների հանդեպ, այնուամենայնիվ պահպանեց հին կաթոլիկ եկեղեցու ուսմունքի և արարողակարգի բազմաթիվ տարրեր և այնքան ժամանակ հանդուրժեց դրանց գոյությունը, մինչև ինքնաբերաբար դուրս կնդկեին: Նա իր տեսակետները հաստատում էր՝ վկայակոչելով նաև ամերիկացի քարոզիչների օրինակը, որոնց գործունեությունն այլ արդյունք չէր ունեցել, քան համայնքների պառակտումը:¹³

¹⁰ Անդ, էջ 178:

¹¹ Oerzen D. von, Die kirchliche Stellung unserer Waisen Kinder, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 178:

¹² Անդ, էջ 181:

¹³ Վերոնշյալ դիրքորոշումն ընդհանրական էր ընկերության ոչ միայն Ուռհայի և Խոյի, այլև Դիարբեքիում, Թալատում և այլ շրջաններում գործող մասնաճյուղերի համար:

⁸ Jeppe K., Das Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 8:

⁹ Oerzen D. von, Die kirchliche Stellung unserer Waisen Kinder, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 177:

ինչևէ, քանի որ Գերմանիայի զանազան շրջաններում հաճախակի դժգոհություններ էին ի հայտ գալիս այն առնչությամբ, որ Լեփսիուսի ընկերությունը կատարում էր բացառապես մարդասիրական գործունեություն և ամենևին չէր զբաղվում հայկական կամ նույնիսկ մահմեդական շրջաններում ավետարանական քարոզչության իրականացմամբ, այդ և նման մտայնությունների դեմ պայքարը մշտապես մնում էր ընկերության հրապարակախոսության օրակարգում: «Որոշ շրջաններ,- տեղեկացվում էր պարբերականի մեկ այլ համարում,- որոնք միսիան առանց մկրտության և հեթանոսների դարձրելի չեն կարող պատկերացնել, արդեն այն տեսակետն են արտահայտել, որ Լեփսիուսի Առաքելության աշխատանքը միսիոներական ընկերության անվանումը չի վաստակում, այլ միայն մարդասիրական բնույթ ունի: ...Այսօր յուրաքանչյուր խելացի միսիայի կարգախոսը պետք է լինի ոչ թե նոր դավանափոխությունների կատարումը, այլ նրանց վերածեռքերումը, որոնք մեր մեղքով կորել են, նրանց պահպանումը, որոնց սպառնում է կործանումը...»:¹⁴

Ավելին, «միսիայի» ավանդական ըմբռնումը Ղր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի համոզմամբ, այլևս չէր համապատասխանում ժամանակի պահանջներին, և նույնիսկ մահմեդական շրջանների ավետարանականացման պահանջները, ընկերության համոզմամբ, ինքնանպատակ ու ժամանակավրեպ էին ու կշարունակեին լինել այնքան ժամանակ, քանի դեռ առկա էր հալածված և առևանգված քրիստոնյաներին մահմեդականացումից փրկելու գերխնդիրը: «Հավանաբար առաջին հայացքից օտարոտի է թվում, որ մենք որպես ավետարանական միսիա մեր առաջադրանքը չենք համարում հայ ժողովրդի ներսում կամ հայ ժողովրդի մեզ վստահված երեխաների մեջ ավետարանական-եկեղեցական ուսմունքը ներմուծելը: Սակայն ավելի խորագնին կշռադատման դեպքում պարզ կդառնա, որ միսիայի գաղափարը չի նշանակում քրիստոնյա հավատակիցներին մեկ այլ եկեղեցուց բերել սեփական եկեղեցին: ...Հայության փրկության գործը, որբերի խնամքն ու փրկագնման աշխատանքը հենց այն իմաստով է միսիոներական աշխատանք, որ արդեն զբաղված տարածքը իլլամից

դարձյալ իլլվում է, և բացի այդ քրիստոնյա եկեղեցիների հյուծված անդամները ամրապնդվում են և քաջալերվում և ունակ դառնում դիմանալու»:¹⁵

Ղր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն իր ընդդիմախոսների մեղադրանքների սնանկությունը մշտապես փաստարկում էր հայ առաքելական եկեղեցու վերաբերյալ գոյություն ունեցող թյուր տեսակետների հերքման միջոցով ի ցույց հանելով դրանց անհեթեթությունն ու կանխակալությունը: «Մենք միշտ հրաժարվել ենք հայոց հին եկեղեցին բողոքականացնել,- տեղեկացնում էր ընկերությունը 1929 թ-ին,- որովհետև իրավունք չունենք պառակտել մի քրիստոնյա եկեղեցու, որը պատմության մեջ հնագույն է, այլ պետք է ծառայենք նրան: Հին եկեղեցիների թուլությունները մեզ, իհարկե, հայտնի են, ինչպես հայտնի է նաև այն, որ այդ «թույլ» եկեղեցին մեկ և կես հազարամյակ է, ինչ իսլամի կենտրոնում դիմակայման և կենսունակության այնպիսի ուժ է ի հայտ բերել, որպիսին արևմտյան եկեղեցիները դեռ պետք է ապացուցեն: ...Մենք պարտավոր ենք ակնածանք տածել այդ փաստի հանդեպ»:¹⁶

Լեփսիուսի ընկերությունը փաստորեն դարձավ այն միակ առաքելական կազմակերպությունը, որը հայկական շրջաններում ոչ միայն քարոզչական գործունեություն չծավալեց, այլև մշտապես սուր և անզիջում գաղափարապայքար էր մղում քարոզչության կողմնակիցների դեմ, և որի գործունեությունն այդ տեսանկյունից խիստ ուսանելի է նաև մեր ժամանակների համար:

¹⁵ Schäfer R., Werden die armenischen Kinder konfirmiert?, „Orient im Bild“, 1929, էջ 71:
¹⁶ Schäfer R., Werden die armenischen Kinder konfirmiert?, „Orient im Bild“, 1929, էջ 71:

¹⁴ Schneider Th., Karen Jeppe als Missionarin, „Orient im Bild“, 1929, էջ 4:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին արդեն կարծես թե մոռացության տրված հայկական հարցը կրկին ասպարեզ հանվեց հիմնականում Ռուսաստանի ջանքերով և կոնկրետ բովանդակություն հաղորդվեց 1914թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրով: Թվում էր, թե այլևս ոչինչ չի կարող խանգարել հարցի լուծմանը, սակայն վրա հասած պատերազմը ի չիք դարձրեց հարցի խաղաղ ճանապարհով լուծելու հայ ժողովրդի վերջին իղծերը: Թուրք պատմաբան Տ.Աքչամի վկայությամբ թուրքերի ազգային առանձնահատկությունը պատճառ դարձավ «թաբու» դնել Հայկական Հարցի վրա:¹ Օգտվելով պատերազմական դրությունից, երիտթուրք կառավարիչները որոշեցին Հայկական Հարցը լուծել թուրքական եղանակով՝ բնաջնջելով մի ամբողջ ժողովուրդ: Քաղաքակիրթ Եվրոպայի աչքի առաջ իրականացվեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը իր բոլոր դրսևորումներով (բնաջնջում, բռնագաղթ և այլն): Օսմանյան իշխանության հակահայկական քաղաքականության շարունակությունն էր թուրքական զորքերի դեպի Անդրկովկաս կատարած արշավանքը 1918թ. գարնանը և Բաթումի ծանր պայմանագրի պարտադրումը հայերին: Հայաստանի Հանրապետությունը ստեղծվեց շուրջ 12 հազ. քառ. կմ. տարածքի վրա՝ լքված գաղթականներով և սովահար մարդկանցով:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտը և պատերազմում Թուրքիայի պարտությունը, հայությանը Հայկական Հարցի արդարացի լուծման նոր հույսեր ներշնչեցին: Պատերազմում հաղթած Անտանտի տերությունների պատվիրակությունները սկսեցին հավաքվել Փարիզում վերածնելու աշխարհի քարտեզը, վճռելու ժողովուրդների ճակատագիրը: Հայ գործիչները ևս իրենց հայացքը ուղղեցին Փարիզին:

Հայաստանի կառավարությունը 1918թ. դեկտեմբերի 5-ին հաստատեց Հայաստանի Հանրապետության Փարիզ մեկնող պատվիրակության կազմը, որի մեջ մտան Ա.Ահարոնյանը (նախագահ), Հ.Օհանջանյանը և Մ.Պապաջանյանը: Կառավարությունը միաժամանակ հաստատեց պետական պաշտոնական

¹ Т.Акчам, Турецкое национальное "Я" и Армянский вопрос, Москва, 1995, стр. 141-142.

պատվիրակության գործունեության հրահանգը: Որոշվեց, որ Փարիզի վեհաժողովում Հայաստանի պատվիրակությունը խնդիր է դնելու կազմել մեկ պետություն և ստեղծել Միացյալ Հայաստան:

Բացի պետական պատվիրակությունից, Փարիզում էր գտնվում նաև Հայոց Ազգային պատվիրակությունը Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ, որին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը հրահանգ էր տվել՝ կառավարական պատվիրակության հետ գործել համախոհ և միասնաբար:²

Ընդ որում, ստեղծվելիք միացյալ պետությունը ընդգրկելու էր Արևելյան Հայաստանի բոլոր տարածքները, անկախ այն բանից, թե դրանք Հայաստանի Հանրապետության տարածքում էին, թե ոչ և Արևմտյան Հայաստանից Վանի, Բաղեշի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Սեբաստիայի, Կարինի, Տրապիզոնի վիլայեթները և ունենալու էր ելք դեպի ծով:³

Սակայն երկու դիվանագիտական պատվիրակություններին էլ չէր սպասվում դյուրին աշխատանք, քանի որ Անտանտի երկրների ղեկավարների «հայանպաստ» հայտարարությունները, մեր համոզմամբ, առաջ էին բերել մի այնպիսի հակասություններ, որից դուրս գալու համար շատ ծիզեր էին պետք:

Բայց և այնպես Փարիզում ճանաչվեց հայ ժողովրդի պատմական իրավունքն իր նախնիների հայրենիքի նկատմամբ, աշխարհը պաշտոնապես ընդունեց հայ ժողովրդի Արևմտյան Հայաստանում հայկական անկախ պետականության ստեղծելու իրավունքը:

Չպետք է մոռանալ, որ դեռ 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Խորհրդային Ռուսաստանը «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետով հայ ժողովրդին հայտարարում էր, որ «Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն»:⁴

Այդ դեկրետով բուլղարիկյան Ռուսաստանը պաշտոնապես ճանաչում էր հայ ժողովրդի պատմական իրավունքը Արևմտյան Հայաստանում, այն Հայկական Հարցի լուծման ճանապարհին՝ հաղթաթղթի դեր կարող էր կատարել, բայց այդպես չեղավ:

² Հայոց պատմություն (Ելուքների ժողովածու), Երևան, 1993, էջ 164.

³ Նույն տեղում, էջ 121.

⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքական փաստաթղթերում, Երևան, 1972, էջ 418-419.

Հայ ժողովրդի ճակատագիրը միջազգային քաղաքական ուժերի ձեռքին փաստորեն դարձել էր մի գործիք, որն ինչպես հարմար էր իրենց, այնպես էլ օգտագործում էին: Չնայած այս հանգամանքը հասկանում էին հայկական պատվիրակությունների անդամները, բայց այլ ելք չուներին, քան նրանց հավատալը:

Իսկ իրադարձությունները ընթացան այլ հունով:

1920թ. Սամ-Ռենոյի կոնֆերանսում որոշվեց, որ անկախ Հայաստան կստեղծվի հայկական ոչ թե վեց, այլ չորս վիլայեթների սահմաններում: Հույս հայտնվեց, որ Ամերիկյան կվեթերնի Հայաստանի մանդատը:

Սամ-Ռենոյի կոնֆերանսը հայ գործիչներին համոզեց, որ դաշնակից տերությունները բացի խոստումներ տալուց, իրարամերժ կարծիքներ հայտնելուց, որևէ մտադրություն չունենին գործնական օգնություն կազմակերպել Հայաստանին՝ ընդդեմ Թուրքիայի: Այնուամենայնիվ, նրանք չկարողացան ազատվել արևմտյան տերությունների քաղաքականության նկատմամբ լավատեսությունից:

Հենց Սամ-Ռենոյի գալթակիչ խոստումներն ու ճառերը ոգևորեցին հայ դիվանագետներին ու քաղաքական գործիչներին և նրանք Մոսկվայում չկարողացան անել այն, ինչը պետք էր հանրապետությանն ու ժողովրդին: Այս մասին առավել պատկերավոր է ասել Լևոն Շանթի պատվիրակության անդամ Համբարձում Տերտերյանը իր հուշերում ընդգծելով. «որ խորհրդային Ռուսաստանը շատ բան կարող էր անել Հայաստանի Հանրապետության համար»:⁵

Արևմտյան տերությունների խոստումները, կարծես թե, մթագնել էր բոլորի հեռատեսությունը, ովքեր կանգնած էին Հայաստանի դիվանագիտական ու քաղաքական դեկի առաջ:

Արևմտյան դիվանագիտության երկրորդ քայլն էր Հայկական Հարցում 1920թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրված Սևրի հաշտության պայմանագիրն էր: Պայմանագրի 6-րդ բաժինը վերաբերում էր Հայաստանին, 88-րդ հոդվածով Թուրքիան Հայաստանին ճանաչում էր որպես անկախ պետություն, 89-րդ հոդվածով Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և բարձր պայմանավորվող կողմերը համաձայնվում էին երզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանազատումը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահի որոշմանը և ընդունել ինչպես որոշումը,

այնպես էլ այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ:⁶

Այն հողվածի գալթակությունն ու ոգևորիչ բովանդակությունն, իհարկե, կշիռեցներ նույնիսկ ամենափորձված դիվանագետներին ու քաղաքական գործիչներին: Չէ որ Հայաստանին տրվում էր շուրջ 100 հազ. քառ. կմ տարածք, դրան գումարած Հայաստանի Հանրապետության տարածքները: Սահմանագծումը Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ պետք է լուծվեր անմիջական բանակցությունների միջոցով:

Սակայն պայմանագրի կնքումից շատ կարճ ժամանակ անց քեմալական Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի վրա, իսկ Ազգերի լիգայի խորհուրդը ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ (29-ից 21-ը) մերժեց Հայաստանին Ազգերի լիգայի անդամ ընդունելու հարցը:

Այդ օրերին կային նաև սթափ մտածողներ, որոնք գտնում էին, որ որքան շուտ համաձայնություն ձեռք բերվի խորհրդային Ռուսաստանի հետ, այնքան դրական կլուծվի Հայկական Հարցը:

Հենց այդ է վկայում 1920թ. հոկտեմբերի 28-ին Լեզրանի հետ ստորագրած համաձայնությունը, ուր նախատեսվում էր Նախիջևանի և Ջանգուրի նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության սուվերեն իրավունքը: Սակայն այս համաձայնագրի ստորագրման պահին շարունակվում էր թուրքական զորքերի արշավանքը Հայաստան:

Թուրքերը կռահում էին, որ Հայաստանի և Ռուսաստանի հարաբերությունները հեռանկարային են և կարող էր իրենց նպատակներին խանգարել, սակայն նրանք նաև գիտակցում էին, որ Հայաստանի կառավարող շրջանները դեռևս իրենց հույսերը կապում է Ամտանտի հետ: Կարաբեքիի շտապողականության պատճառը պարզ էր. նա ավելի հեռատես էր, քան հայ կառավարող շրջանները:

Հոկտեմբերի 30-ին թուրքերը գրավեցին Կարսը, նոյեմբերի 7-ին Ալեքսանդրապոլը, որից հետո դեպի Երևան ճանապարհը բաց էր:

Նույնիսկ այս պայմաններում Հայաստանի կառավարող շրջանների վճռական շրջադարձ տեղի չունեցավ. շարունակում էր հավատը Արևմուտքի

⁵ Թորգոմ Վեհապետյան, նոր սերունդը խոշովության նոխազ, Բեյրութ, 1966, էջ 25:

⁶ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սուվետական արտաքին քաղաքական փաստաթղթերում, Երևան, 1972, էջ 676:

նկատմամբ: Եվ զարմանալի չէ, որ 1920թ. նոյեմբերի 19-ին Ալ.Խատիսյանը մեկնեց Թբիլիսի դաշնակիցներից օգնություն հայցելու:

Այդ մասին Խատիսյանը գրել է. «Կարևոր էր միայն մեկ բան, ստանալ օժնություն դիվանագիտական կամ քաղաքական: Բայց ոչ մեկը, ոչ էլ մյուսը չեղավ»:⁷ Անգլիական դիվանագետ Ստոքսի հարցումին լորդ Քերզոնը պատասխանել էր. հայերին խորհուրդ տալ՝ ավելի լավ է հաշտվել թուրքերի հետ, քան թե խորհուրդների հետ:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության կարճատև պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ տարիների հայ ղեկավար շրջանները իրատես չէին, չէին կարողանում կողմնորոշվել իրադարձությունների հորձանոտում, դրանց շրջադարձային պահերին:

Համոզիչ չեն նաև նրանց թե այն ժամանակվա և թե հետագա տարիների արդարացումները, քանի որ կարելի է սխալվել մի, բայց ոչ ամեն անգամ: Ճակատագրական եղան մեր ժողովրդի համար հատկապես 1920թ. վերջին ամիսները, երբ ի տարբերություն 1918թ. զարմանը, հայոց հանրապետությունը անկարող եղավ կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ թշնամուն: Հայաստանն այդ պատերազմը տանուլ էր տվել մինչև պատերազմի սկսելը, տանուլ էր տվել դիվանագիտական հողի վրա: Պատերազմը սկսվեց և պարզ դարձավ, որ հանրապետությունը մենակ է, չունի բարեկամ, չունի դաշնակից: Նա խաբված էր ու լքված բոլորի կողմից:

Այսպիսով, առաջին հանրապետության տարիներին Հայկական Հարցը ունեցավ մեծ հույսերի, սպասումների, վարդազույն երազների, դառը հիասթափությունների, ոգու անկման ու ստորացման պահեր: Մի կողմից առերևույթ հաջողություններ հանրապետության միջազգային ճանաչում, ներքին դրության փոքրիչատես ամրապնդում, թաթար-բուլղարական խռովությունների ճնշում, Միացյալ Հայաստան խոստացող Սևրի պայմանագրի ստորագրում, մյուս կողմից անհավասար պատերազմ դարավոր թշնամու դեմ, ծանր պարտություն, մարդկային ու տարածքային մեծ կորուստներ և ի վերջո հանրապետության կործանում:

⁷ Ալ.Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Քեյրոս, 1968, էջ 61:

ՍԻՐԻԱՅԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
1920-1980թթ.

Սիրիահայ համայնքը իր ողջ գոյութեան ընթացքում ստեղծել է կրթադաստիարակչական հիմնարկութունների լայն ցանց, որը վկայում էր սիրիահայութեան կրթասիրութեան եւ կենսունակութեան մասին:

Ա. Աշխարհամարտից յետոյ Կիլիկիայի հայ տարագիրները հաւատալով անգլիական եւ Ֆրանսական իշխանութիւնների խոստումներին, վերադառնում են հայրենիք:

Հալէպը, որ Սիրիայի երկրորդ մեծ քաղաքն էր համարուել, դարձել էր տարագիր հայութեան կազմակերպման երեք կենտրոններից մեկը, եւ վերոյիշեալ թուականներին արդէն գրաւուել էր Անգլիական բանակի կողմից: Նախկին թրքական զօրակայանները արդէն վերածուել էին գաղթակայանների, սակայն, բացի այս, դրսում դաշտերում ու վրաններում ապրողները սպասում էին իրենց մեկնումի օրուանը: Սիրիայում հայերի տեղաբաշխումը միատարր էր: Ընդունուած իրողութիւն էր, որ շուրջ 90 առ հարիւրը համախմբուած են եղել Հալէպում. իսկ մնացեալը գլխաւորաբար Սիրիայի այլ շրջաններում:

Հալէպ էին խուժում Միջագետքից, Սիրիայի ներքին շրջաններից եւ Պաղեստինից: 1918-1924թթ. Հալէպում համախմբուող հայ ազգաբնակչութեան թուաքանակը հաշոււմ էր 100-125 հազար հոգի: Սակայն ծննդավայր վերադարձողների շարժման պատճառով երկար տասնամեակներ Հալէպում հայ բնակչութեան թիւը 50-60 հազար էր:

Հակառակ գաղթականների մեկ մասի մեկնումին, հայի կեանքը շարունակուել էր քեմբերում: Քեմբերում կեանքը տեսուել է երկար տարիներ (մինչեւ 1935թ.), ոչ միայն Սիրիայում, այլ Լիբանանում եւ Յունաստանում:

Հանրային կեանքը, որը համարուել էր անդամալուծուած Հալէպում եւ այլ շրջաններում, բացարձակ գոյութիւն է դառնում անգլիացիների գրումից անմիջապէս յետոյ: Գաղթակայաններում տեղադրուած 50 հազարից աւելի որբերի խնամքը յանձնուել էր հայրենակցական զանազան միութիւնների: Այլատեսակ բարքերով ու սովորութիւններով, զանազան լեզուներ խօսող,

տարիքի լայն աստիճանաւորումով՝ (5-18 տարեկան) որբերի ղեկավարման եւ կազմակերպման գործը հեշտ չէր ընթանում, որքանոցը այս առումով պետք է կատարէր դերը կրթարանի եւ արհեստանոցի: Բայց մայրենի լեզուի չիմացութիւնը ընդհանրացած երեւոյթ էր, որքանոցների, դասաւանդութիւնը կատարում էր շատ նախնական ձեւով, ընդհանրապէս ուժ էր տրուում արհեստներին:

Սիրիայի հայկական առաջին դպրոցը հիմնուել է, ժ. դարի առաջին կեսին. Գալէպում, Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցուն կից յայտնի «Դպրատուն» եւ «Դասատուն» անուններով: 1876ին: Դպրոցը անուանակոչուել է Ազգ. Ներսէսեան վարժարան: Ունեցել է երեք ենթամաս ծաղկոց, երկսեռ մանկապարտէզարական եւ իգական դասարաններ¹: 1920ին միացել է Աւետարանական եկեղեցու Գայկազեան վարժարանին եւ վերանուանուել «Ազգ. Գայկազեան երկսեռ վարժարան»: Դպրոցին կից 1904թ. հիմնուել է մանկապարտէզ:

Դամասկոսում հիմնուել է «Ազգ. Թարգմանչաց» դպրոցը 1898ին. ընդհատումներով գործել է մինչեւ 1915թ.: Վերաբացուել է 1922ին²: Դամասկոսում նոյնպէս հիմնուել է Գայ Կաթողիկէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ արական վարժարանը, 1863ին: Գամանուն վարժարանի իգական բաժանմունքը 1922թ.: Աւելի ուշ, 1954թ. Դամասկոսում հիմնուել է «Սահակեան վարժարանը», որը պատկանում էր ԳԲԸՄիութեան: 1929ին «Ազգ. Միացեալ վարժարան»ը, իսկ 1937-1938 ուսումնական տարեշրջանում հիմնել են մանկապարտէզն ու նախակրթարանը³, որը հետագայում ստացել է «Զաւարեան վարժարան» անունը:

Բ. Աշխարհամարտի տարիներին վարժարանը դադարել է գործելուց եւ վերաբացուել 1951ին: Աշակերտների թուաքանակի նուազեցման պատճառով փակուել է եւ 1979ին կրկին վերաբացուել, բայց միացուել է Ազգ. Միացեալ վարժարանին:

Ի. դար քսանական թուականներին հայ տարագիրները, արդէն, սկսել էին հիմնադրել իրենց առաջին դպրոցները: Կեանքի կայունացման հետեւանքով 1928-1929թթ. Գալէպում գործում էին 8 դպրոց, իսկ մնացեալ քաղաքներում 34

¹ «Օշական» Պարբերաթերթ Ազգ. Առաջնորդարանի, Գալէպ, ԺԱ. տարի, թիւ 1-2/33-34/ Յունիս 1988, էջ 39-40.

² «Օշական» Պարբերաթերթ ԺԲ. տարի թիւ 1-2/35-36/ Սեպտեմբեր-Յուլիտեմբեր 1989, էջ 44-45.

³ «Օշական» նոյն տեղում էջ 46.

դպրոցներ: Առաքելական, Աւետարանական եւ Կաթողիկէ համայնքներին պատկանող, ուր սովորում էին շուրջ 6523 երեխաներ⁴:

Արհաւիրքի օրերին յառաջ եկած հայրենակցական միութիւնները իրենց միութեան մեծ նպաստների կողքին չէին զլացել առաջին դպրոցների ձեռնարկումներին, մասնաւորաբար գաղթականներում: Երեխաների կրթութեամբ զբաղուել են երեք յարանուանութիւնների առաջնորդարանները:

Քննարկուող ժամանակաշրջանում տարբեր յարանուանութիւնների կամ հայրենակցական միութիւնների կողմից ղեկավարուող հաստատութիւններ միջնակարգերկրորդական դպրոցներ, արդէն, գործում էին Գալէպում, Քեսապում, Դամասկոսում, Գոմսում եւ այլ շրջաններում: 1924-1925թթ. միայն Գալէպում գործում էին 10 Առաքելական, 5 Աւետարանական եւ 4 Կաթողիկէ համայնքներին պատկանող վարժարաններ⁵:

Վիճակագրական ցուցակէն երեւում է, թէ Սիրիահայ վարժարանները ընդհանրապէս հաճախական են եղել, որոնց ղեկավարութիւնը պատկանել է տարբեր կուսակցութիւնների ու կազմակերպութիւնների: Այդ դպրոցների թւում էին պատկանում հայոց ազգային վարժարանները, որոնք ենթակայ էին Առաքելական համայնքին. հայ կաթողիկէ եւ հայ Աւետարանական համայնքներինը, ԳԲԸՄիութեան վարժարանները: Որոշ դպրոցներ ոչ համայնական, այլ կուսակցական միութիւնների հովանաւորութիւնն էին վայելում. Ռամկավար Ազատական եւ հնչակեան կուսակցութեանց խնամակալութեան ներքոյ:

1920-ական թուականներին գոյութիւն է ունեցել զիշերային բաժնի լսարաններ, անհատական նախաձեռնութեամբ, ուր դասաւանդել են տարրական գիտելիքներ⁶:

Սիրիայի հայ ազգային վարժարանները քնոյթով ծխական են եղել, այսինքն իւրաքանչիւր ազգային վարժարան սկզբունքով կապուած է եղել հայ առաքելական եկեղեցւոյ թեմում եւ գտնուում է նրան հովանաւորութեան ներքոյ: Ուսումնադաստիարակչական հարցերով ազգային վարժարանները ենթակայ են եղել թեմական ուսումնական խորհրդի: Ուսումնական խորհրդի պարտականու-

⁴ Տե՛ս «Աւուրիական Ալպոս» Գ. տարի, 1929, Գալէպ, թիւ 3.

⁵ Թովուզյան Խ. Գ «Սիրիայի եւ Լիբանանի Գայկական Գաղթօջախի Պատմութիւն», Երեւան, 1986 էջ 274-275-276.

⁶ «Գայաստանի Կոչնակ» ԻԸ. տարի, օգոստոս 11-1928, թիւ 32, էջ 11-19.

թիւնների մէջ են մտել դպրոցների համար կանոնագրերի եւ ծրագիրների կազմումն ու նրանց գործադրումը. նաեւ դրա համապատասխան դասագրքերի հրատարակումը: Խորհրդի իրաւասութեան սահմանների մէջ է եղել, կրթական գործերով անմիջական կապ հաստատել թաղական խորհրդների, վարժարանների հոգաբարձութեանց հետ: Նաեւ կրթադաստիարակչական հարցում համապատասխանաբար ենթարկում էին համայնքներում գործող միութիւնների եւ կուսակցութիւններին:

Սիրիայի բոլոր հայկական դպրոցներում գործադրում է Սիրիայի պետական կրթական ծրագիրը, իսկ քննութիւնները համապատասխանում են պետական քննութիւններին: Վարժարաններն ներս պետական ծրագրին զուգահեռ դասաւանդում է Հայոց Լեզուն՝ նպատակ ունենալով երեխաներին ջամբել հայեցի դաստիարակութիւն «Տղաքը ընդհանրապէս Կիլիկեցի, թրքախօս ծնողներին էին պատկանում եւ հայերն խօսիլ սովորում էին վարժարանում»⁷:

Մինչեւ քառասունական թուականների կէտը հայերէնից յետոյ նախապատուութիւն էր տրուել Ֆրանսերէնին: Ֆրանսերէնը գաղութային իշխանութիւնների կողմից սահմանուած պետական պաշտօնական լեզուն էր հռչակուել նախնական, միջնակարգ եւ բարձրագոյն կարգերի: 1925թ. Հալէպում Ազգային ուսումնական խորհրդի պատրաստած կրթական ծրագրում, նոյնպէս նախապատուութիւն էին տուել Ֆրանսերէնին⁸: «Սուրիական Մամուլ»ը «Սորվիքը Տեղական Լեզուն» յօդուածում քննադատում է այն, որ Սիրիայի հայ վարժարանները արաբերէնին չեն տուել այն տեղը, որը իրաւունք ունէր եւ որը պահանջում էր մեր շահն իսկ»⁹:

1929թ. Սիրիայի հիւսիս-արեւելեան գաւառներում սկիզբ է առնում գաղթականների նոր հոսք մեծ մասամբ քրտախօս հայեր: Սրանք ապաստան գտնելով Գամիշլիի շրջակայքում ծնունդ են տուել 25ից աւելի աւանների ու ծխական դպրոցների, որոնք գոյատեւել են մինչեւ հայրենադարձութիւն 1946թ.:

⁷ «Մերձարք եւ Միջին Արեւելքի երկիրներ եւ ժողովուրդներ», 2. հատոր, Երեւան, 1970թ. էջ 255.

⁸ 1918թ. Գոկտեմբեր, յատուկ հրամանագրով բոլոր դպրոցներում թուրքերէնի 30 դասաժամերի 8-14 տրամադրուում էր Ֆրանսերէնի. համաձայն տեղական պայմաններին, բանգի 1919թ. աւարտական քննութեանց ժամանակ հիմնական լեզուն Ֆրանսերէն է եղել. իսկ արաբերէնը դառնում է օժանդակ լեզու՝ համահասարակացներին, յունարէնի, Իտալերէնի եւ հայերէնի:

⁹ «Սուրիական Մամուլ», 8-Մարտ-1925.

Ֆրանսական պետական ծրագրի կիրարկումով նախակրթարանի երկսեռ աշակերտութիւնը ամէն տարուան աւարտին մասնակցում էր «սերթիՖիքա»ի քննութեան. տեղի էր ունենում բաւականին խիստ հսկողութիւն բարձ գոմիսարութեան հովանաւորութեամբ: Յիսունական թուականների աւարտին փոխարինում է արաբական «սերթիՖիքա»ով, իսկ 1959ից յետոյ այս օրէնքը վերանում է: Գաղութի տեղաշարժերը, պառակտումների դարձանունը եւ նիւթական միջոցների տնտեսումի անհրաժեշտութիւնը պատճառ են եղել, որ ժամանակի ընթացքում դպրոցներից շատեր սկսուեն անհետանալ, ուրիշներ կորիզը դառնան արդի վարժարաններին:

Բ. Աշխարհամարտի տարիներն եւ յատկապէս քառասունական թուականների կեսերին գաղութի վերաշխուժացմանը պատճառաւ նորեկները ձեռնարկում են դպրոցական ցանցի վերակազմութեան: Այս գործում խթանող ուժը դառնում է Հալէպում Ազգ. Առաջնորդարանը, որը երկար խորհրդածութեմէ ու լուրջ աշխատանքից յետոյ 1947ին յաջողում է բաց անել գաղութի առաջին միջնակարգ-երկրորդական վարժարանը՝ Քարէն Եփփէ Ազգ. ճեմարանը: Սա նշանակում էր, որ յետայսու հայ առաքելական եկեղեցւոյ գաւակները կարողանում էին նոյն յարկում ստանալ պետական եւ հայկական իրենց դաստիարակութիւնը, այլ խօսքով նրանք ձերբագաւուում էին օտար վարժարաններ կամ օտար ափեր ճամբորդել: Երեւոյթը վարակիչ կը լինի եւ 1950-1960ական թթ. գաղութը օժտուում է երկու այլ երկրորդական վարժարաններով Լազար Նաճարեան Գալուստ Կիւլտնկեան եւ Կիլիկեան¹⁰:

Բ. Աշխարհամարտի տարիներին անընդհատ աւելանում էր սովորողների քանակը եւ համայնքներ մեծ գումարներ յատկացնում են տարեց-տարի աճող պիտճէն ծածկելու, հակառակ այն իրողութեան որ «1939-1941թթ. կրթական յարկերը մատնուել էին տնտեսական տագնապի»¹¹:

1944թ. կրթական տարեշրջանում հայ Առաքելական եկեղեցւոյ Բերիոյ եւ Գամասկոսի թեմերու պիտճէն հաշուում էր 356,850ս.ո եթէ աւելացնենք հայ

¹⁰ Լազար Նաճարեան Գալուստ Կիւլտնկեանի նախակրթարանը հիմնուել է 1952թ.: 1960ից յետոյ՝ միջնակարգ եւ երկրորդական բաժանունքը: Կիլիկեան ճեմարանը 1921ից գոյութիւն է ունեցել, որպէս տարրական. իսկ 1960թ. օժ-տըւում է երկրորդական բաժանունքով: «Օշական» Պարպերաթերթ, ժԱ. կարի, թիւ 1-2/33-34/ Յունուար-Յունիս, 1988թ., Հալէպ, էջ 36.

¹¹ «Հայաստանի Կոչակ» խե. տարի, թիւ 50, 15-Դեկտեմբեր-1945թ., էջ 1164.

կաթողիկե եւ հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ պիտօճէն հասնում է 400,000ս.ս.¹²: 1953-1954թթ. սիրիահայ առաքելական եկեղեցւոյ պատկանող կրթօճախների թիւն էր 48, շուրջ 7400 աշակերտութեամբ¹³: Իսկ 1947-1948 տարեշրջանում Հալէպում եւ շրջակայքում կրթօճախների թիւը 41 էր շուրջ 6,560 աշակերտներով¹⁴: Հալէպում գործող հայ կաթողիկե համայնքի ութ վարժարաններից բացի Գամիշլիում, Հասիչէում, Տէրափսիում, Քեսապում եւ այլուր գործում էին համանուն համայնքի պատկանող օճախներ: Սակայն այս վարժարաններում հայ աշակերտների կողքին արբախօս քրիստոնեայ երեխաների ներկայութիւնը ստուար թիւ էր կազմել:

1950-1960ական թթ. ազգային կրթական ճակատը տագնապալից տարիներ ապրեց: Սիրիայի կրթական նախարարութեան կողմից առաքուած հրամանագիրը մտահոգել էր ղեկավարութիւնը¹⁵: Մինչեւ 1940ական թթ. կէսերը դպրոցներում հիմնական շեշտը դրուել էր հայոց լեզուի եւ հայագիտական առարկաների վրայ: Արաբերէն լեզուի ուսուցումը հայկական կրթօճախներում նախնական էր եւ ոչ պարտադիր: Հայագիտական առարկաների ցուցակին մաս էին կազմում հայոց պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը, եկեղեցու պատմութիւնը, մաթեմատիկան եւ այլ նիւթեր: Նոր օրէնքը շեշտում էր արաբերէն լեզուի ուսուցման ու ընդհանրացման կարեւորութիւնը մասնաւոր դպրոցներում: Օրէնքը միտում էր համայնքային դպրոցների վերահսկողութեանն ու տնօրինմանը՝ «Կրթական նախարարութիւնը որոշել է ուսումնական, առողջապահական եւ մանկավարժական հսկողութեան տակ առնել բոլոր մասնաւոր դպրոցները, կրթական քննիչները պետական վարժարանների նման քննութիւն պիտի անցկացնեն վերոյիշեալ վարժարանների մէջ»¹⁶: Սահմանուած օրէնքով պետական պաշտօններից եւ համալսարանական կրթութիւնից զրկուում էին բոլոր նրանք, ովքեր վկայուել էին օտար եւ մասնաւոր

վարժարաններում»¹⁷: «Համալսարանական թեքնիք ուսման պայմանը արաբական պաքալորիայի պահանջն էր, ինչ որ պահանջում էր հայկական դպրոցների ուսման ծրագրի հիմնական փոփոխութիւն»: Հակառակ պարտադրանքին 40ական թթ. վերջերում կառավարութիւնը անյապաղ միջոցներ է ձեռնարկում հայ համայնքի դպրոցների բարելաւման համար¹⁸:

1952-1967թթ. ազգային կրթական ճակատի վիճակուել էր դիմագրաւել նորանոր տագնապներ: Օրէնքի ամբողջական գործադրութիւնը նշանակում էր վերջ տալ համայնքային վարժարաններին խաթարել հայի դիմագիծը եւ խափանել հայապահպանման աշխատանքները: Այլ խօսքով՝ օրէնքը միտում էր համայնքային վարժարանների փակում, երկսեռ կրթութեան արգելում, դասանիւթերի ճշդում եւ արաբերէն լեզուի պարտադիր ուսուցում¹⁹: Արտօնուում էր օտար լեզուի դասաւորման դրութիւն: Տարուած աշխատանքների շնորհիւ, պետական շրջանակների մօտ, 1952ի ամրան մեր վարժարանները ստանում են նոր արտօնագիր, որի համաձայն Հալէպի Հայ Առաքելական համայնքի 15 վարժարաններից 11-ի պատասխանատու արտօնատէր է նշանակուել Թեմիս Ս. Առաջնորդը, երեքը՝ ԴԲԸ Միութեան, իսկ Կիլիկեան 2 վարժարանները՝ ենթակա Կիլիկեան Միութեան: Նաեւ «այս հրամանագրի մէկ յօդուածի համաձայն, հայերէնը օտար լեզու չէր նկատուեր, այլ տեղւոյն մէկ համայնքի գործածական լեզուն, որով կ'աղօթեն անոնք»²⁰:

Սիրիա-եզիպտոս միացման թուականներին կառավարութեան կողմից առաքուած թիւ 933-7 շրջաբերականը սահմանափակում էր մասնաւոր, ոչ պաշտօնական վարժարանների ինքնական գործունէութիւնը²¹: Մասնաւոր

¹⁷ «Արեւելք» օրաթերթ 24 Յունիս 1947 թիւ 27/334/ էջ ք.

¹⁸ «Արեւելք» օրաթերթ 25 Յունիս 1946 եւ «Հայաստանի Կոչմակ» խը. տարի, 11 Սեպտեմբեր 1948, թիւ 37, էջ 880.

¹⁹ Չուլագեան Յակոբ, «Յուշամատեան» Քարէն Եփփէ Ազգ. Ենմարանի, Հալէպ 1977, էջ 99.

²⁰ Տեղեկագիր «Սուրիահայ կրթական Կեանքի Մասին» 1955էն-1956 դպրոցական տարեշրջանի. Բերիոյ Թ. Ա. Ա. ԹձԹ./Դարան Դ., գործ 69/ թերթ 2.

²¹ 11-Մարտ 1959, թիւ 20 որոշմնագրով հրահանգուել էր թիւ 160 օրէնքի մասին, որը թիւ /993-7/ շրջաբերականով տեղեկացնում էր մասնաւոր վարժարանների պատասխանատու մարմիններին պետական ծրագրի իրագործմանը, ընդհանրացմանը ոչ պաշտօնական վարժարաններում: Միաժամանակ թոյլատրուում էր մասնաւոր ծրագրի կազմութեան 25 առ հարիւր փոփոխութեամբ, պայմանաւ որ բացառիկ ծրագիրը վայելում էր կրթական նախարարութեան վաւերացմանը: Ուստի հարկ էր լինելու պատրաստել ու ներկայացնել 25 Յուլիս 1959ին:

¹² Եղիայեան Բիւզանդ «Սերունդի մը Դաստիարակութիւնը», Անթիլիաս, 1962, էջ 120.

¹³ Տե՛ս «Ամենուն Տարեգիրք» 1955, էջ 360.

¹⁴ «Արեւելք» տարեգիրք, Հալէպ, 1948, էջ 157-158.

¹⁵ Բերիոյ Թեմի Ազգ. Առաջնորդարանի Թղթածրար /Դարան Դ., գործ 71, 7- Սայիս-1953 թուականի նամակի արաբերէն պատճէն, առաքուած կրթութեան նախարարութեան կողմից.

¹⁶ «Արեւելք» օրաթերթ 10 Հոկտեմբեր 1946, թիւ 92, էջ ք.

դպրոց ասելով նա հասկանում էր այն «ոչ կառավարական հաստատությունները, որոնք ամբողջովին եւ կամ մասնակի ձեւով կը զբաղին ուսմամբ եւ կրթութեաննր եւ ազատ կը պատրաստեն ազատ ասպարէզներու եւ կամ կը զբաղի ունեւ տեսակի ընդհանուր կրթութեան գործով, առանց նկատի ունենալու հաստատութեան տիրոջ ազգութիւնը եւ կամ կազմակերպութիւնը, որուն կապուած է հաստատութիւնը»²²։ Կրօնաբարոյական²³, ազգային դիմագիծ վտանգող շրջաբերականը նոր առաջադրանքի առաջ էր դրել ազգային մարմիններին։ Յատուկ խորհրդակցական ժողովից յետոյ յարմար էին նկատել բանակցութիւններ սկսել պետական մարմինների հետ։ Ժողովը յանգել էր յատուկ ուսումնասիրութեան, որով նախատեսուում էր հայ դպրոցների յատուկ ծրագրի պատրաստութիւն²⁴։ Վեցամեայ ծրագրով նախակրթարանների համար արտօնուում էր «կրօնագիտութիւնը իբրեւ հայ եկեղեցու ծիսական լեզու եւ դասաւանդուելու էր հայերէն լեզուով»²⁵։

1963-1964թթ. կրթական նախարարութիւնը եւս հաստատում էր շրջաբերականով թէ հայերէն լեզուի ուսուցումը չէր արգելոււմ, սակայն «հայ մշակոյթի անուան տակ ուսուցիչները այլ նպատակներ էին հետապնդում, միաժամանակ չգործածելով արաբերէն ծրագիրը»²⁶։ Սա պատրուակ էր, որով ձգտում էին կրթօճախների պետականացմանը։

Պետական ծրագրի ներմուծումն ու որդեգրումը ունենում է դրական ու բացասական անդրադարձ։ Սահմանուած կարգափոխութեան օրէնքով ուսանողութեան մտքում արմատանում է, թէ առաջնակարգ կարեւորութիւն ներկայացնող լեզուն արաբերէնն է, որը իւրացնում էին ամէն գնով²⁷։

Յիսունական թուականների կէսին տիրող տնտեսական, ընկերային վիճակից սկիզբ է առնում արտագաղթ դէպի Արեւմտեան Եւրոպա եւ Միացեալ Նահանգներ։ Մեծ թով երիտասարդների հոսքը մտահոգել էր մտաւորական-

²² Բերիոյ Թեմի Ա. Ա. Թղծ. /Ղարան Բ, գործ 50/։

²³ Որոշումնագիրը չէր միտեր բացարձակ արաբերէն լեզուի ուսուցմանը, իբրեւ սոսկ լեզու, այլ շեշտում էր դասա-նիւթերի արաբերէն լեզուով պարտաւորիչ դասաւանդմանը։

²⁴ Չոլագեան Յ. «Յուշամտան» էջ 179։

²⁵ 29 Յուլիս 1959 թուակիր եւ 245/7 նախարարական հրահանգով արտօնուում էր հայերէն լեզուով Կրօնի ուսուցումը, իբրեւ ծիսական լեզու։ Չոլագեան, Մոյն տեղում, էջ 179։

²⁶ Չոլագեան Յ. էջ 204։

²⁷ Նոյն տեղում էջ 152։

ներին, քանզի կատարուածը «այլասերման եւ ուժացման վտանգ էր», սրանով հայ երիտասարդը հեռանում էր ոչ թէ արաբահայութիւնից, այլ հայկականութիւնից։ Զակառակ կատարուած զոհողութիւններն երեւոյթը շարունակուում է 1960ական թուականներից ցայսօր։ 1967թ. առաքուած յանձնարարագրով Կրթական Նախարարութիւնը հաստատում էր պետական տնօրէնների նշանակումը սեփականատէր տնօրէնութեան կողքին եւ հայերէն լեզուի դասապահերի առաւել նուազումը²⁸։ Յատուկ հրամանագրով թելադրուում էր մասնաւոր դպրոցների անուանական փոփոխութիւնը։ Վերոյիշեալ հրամանագրի պատշաճ բանաձեւը սահմանել էր շաբաթական 40 պահ հայոց լեզուի եւ կրօնագիտութեան դասաւանդում նախակրթարանի, իսկ 24 պահ երկրորդականի «իւրաքանչիւրի նախատեսուել էր չորս պահ հայերէն եւ երկուսը՝ կրօնի համար»։ 1967թ. օրէնք-հրամանագրի հրապարակումով ոչ հայկական դպրոցների ղեկավարների ըմբոստութիւնը յոյժ վտագաւոր կացութիւն էր ստեղծել, որը յանգել էր պետական հարմանագրով մի շարք վարժարանների փակման։ Այդպիսին էր կաթողիկէ համայնքի վարժարանների պարագան։ Սակայն շնորհիւ կանխատեսուած պետական տրամադրութիւնների՝ Առաքելական եկեղեցու վարժարանները գերծ են միում փակման հրամանագրից եւ շարունակուում են գոյտեւել մինչեւ օրս։ 966-1967թթ. հայոց ընդհանուր վարժարանների թիւն էր 59,17940 աշակերտութեամբ²⁹։

Եզրակացնելով Սիրիայի գաղթօճախի հանրակրթական վարժարանները իրենց ծագման օրից օգտուել են ներքին ինքնավարութեան իրաւունքից։ Դա արտայայտուում էր նրանով, որ հայկական վարժարանները առաջնորդուել են սեփական ուսումնական ծրագրով, իսկ ուսուցման հիմքը եղել է հայոց լեզուն։

Վարժարանները կառուցել ու պահպանել են ծխականների միջոցներով եւ հանդիսացել գաղութի սեփականութիւնը ի դէմս տեղական մարմիններին։ Նրանց ղեկավարութիւնը իրագործել է դպրոցական հոգաբարձութիւնը, որը ընտրուած է եղել թեմական կամ համայնքի խորհրդի կողմից։

Սիրիական սահմանադրութիւնը, թէեւ սահմանափակ ձեւով, երաշխաւոր է հաղիսացել ազգային վարժարանների գոյութեանը վերականգնելով գաղութի

²⁸ «Ձարթօնք» 22 Դոկտեմբեր 1967, էջ ք. /թիւ 127 օրէնք- հրամանագրի՝ «մերսուտ»ի հրապարակումը նոր իրաւակարգի առաջ էր դրել հայկական դպրոցների պետերը/։

²⁹ «Ձարթօնք» 22 Դոկտեմբեր 1967։

իրաւունքները վարժարանների վերաբերեալ: Սակայն տարրական ու երկրորդական վարժարաններում սուրիական կրթական նախարարութեան ծրագրի ներմուծմամբ ուսուցման հիմք էր դարձել պետականը եւ լեզուն արաբերէնը: Ծրագրից դուրս էր մնացել հայերէն լեզուի եւ կրօնի ուսուցումը, մինչեւ 1967թ.: Այդ երկուսը, այսպիսով, մտնում էին ոչ պարտադրականների շարքը:

1967թ. թեմական խորհրդի եւ յառաջդիմական ճակատի միջնորդութեամբ կրօնը ճանաչուեց որպէս պարտադիր առարկայ³⁰, բայց հայոց լեզուն մինչեւ օրս նման ճանաչում չի ունեցել: Այնուամենայնիւ, նախարարութիւնը պատասխանատու էր պետական ծրագրի հետապնդման, իսկ թեմական մարմինները իրենց վրայ էին վերցրել վարժարանների նիւթական պահպանումն ու ամրապնդումն, դպրոցական նոր շէնքի կառուցմանը բոլոր հոգսերը: Բայց սեփականատիրական իրաւունքի տեսակետից վարժարանները գաղութի ազգային հիմնարկներն էին:

Վերջին տասնամեակներին գաղութի ազգային հաստատութիւնները դիմագրաւում են նոր տազնապներ: 1981-1982թթ. կրթական նախարարութեան կողմից առաքուած կարգաւիժութեան օրէնքը մի անգամ եւս ցնցում է գաղութի բոլոր վարժարանների պատասխանատու մարմիններին: Օրէնքը միտում էր միջնակարգի արտական տարիքային հարց սահմանել եւ նախարարութեան կողմից ճշդուած գնահատականի ճանապարհով սահմանափակել երկրորդական բաժանունը՝ գրանցուող աշակերտների թուաքանակը³¹: Վերոյիշեալ պայմանները չիրականացնելու դէպքում անհատը զրկւում էր ոչ միայն հայկական վարժարան յաճախելու, այլ ստիպողաբար, հեռանում էր հայեցի միջավայրից ու մթնոլորտից: այդպիսին է եղել արհեստի ու արուեստի բաժանունըը հետեւող երկրորդական աշակերտներին պարագան:

³⁰ Բերիոյ Թեմի Ա Ա. Թղծ, /Դարան Բ, գործ 55, 9- Սեպտեմբեր-1967 թուակիր նամակի պատճեն:

³¹ Առաքուած օրէնքում միջնակարգի պետական քննութեանց մասնակցող աշակերտը հարկ էր ապահովել, տար-իքային սահմանափակման կողքին, նախարարութեան կողմից սահմանուած գումարը / Յաջողութեան ճշդուած գումարի նուազագոյն չափանիշն էր 201/390ից/: Չապահովելու դէպքում անհատը զրկւում է հայկական երկրորդական վարժարան յաճախելու: Իսկ երկրորդականի աշակերտների պետական քննութիւնների գնահատականի հիմամբ, նախարարութեան կողմից, ճշդուում էր անհատի համալսարան ընդունման հարցը:

Հայկական վարժարանները նրանց մի շարք առաւելութիւնների կողքին վերջին տասնամեակին կարողացան ընդլայնել մասնագիտական ճիւղաւումը: Մասնաւոր վարժարաններից երկրորդական բաժնի ծրագրում ներառուեց, գիտականի կողքին, գրականը, որ երկու տարիով կարող էր հետեւել եւ ստանալ համապատասխան վկայական:

Վերջին տարիների ընթացքում ուսումնական խորհրդի կողմից բազմաթիւ միջոցներ են կատարուել վարժարանների վիճակը կարգաւորելու, աշակերտների թիւը աւելացնելու, կրթական մակարդակը բարձրացնելու, հայեցի դաստիարակութիւնը ամրապնդելու եւ տնտեսական վիճակը բարելաւելու նպատակով: Հրատարակուել է հայոց լեզուի դասագիրք մասնագետ ուսուցիչների կողմից: Չեռնարկել է մանկապատանեկան հանդէս «Ցուլքեր»:

Չզաւի փոփոխութիւններ են կատարուել նաեւ հայկական վարժարանների դասաւանդող ուսուցիչների կրթական մակարդակում: Ներկայիս պետական սահմանուած օրէնքով ուսուցչութեան ընդունման պայմաններից է նուազագոյն պետական պաքաւորիայի վկայականը:

Սիրահայ վարժարաններում անցկացւում են զանազան մշակութային միջոցառումներ, որոնք կոչուած են պահպանելու հայերի, յատկապէս աճող սերնդի ազգային նկարագրի: Այսպէս տարբեր մրցոյթներ հայոց լեզուի եւ հայ ժողովուրդի պատմութեան վերաբերեալ, հանդիպումներ Հայստանից ժամանած հիւրերի հետ, նշում են հայկական տօներ եւ այլն:

Հայ դպրոցը, ինչպէս իր դարաւոր պատմութեան ընթացքում, այնպէս էլ ժամանակակից փուլում, բացառիկ դեր է կատարում հայ ժողովրդի գոյատեւման, մասնաւորապէս սփիւռքահայութեանը սպառնացող ծուլման եւ ուժացման դէմ մղող պայքարում, քանզի հայ դպրոցն ու դաստիարակութիւնը մի հզօր ուժ են հայոց լեզուն, գրականութիւնը, դարաւոր մշակոյթը, ազգային դէքը պահպանելու համար:

«ՀԱՄՔԱՎԱՔԵՐ ՌՈՒՍԻՈՆ» ԼՐԱԳԻՐԸ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արևելահայ ազգային-պահպանողական հոսանքը ներկայացնող «Համբավաբեր Ռուսիոն» լրագիրը դեմ էր ցարական Ռուսաստանի կազմում ազգային-ազատագրական շարժումներին: Լրագրի խմբագիր Ջ.Մսերյանը ոռուսամետ հասարակական գործիչ էր և վճռականապես դատապարտում էր ցարիզմի դեմ լեհերի 1863-1864թթ. ապստամբությունը, իսկ հայ ժողովրդի քաղաքական բախտն ու ապագան սերտորեն կապված էր տեսնում այն ամենի հետ, ինչն առնչվում էր Ռուսաստանին: Նա գտնում էր, որ արևելահայությունը, բնավ չպիտի կարեկցի ապստամբ լեհերին, առավել ևս համակրի Գրանց, ինչը հայությանը կարող է տանել «դեպի խորխորատ»¹:

«Համբավաբեր Ռուսիոն» այլ վերաբերմունք է դրսևորում 1868-ական թթ. իտալական ազգային ազատագրական պայքարի նկատմամբ: Այն ուղղված էր ավստրիական կայսրության դեմ, չէր առնչվում ցարական Ռուսաստանի շահերի հետ, ուստի Ջ.Մսերյանն այդ պայքարը չի դատապարտում, բայց միաժամանակ ակնհայտորեն չի դրվատում:

Լրագիրը չի լուսաբանում իտալական ժողովրդի 1859-1860թթ. ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքը, որովհետև այդ տարիներին լույս չէր տեսնում: Սակայն նա իտալական թագավորության ստեղծման, Գարիբալդու ազատագրական պայքարի և իտալական միասնական ազգային պետության ստեղծման ժամանակակիցն էր և կարող էր հանգամանորեն անդրադառնալ այս հարցերին, ինչն անում էին ժամանակի հայ պարբերականներից շատերը: «Համբավաբեր Ռուսիոն» այդպես չի վարվում և նախընտրում է ամփոփ մի քանի հոդվածում վերծանել հարցն ամբողջությամբ: Թեև դրանք ծավալուն և ընդհանրական վերլուծություն չեն, այնուամենայնիվ ուշագրավ են հայ հասարակական մտքի և պարբերական մամուլի պատմության համար: «Համբավաբեր Ռուսիոն» վերլուծում է 1815թ. Վիեննայի

¹ «Համբավաբեր Ռուսիոն», 1864, թիվ 59, էջ 2:

դաշնագրությունից հետո եվրոսլայուն տիրող քաղաքական վիճակը և 1830թ. և 1848թ. եվրոպական իրադարձություններն անվանում «ազգային բորբոքմունք», որոնք հայտնի «բողոք էին մարդկության ստատուս քվոյի դեմ»²:

Լրագիրն իրավացիորեն գրում է, որ 1815թ. Վիեննայի վեհաժողովի որոշմամբ Իտալիան շարունակեց մնալ մասնատված: Լոմբարդիան և Վենետիկը գտնվում էին ավստրիական կայսրության կազմում, Տոսկանա, Մոդենա, Պարմա դքսություններում իշխում էին Ավստրիայի վասալ արքեպիսկոպոստները, իսկ Նեապոլիտանական մահանգում հաստատվել էին Բուրբոնները:

Լրագրի համոզմամբ Պիեմոնտի թագավորության ճակատագիրը, վճռվեց այն բանից հետո, երբ ռուսաց կայսր Ալեքսանդր I-ի «թախանձանքը հարկադրեց Ավստրիային Սավոյան տոհմը, թողնելու տիրապետող տոհմերի ցուցակի մեջ»³:

Թերթը Պիեմոնտի թագավորության կայացման հարցում գերազնահատում է Ալեքսանդր I-ի և Ավստրիայի դերը: Ռուսաստանն իսկապես միակ պետությունն էր, որ Իտալիայի նկատմամբ տարածքային հավակնություններ չուներ և «չափազանց շահագրգռված էր այն բանում, որպեսզի իր համար Իտալիայում ստեղծի ավստրիական արքունիքի հետ կապ չունեցող հզոր և ուժեղ դաշնակից»⁴:

Սակայն Ռուսաստանից բացի Վիեննայի վեհաժողովում Պիեմոնտի օգտին, իր շահերից ելնելով, հանդես եկավ նաև Ֆրանսիան⁵:

Լրագրի գնահատմամբ Իտալիան վեհաժողովից հետո դարձել էր «մի այլանդակ խառնուրդ» որի մեջ չկար «ոչ մի հաստատուն կետ նպատակի»:

1848-1849թթ. «անցքերը» մի փոքր փոփոխեցին Իտալիայի պատկերը, «Ընդհանուր ապստամբություն ծագեցավ Ավստրիո դեմ, որի զլուխ կանգնեցավ Պիեմոնտը, որ հակառակ Ավստրիո ինքնիշխանության, համարձակեցավ մուծանել իր մեջ սահմանադրություն»⁶:

² Նույն տեղում, 1862, 1 նոյեմբերի, թիվ 34, էջ 4:

³ Նույն տեղում, 1862, 1 դեկտեմբերի, թիվ 37, էջ 4:

⁴ См: Дж. Берги, Россия и итальянские государства в период Рисорджименто, ИЛ, 1959, стр. 180.

⁵ См: Л.А. Зак, Монархи против народов, М., 1966, стр. 170.

⁶ «Համբավաբեր Ռուսիոն», 1862, 1 դեկտեմբերի, թիվ 37, էջ 4:

Լրագիրը ուշադրությունը բևեռում է այն բանի վրա, որ այդ տարիներին սահմանադրություն բառը վախեցնում էր Հարստությանը և Պիեմոնտը, դրանով կարծես թե իտալական մյուս պետություններին «իրավիրում էր նոցա թոթափել ինքեանց Ավստրիո լուծը»: Իրականում ոչ թե Պիեմոնտն իտալական պետություններին իրավիրեց պայքարի ընդդեմ Ավստրիայի, այլ գլխավորեց օտարերկրյա ճնշման դեմ ուղքի ելած իտալացիների պայքարը: Եվրոպական ժողովուրդների հեղափոխական և ազգային-ազատագրական պայքարի սկիզբը դրվեց Սիցիլիայում, երբ 1848թ. հունվարին Պալերմոյի բնակչությունն ապստամբեց Բուրբոնների իշխանության դեմ: Նրա արծազանքն արագ տարածվեց Ապենինյան թերակղզում և 1848թ. փետրվար-մարտ ամիսներին ամբողջ Իտալիայով մեկ, բացառությամբ Լոմբարդիայի և Վենետիկի, ձևավորվեցին չափավոր լիբերալների կառավարություններ և ընդունվեցին սահմանադրություններ: Պայքարի ելած Սիլանի և Վենետիկի հաղթանակից հետո, մարտի վերջին, իտալական պետությունների ղեկավարները մեկը մյուսի ետևից պատերազմ հայտարարեցին Ավստրիային: Այդ պատերազմն էլ գլխավորեց Պիեմոնտի թագավոր Կարլ Ալբերտը:

Իտալական պետությունների անկախության համար առաջին «արյունահեղ» պատերազմը լրագրի կարծիքով պարտություն կրեց, որովհետև «հարստահարելոց միջում միաբանություն չկար, այլ տերությունը միտք չունեին պաշտպանել հասարակապետությունը: Իտալիան ընկավ և թուլացեալ Պիեմոնտը, ըստ երևույթին, երկար ժամանակ պիտի հրաժարվեր Իտալիան ազատագրելու ջանքեն»⁷:

Սա անհամեմատ ճիշտ գնահատական է, քանի որ Հռոմի պապը պայքարի սկզբներին՝ 1848թ. ապրիլի 29-ին, հավատացյալներին ուղղված պապական կոնդակով հայտարարեց իր զորքերը մարտի դաշտից դուրս բերելու մասին, որոնք շուտով լքեցին Լոմբարդիան: Նրա օրինակին հետևեց նաև Տոսկանայի մեծ դուքսը: Պայքարի հիմնական ծանրությունն ընկավ Պիեմոնտի վրա: Մյուս կողմից, եվրոպական պետությունների մի մասը 1848թ. նույնպես ընդգրկված էին հեղափոխական պայքարի հորձանուտում և պայքարում էին սեփական երկրում հռչակված հանրապետական կարգերի դեմ:

⁷ Նույն տեղում:

«Համբավաբեր Ռուսիոն» այնուհետև պատմում է, որ Ֆրանսիան օգտվելով Ավստրիայի ժամանակավոր թուլությունից, որն այդ պահին զբաղված էր Վենետիկի հետ պատերազմելով, հայտնվեց Հռոմի առաջ, այնտեղից դուրս մղեց հանրապետականներին ու վերականգնեց նրանց կողմից արտաքսված Պիոս IX-ի աշխարհիկ իշխանությունը:

Լրագիրը օբյեկտիվ չէ՝ գրելով, թե Հռոմի «հանրապետականքն արտաքսեցին զՊապը»: Իրականում Պիոս IX-ի ժողովրդական ելույթներից ահաբեկված 1848թ. նոյեմբերի 24-ին, անգամ իր կարդինալներից գաղտնի, Հռոմից փախավ նեապոլիտանական Գաետա ամրոցը⁸, իսկ Հռոմում հանրապետություն հռչակվեց նրա փախուստից հետո՝ 1849թ. փետրվարի 8-ին⁹:

Լրագիրը իրավացի է, որ Պիոս IX-ի իշխանության վերականգնումից հետո Հռոմում հաստատվեց Ֆրանսիայի ազդեցությունը: Նա թեև չի պարզաբանում իր միտքը, սակայն հասկանալի է, որ նկատի ունի Ֆրանսիական կայսրի առկայությունը Հռոմում:

«Համբավաբեր Ռուսիոն» ճիշտ է նկատում, որ Ղրիմի պատերազմին Պիեմոնտի մասնակցությունը մերձեցրեց նրան Ֆրանսիայի հետ և Պիեմոնտը մասնակցելով պատերազմի արդյունքները քննարկող Փարիզի 1856թ. վեհաժողովին, եվրոպական պետություններին ներկայացրեց Իտալիայի «տառապակրության պատկերը Ավստրիո լուծի տակ», սակայն հաջողություն չունեցավ: Դրա փոխարեն Ավստրիան զգաստացավ և Պիեմոնտի առկայությունն իր սահմանադրությամբ հանդերձ համարեց վտանգավոր իտալական մյուս պետությունների շարքում, որոնք «հպատակում էին նորա միաինծան իշխանության, վասն որո մտածեց զինու զորությամբ ոչնչացնել նրան»¹⁰:

«Համբավաբերը» չի հիշատակում Պիեմոնտի կառավարության ղեկավար Կավուրին, որը վեհաժողովում թեպետ չհասավ իր նպատակին և Պարմայի ու Սոդենայի դքսությունները չմիացան Պիեմոնտին՝ որպես պատերազմում նրա մասնակցության փոխհատուցում, այնուամենայնիվ մեծ պետությունների ուշադրությունը հրավիրեց իտալական խնդրի վրա, բարձրացրեց Պիեմոնտի

⁸ История Италии. Под. ред. К.Ф. Мизиано, т.2, М., 1970, стр. 192.
⁹ там же, стр. 198.
¹⁰ «Համբավաբեր Ռուսիոն», 1862, 1 դեկտեմբերի, թիվ 37, էջ 4:

հեղինակությունը և նպաստեց ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացմանը¹¹։ «Համբավաբեր Ռուսիոն» հստակ գիտեր իտալական պետությունների նկատմամբ Ավստրիայի «միահեծան իշխանության» մասին, սակայն այդ կապակցությամբ դիրքորոշում չի դրսևորում և նախընտրում է լռել։ Լրագիրն անգամ չի խորանում մի կողմից՝ Ֆրանսիայի և Պիեմոնտի և մյուս կողմից՝ Ավստրիայի միջև ծագած պատերազմի նախապատմության, ինչպես նաև Ֆրանսիայի հետապնդած նպատակի մեջ։ Նա բավարարվում է փաստելով, որ 1859թ. ապրիլի 26-ին Պիեմոնտին վերջնազիր ներկայացնելուց հետո Ավստրիական զորքերը մտան նրա տարածքը։ Ըստ լրագրի, ինչպիսի արագությամբ Ավստրիական զորքերը մոտեցան Թուրինին, նույնպիսի արագությամբ Ֆրանսիական զորքերը Պիեմոնտին օգնության եկան և Ավստրիացիներին ետ մղեցին Մինչիո գետի մյուս կողմը։ Մինչ Եվրոպան սպասում էր Ավստրիայի վերջնական կործանմանը, Նապոլեոն III-ը «հանկարծ» հաշտություն կնքեց և Պիեմոնտը ստացավ միայն Լոմբարդիան¹²։

Լրագիրը մանրամասն չի պատմում իտալացիների ազատագրական պայքարի մասին և անճշտություն է թույլ տալիս՝ ասելով թե՛ Ֆրանսիական զորքերն արագորեն մոտեցան Թուրինին և պիեմոնտցիներին փրկեց Ֆրանսիան։ Իրականում հակառակորդների միջև մի քանի մանր ընդհարումներից հետո առաջին լուրջ ճակատամարտը տեղի ունեցավ սահմանաքաժան Տիչինո գետից ոչ հեռու, Մոնտեբելլո վայրում, որը գտնվում էր Պիեմոնտի տարածքում։ Ֆրանս-սարդինական համատեղ ուժերը (116 հազար ֆրանսիացի և 63 հազար պիեմոնտցի) ետ մղեցին Ավստրիացիների զորիղը, իսկ հետագա ճակատամարտերը տեղի ունեցան Ավստրիայի տիրապետության տակ գտնվող Լոմբարդիայում¹³։

¹¹ См. Дж. Канделоро. История современной Италии, том 4, М., 1966, стр. 208.
¹² «Համբավաբեր Ռուսիոն», 1862, 1 դեկտեմբերի, թիվ 37, էջ 4:
¹³ История Италии, том 2, стр. 222.

«լուծը» թոթափել։ Թեպետ Վիլլաֆրանկայի դաշնագրությունը չընդունեց նրանց միավորումը, սակայն լրագրի կարծիքով մի «երևելի կանոն» սահմանեց, որով ոչ մի տերություն իրավունք չուներ խառնվել Իտալիայի ներքին գործերի մեջ և առաջվա իշխող տոհմերը չպետք է բազմեին «իրենց աթոռների վրա» գեներլ ուժով «եվ այս նշան էր թերակղզու ազատությանը»¹⁴։

Լրագիրը ճիշտ չի մեկնաբանում 1859թ. հուլիսի 11-ին Վիլլաֆրանկայում կնքված զինադադարի պայմանները, որը հետագայում հաստատվեց Ցյուրիխի հաշտության պայմանագրով։ Նրանով Ապենինյան թերակղզին ազատություն ձեռք չբերեց։ Իտալիան մնաց մասնատված։ Ավստրիան Լոմբարդիան զիջեց Ֆրանսիային, որն իր հերթին այն «նվիրեց» Պիեմոնտին։ Վենետիկը մնաց Ավստրիայի գերիշխանության տակ, իսկ Տոսկանայի և Մոդենայի դքսերը պետք է վերադառնային իրենց գահերին։ Ֆրանսիայի և Ավստրիայի կայսրերը պարտավորվեցին օժանդակել Յոննի պապի նախագահությամբ իտալական համադաշնության ստեղծմանը¹⁵։

«Համբավաբեր Ռուսիոն» այս գաղափարն անվանում է «անկատարելի միտք... զոր Իտալիո ժողովուրդը իհարկե չէին կարող ընդունել»։ Ընդհակառակը, շարունակում է լրագիրը, Ռոմանիան և Մարիտիմները հետևեցին դքսությունների օրինակին և հայտարարեցին Պիեմոնտի հետ միանալու մասին, իսկ անցկացված հանրաքվեն ամենքը հարգեցին և «Եվրոպային մնաց միայն ճանաչել եղելությունը»¹⁶։

Այս հարցում լրագիրն իրավացի է։ Իտալական ժողովուրդը, որ 1847թ. Յոննի պապի հետ մեծ հույսեր էր կապում Իտալիան միավորելու հարցում, Պիո IX-ի կողմից հռոմեական զորքերը Լոմբարդիայից ետ կանչելուց և պապի Յոննի փախչելուց հետո կորցրեց նրա նկատմամբ հավատն ու վստահությունը և դեռ էր Յոննի պապի գլխավորությամբ համադաշնության ստեղծմանը։ Վիլլաֆրանկայի խայտառակ զինադադարի պայմանները իտալական ժողովուրդը հրաժարվեց ճանաչել ու շարունակեց պայքարը երկրի միավորման համար։

Կենտրոնական Իտալիայում 1860թ. մարտին անցկացված հանրաքվեն

¹⁴ «Համբավաբեր Ռուսիոն», 1862, 10 դեկտեմբերի, թիվ 38, էջ 4:
¹⁵ История Италии, том 2, стр. 223.
¹⁶ «Համբավաբեր Ռուսիոն», 1862, 10 դեկտեմբերի, թիվ 38, էջ 4:

կողմ արտահայտվեց դքսությունները Պիեմոնտին միանալու հարցում:

Իտալական պետությունների միավորման համար հզոր խթան հանդիսացավ Գարիբալդու կամավորների արշավանքը նախ՝ Սիցիլիա, իսկ այնուհետև՝ Նեապոլ:

Պարբերականն իրավացիորեն գրում է, որ Նեապոլում թագավորող Բուրբոնների դեմ իտալական ժողովուրդը քանիցս ուտքի էր ելել, բայց ամեն անգամ զենքի ուժով ճնշվել: Սիցիլիացիները դեմ էին Նեապոլի թագավորի «ինքնակամ կառավարությանը», ապստամբություն էին բարձրացնում նրա դեմ, բայց հաջողություն չէին ունենում: Եվ ահա Գարիբալդին իր կամավորներով Ջենովայից գնաց Սիցիլիա:

«Համբավաբեր Ռուսիոն» Գարիբալդու մասին գրում է զուսպ տոնով, առանց համակրանքի որևէ նշույլի, չի դրվատում նրա զխավորած ազատագրական պայքարը և ոչ էլ հանդիմանում է: Լրագիրը Գարիբալդուն անվանում է «Պիեմոնտյան զորապետ..., որ հռչակված էր իր քաջագործությամբ»: ինչպես 1848-1849թթ., այնպես էլ 1859թ. պատերազմներում: Լրագրի խմբագիր Ջ.Մսերյանը անտարակույս լավ գիտեր, որ այդ տարիներին իտալական ժողովուրդը սոսկ պատերազմ չէր մղում, այլ պայքարում էր թոթափել ավստրիական տիրապետությունը:

Նա մի քանի անգամ շեշտում է այդ բանը, բայց միևնույն է, ազատագրական պայքարի փոխարեն գործածում էր պատերազմ բառը: Լրագիրը չի ուրանում Գարիբալդու հաջողությունները Սիցիլիայում, որտեղ նա ամենուրեք «հարված տալով» Նեապոլի թագավոր Ֆրանցիսկ II-ի «բազմաթիվ զորացր» հարկադրեց նրան «համաձայնիլ ամոթալի դաշնագրության՝ կղզին դատարկելու մասին»: Դրանից հետո Սիցիլիան հայտարարեց իտալական թագավորության հետ միանալու մասին «Վիկտոր էմմանուելի գայիսոնի տակ»:¹⁷

Թերթը գրում է ոչ թե Գարիբալդու կամավորների կողմից թագավորական զորքերը ջախջախելու, այլ ընդամենը «հարված տալու» մասին: Նա չի պարզաբանում իր միտքը, թե ինչ ասել է «ամոթալի դաշնագրություն»: Ամենայն հավանականությամբ թերթը նկատի ունի թագավորական զորքերի կողմից Սիցիլիան լքելը, որով Բուրբոնների իշխանությունը կղզում փաստացի տապալ

վեց: Սակայն, եթե դա «ամոթալի» էր թագավորի համար, ապա պատվաբեր էր Գարիբալդու և ազատության համար պայքարի ելած Սիցիլիայի կամավորների համար, որոնք կռվում էին քանակական առումով իրենց գերազանցող զորքի դեմ: Այս բանը «Համբավաբերը» անտեսում է, որի համար առաջնայինը կատարվածի մասին պատմելն էր և ոչ թե դիրքորոշում ցույց տալը: Պատահական չէ, որ լրագիրը բնութագրող որևէ խոսք չի գրում Վիկտոր էմմանուելի մասին և առեասարակ անտեսում է Կավուրին, որն իր կյանքի զխավոր նպատակը համարում էր Իտալիան միավորված տեսնելը:

«Համբավաբերն» այնուհետև պատմում է, որ Գարիբալդին Սիցիլիայով «չբավականացավ», անցավ Կալարիա և «ցիրուցան» անելով թագավորական զորքերը, մտավ Նեապոլ: Այնտեղ անցկացված հանրաքվեն որոշեց միանալ իտալական թագավորությանը: Լրագիրն այս իրադարձությունների մասին գրում է. «Այս ամենայն համաշխարհական պատմության մեջ չեղած անցքերը՝ եվրոպայեն ճանաչուեցան իբրև կատարված գործեր»:

Լրագիրը նկատի ունի 1861թ. մարտին կազմավորված իտալական թագավորության ճանաչումը եվրոպական մի խումբ տերությունների կողմից: Դրանով Իտալիայի միավորումը չավարտվեց, քանի որ թագավորությանը մնաց չինացված Պապական մարզը:

«Համբավաբերն» իրավացիորեն գրում է, որ Յոռնի պապը «համառությամբ պահպանում էր նորա միջում իր աշխարհական իշխանությունը, երբ որ բոլոր Իտալիան պահանջում էր այդ քաղաքը որպես իր բնիկ և պատմական մայրաքաղաք»:¹⁸

Լրագիրը քաջատեսյակ էր 1849թ. ի վեր Յոռնում գտնվող Ֆրանսիական կայազորի մասին, որը պահպանում էր Պիոս IX-ի իշխանությունը: Նրա համոզմամբ այս կայազորի դեմ ցանկացած գործողություն կդիտվեր որպես Ֆրանսիայի վրա հարձակում, իսկ իտալացիներն այդքան ուժ չունեին, որպեսզի Ֆրանսիայի դեմ պատերազմեին հանուն Յոռնի: Այդ իսկ պատճառով եվրոպական երկրների հավանությունը ստանալու ջանքեր թափվեցին, որպեսզի Յոռնի պապին համոզեն իրաժարվել իր իշխանությունից կամ Ֆրանսիան դադարի նրան պաշտպանելուց: Լրագիրը ճիշտ չի մեկնաբանում այս

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում:

հարցը, քանզի սկզբնական շրջանում Նապոլեոն III-ը փորձում էր համոզել Պիոս IX-ին հրաժարվել իր աշխարհիկ իշխանությունից և հանդիպում էր նրա վճռական «non possumus»-ին («չենք կարող»)՝¹⁹։ Ղրանից հետո միայն Գարիբալդին, համոզվելով, որ Պիոս IX-ը կամովին չի զիջում Զոռնը, 1862թ. հունիսին իր համախոհներով նորից գնաց Սիցիլիա և արշավանք ձեռնարկեց Զոռնի վրա։ Տեղեկանալով այս մասին Նապոլեոն III-ը հայտարարեց, որ Ֆրանսիան պաշտպանելու է Զոռնի պապի աշխարհիկ իշխանությունը և թույլ չի տա Զոռնի միացումը Իտալիային։ Վիկտոր Էմմանուելը Գարիբալդու արշավանքը անվանեց «խռովություն» և սպառնաց խստորեն պատժել բոլոր նրանց, ովքեր կմիանան Գարիբալդուն։²⁰

Սակայն այդ սպառնալիքը չկանգնեցրեց Գարիբալդուն, որը «Չամբավաբերի» դիտարկմամբ մտքում դրել էր «մեծ գործ» կատարել ու հույս ուներ, թե ամբողջ Իտալիան կմիանա իր հետ Զոռնի վրա արշավելիս։ Դա տեղի չունեցավ, որովհետև թագավորական զորքերի հետ առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ նա պարտություն կրեց, վիրավորվեց և գերեվարվելով փակվեց Վարինիանո ամրոցում։ Միայն հոկտեմբերի 5-ին Գարիբալդին ներում ստացավ։

«Չամբավաբեր Ռուսիոն» ճշմարտացիորեն նկարագրելով Գարիբալդու արշավանքի անհաջողությունը, չի անդրադառնում այն իրողությանը, որ իտալական ժողովրդական հերոսին Վիկտոր Էմմանուելը հարկադրված էր ներում շնորհել՝ տեղի տալով հասարակական կարծիքին։

Չետագայում Վիկտոր Էմմանուելը հաղթական ավարտի հասցրեց Իտալիայի վերջնական միավորումը։ Նա 1866թ. Պրուսիայի հետ դաշնակցած պատերազմեց Ավստրիայի դեմ ու Իտալիային միացրեց Վենետիկի նահանգը, իսկ 1870թ. սկսված Ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ ֆրանսիական կայսրոջ, դուրս եկավ Զոռնից, որը հոկտեմբերի 2-ի հանրաքվեի արդյունքով միացավ Իտալիային։ 1871թ. Իտալիայի մայրաքաղաքը Ֆլորենցիայից տեղափոխվեց Զոռն, որով ավարտվեց իտալական ազգային պետության ստեղծումը։ Այս մասին «Չամբավաբեր Ռուսիոն» պատմել չկարողացավ, քանի որ 1864թ. դադարեց լույս տեսնել։

¹⁹ История XIX века. Пор. ред. Лависса и Рамбо. том 5, М., 1938, стр 287-288.

²⁰ История Италии, том 2, стр. 245.

АШОТ ВОСКАНЯН

ЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА АРГУМЕНТАЦИИ
В ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУКАХ

1. Возникновение современных философских теорий аргументации (Х. Перельман, Г. Джонстон) можно рассматривать как очередную попытку разработки методологии общественных наук (далее — ОН) в пределах парадигмы, предложенной аналитической философией. В массе подобных попыток, реализованных в рамках аналитического стиля мышления, выделяется два полярных подхода: тенденция к отождествлению методов (соответственно, способов аргументации) ОН с методами и аргументацией естественных наук (далее — ЕН) и тенденция к их противопоставлению.

Первое направление стремилось показать, что общественное, а в более узком смысле — гуманитарное знание в конечном итоге обладает логической структурой (далее — ЛС), аналогичной ЛС в ЕС, усложненной некоторыми специфическими обстоятельствами, как то: имплицитность некоторых ЛС, предполагающая интуитивное оперирование ими, гипотетический характер законов, наличие ценностного фактора в ОН и т.п. Подобная тенденция наиболее ярко проявилась в работах К.Гемпеля.¹

Второе направление исключало наличие закономерно зафиксированной логики в ОН, сводя гуманитарное знание к совокупности ценностных (эмотивных) высказываний (ранний Ричардс²) или к оперированию примерами и прецедентами по принципу юридической аргументации (Х.Перельман³)

Впоследствии все чаще стала выступать на первый план тенденция к синтезу двух этих подходов, предполагающая как определенную общность ЛС для ЕН и ОН, так и наличие специального типа упорядочения в ОН. В этом направлении двигались например исследователи, пытающиеся смоделировать ЛС науки на основе логики вопросов и ответов (the question-

theoretical approach). Большинство из них (Я. Хинтиikka, Р. Манор и др.) при этом не покидали пределов аналитической парадигмы мышления, сохраняя в качестве общего исходного пункта формальную логику и стремясь посредством более гибкой ее интерпретации расширить сферу ее применения.

Стремление к синтезу присуще также герменевтической традиции, где, однако, доминирующей является процедура понимания (*Verstehen*), первоначально считавшаяся характерной лишь для ОН. Попытки придать герменевтической парадигме 'аналитическую' строгость можно найти у таких современных мыслителей как П. Рикер, К.-О. Апель, Ю.Хабермас.⁴

И все же обе эти парадигмы (аналитическая и герменевтическая) остаются внутренне противопоставленными. Основанием для этого является различное отношение к проблеме взаимодействия объекта и субъекта в процессе познания. Оpoznательным знаком, определяющим водораздел между двумя указанными позициями, К.О.Апель — по-видимому, справедливо — считает ответ на следующий вопрос: „определяется ли принципиальное отличие по отношению к ситуации в естествознании тем обстоятельством, что человек в общественных науках выступает одновременно в качестве субъекта и объекта этих наук?“⁵

2. В направлении синтеза двигалась также ереванская школа аргументации, которая с самого начала попыталась придать теории аргументации более широкое значение, охватывающее все способы аргументации как в ЕН, так и в ОН. Аргументация при этом рассматривается как совокупность всех (в том числе и формально-логических) ментальных средств убеждения и побуждения к действию.⁶ Данный подход не снимает, конечно, проблемы специфики ОН, но пытается придать ей новое измерение, подчеркивая, что все человеческое познание (как ОН, так и ЕН) в той или иной мере подчиняется закономерностям, описываемым в теории аргументации. Сама же теория аргументации, а в конечном счете и теория познания в целом, отсылает к анализу практической деятельности как своего исходного пункта, тем самым исключая апелляцию к „первоначалу“, ограниченному рамками теоретического мышления. Оппозиции типа „логическое внелогическое“, „знание-ценность“, „закон - прецедент“ оказываются вторичными по отношению к внутренней, функциональной различности ЕН и ОН, обуслов-

ленной их местом и ролью в совокупной системе практической деятельности. Это фундаментальное функциональное различие обуславливает в свою очередь различие ЛС в ЕН и ОН.

II

1. *Основной тезис*, который я собираюсь защищать в настоящей статье, следующий. *Аргументация в ОН структурно не менее (а возможно и более) упорядочена, чем в ЕС. Однако ОН обладают ЛС, качественно отличающейся от ЛС ЕС.* Это различие (а также вытекающее из него различие способов аргументации) обусловлено отнесенностью ЕН и ОН соответственно к двум основным составляющим практики как чувственно-предметной деятельности общественного человека: *труду* (собственно производственной деятельности — *(Arbeit)* и *общению (Verkehr)*.⁷

2. Принято считать, что объект познания коррелятивен его субъекту. На языке философии практики это означает, что достигнутый на определенном этапе исторического развития уровень организации производства и коммуникации определяет познавательные возможности гносеологического субъекта, его цели и интересы. В соответствии с этим формируется и объект познания. В процессе предметной деятельности из бесконечного многообразия действительности вычленяется определенная совокупность свойств, из которых конструируются идеальные объекты науки. Так же, как результаты материальной деятельности выступают в форме чувственно воспринимаемых *реальных предметов*, результаты духовного производства закрепляются в качестве специальных духовных, *идеальных предметов*.⁸ Гносеологическое своеобразие последних выражается в том, что они мыслятся „...как объект, как нечто, обладающее не только определенностью, но и существованием, независимым от процесса определения, являющегося независимым актом субъекта. Идеальный объект, в отличие от понятия, есть определенность, мыслимая как существующая“.⁹ Как ЕН, так и ОН оперируют идеальными объектами. Собственно, совокупность мыслительных средств, тем или иным образом связывающих идеальные конструкторы, и представляет логическую структуру нашего знания.

Ниже мы попытаемся очертить некоторые специфические особенности ЛС в ЕН и ОН.

ЕН, ориентированные на техническое воспроизведение предметности, основаны на принципиальном отождествлении разнообразия созерцаний с идеальным объектом как таковым. В самой основе идеальных конструктов лежит абстракция отождествления. ЕН оперируют конструктами, которые предполагаются *как бы* существующими и одновременно являются представителями целого класса аналогичных объектов, принципиально неразличимых друг от друга с точки зрения данной ЕН-теории. Так, каждый электрон считается тождественным всем другим электронам, любая X-хромосома не отличается от других X-хромосом и т.д. Идеальным объектам приписывается ограниченное количество свойств, что позволяет естествоиспытателю в пределах определенной ЕН-теории интеллектуально контролировать все возможные состояния исследуемых объектов.

Даже в тех случаях, когда индивидуальные различия между членами того или иного класса объектов оказывают определенное воздействие на результат исследования (в квантовой механике, например), естествоиспытатели не отказываются от принципа *полной взаимозаменяемости* объектов ЕН, предпочитая ввести понятие вероятности, позволяющее осуществлять количественную фиксацию случайных событий.

ЕН-законы могут быть сформулированы посредством логических суждений, устанавливающих связи и отношения между конечным числом параметров идеальных объектов. Парадигма математизированного естествознания, взятая в *чистом виде*, предполагает наличие систем уравнений, описывающих связи между идеальными объектами посредством описания функциональных зависимостей между их свойствами. В качестве основной структурной единицы ЕН выступают общие законы (*covering laws*), тяготеющие к форме $y = f(x)$. Эти законы, вместе с логическими правилами преобразования выражений и перехода от общих утверждений к отдельным событиям, зафиксированным в форме операциональных высказываний, составляют в совокупности АС ЕН, идеалом которого является аксиоматико-дедуктивная форма представления знания.¹⁰ Математика и формальная логика выступают в качестве языка (*langue*) ЕН.

2. Несмотря на существование правил преобразования выражений, *каждое соотнесение закона и частного случая в ЕН инди-*

видуально постольку, поскольку отсутствуют „метуправила“, регулирующие применение данных правил.¹¹ Именно поэтому решение любой конкретной задачи — творческий процесс, предполагающий наличие воображения. Такое воображение, устанавливающее неповторимую для каждого отдельного случая связь между охватывающим законом и единичным случаем, Кант называл *репродуктивным*.¹² Однако конкретно-неповторимый способ решения задачи (подведения частного под общее) *несущественен для целей технического воспроизведения*. А посему в ЕН, как правило, фиксируется лишь факт отнесенности $b = Fa$ к общему случаю $y = f(x)$, способы же решения задач типологизируются и представляются в качестве вспомогательных алгоритмов, опять же имеющих техническое значение.

Аналогичная ситуация возникает в процессе интерпретации ЕН-текста *ученым-практиком*. Общеизвестно, что интерпретация любого (в том числе и научного) текста может быть различной в зависимости от установки (*Vorverständnis, questioning strategy* и т.д.). Однако естествоиспытатель каждый раз ищет одну — „единственно-верную“ интерпретацию, апробируя и отбрасывая остальные как ложные. Субъектом науки оказывается, по сути, группа ученых-экспертов, выступающих в качестве прагматических интерпретаторов ЕН-текстов.¹³ Конкретная парадигма исследования, связанная с исторически-преходящим научным сообществом, постулируется в качестве абстрактно-всеобщего субъекта научного исследования. В каждом отдельном случае группа экспертов, претендуя на общезначимость своих выводов, выступает в качестве *монолитного единства*, призванного заменить собой „трансцендентальный субъект“ классической философии. „Единое“ общество как субъект противопоставляет себя природе как объекту.

Принципиально иным образом обстоит дело при *методологическом анализе* научного текста. (Не исключено, что его будет проводить тот же ученый, выступающий в иной роли — роли методолога). Однако методологический анализ ЕН-теории, рассматривающей последнюю в качестве специфического культурного образования, подводит нас к области гуманитарии, составляющей прерогативу ОН.

1. Обычно, желая подчеркнуть специфический характер аргументации в ОН, указывают на ценостный характер гуманитарного знания и уникальность его объектов. Однако это, вполне справедливое само по себе, замечание мало что объясняет. Проблема заключается в следующем: применима ли к индивидуализированным объектам и ценностям структура аргументации, аналогичная ЛС ЕН.

Для прояснения этого вопроса обратимся к закономерностям образования идеальных объектов в сфере ОН. Своеобразие этого процесса определяется тем обстоятельством, что социально-исторические факторы не только обуславливают предметный и методологический горизонт формирования объекта исследования в ОН, но и представляют собой *все содержание* объекта познания. Идеальные объекты, которыми оперируют в ЕН, аккумулируют в себе в качестве предикатов свойства естественных объектов, проявляющиеся в процессе того или иного природного события (включающего в себя экспериментальное „вопрошание“ природы и индустриальное ее использование). Этим, собственно, и исчерпывается задача естествоиспытателя. Однако „...в-себя-бытие природных вещей в силу их полнейшей безразличности ко всему человеческому не способно служить адекватным выражением *социальных явлений*. Природное может быть лишь символическим обозначением социального“.¹⁴

Общество, как объект познания, характеризуется совокупностью специфических отношений. Это *коммуникативные* отношения, обусловленные определенным уровнем развития производства. Объекты, вовлеченные в сеть коммуникативных отношений, выступают в качестве носителей своеобразных функций, порождаемых этими отношениями. Не только человек, но и все природные объекты, участвующие в социальном движении, приобретают существенно новые качества. Река превращается в торговую магистраль, запасы нефти трансформируются в капитал, золото — в деньги, рабочая сила — в товар, а цветок — в символ любви. Символизм становится всеобщим свойством социальных предметов, поскольку их „общественно-отмеченные“ свойства имеют условный характер и не существуют вне определенной системы коммуникативных отношений.¹⁵

Очевидно, что символические отношения должны быть закреплены посредством определенной знаковой системы — языка. Однако при этом необходимо учитывать, что первоначальный уровень коммуникации вовсе не предполагает существования развитого языка и даже сознания как такового. Характерно, что немецкое слово „Verkehr“, которое в Марксовой философии практики традиционно употреблялось для описания общественных отношений, означает не только коммуникацию в собственном смысле слова, но и „сношение“, „связь“, „циркуляцию“ вообще. Так что вполне вещественные, „недуховные“ действия могут быть представлены в качестве „Verkehr“. Это важно, если вспомнить, что в „Немецкой идеологии“ вещественная коммуникация определяется как „язык действительной жизни“.¹⁶ Сначала „говорит“ сама общественная жизнь и лишь благодаря этому — люди. Первоначальная „языковость“ социальной жизни обретает свое логическое завершение в естественном языке. И тогда любая природная вещь, вовлеченная в общественное движение, приобретает „чувственно-сверхчувственную“ природу.¹⁷ „Сверхчувственное“ создается не сознанием, а деятельностью. Но если общественное сознание его не различает и не признает, его в материальных объектах и нет“.¹⁸ Новый статус чувственно-природных вещей закрепляется в идеальных предметах, функционирующих в культуре. Эти предметы представляют собой не обычный идеальный образ природного предмета, как это имело место в ЕН, но выступают в качестве идеальной фиксации ансамбля новых свойств природной вещи. Символический характер этих свойств обуславливает их *лабильность*, возможность *свободного обмена и трансформации функций* среди объектов ОН. Именно это обстоятельство позволяет утверждать, что *социальная реальность как объект исследования ОН качественно отличается от объектов ЕН*.

2. Соответственно объекту, принципиально иные характеристики принимает и субъект ОН. При очерченном здесь подходе субъект никак не может быть представлен в качестве некоего „трансцендентального единства апперцепции“ или его новейших монолитных аналогов уже потому, что внутренняя расчлененность *коммуникативного общества* (Апель) как объекта ОН обуславливает его внутреннюю расчлененность как субъекта ОН. Последний выступает как *система* взаимодействующих индиви-

дов, каждый из которых является носителем „собственно человеческой“ сущности постольку, поскольку в нем как в фокусе преломляются все (материальные и духовные, групповые и личностные) отношения и связи с другими людьми, все историческое развитие культуры. Между личностью и обществом существует весьма специфическое отношение: общество не состоит из „частей“. Каждый человек — отдельный мир, взятый в его „тотальности“, и следовательно, „под каждой надгробной плитой лежит всемирная история“ (И. Гете). Надо полагать, что монады Лейбница „не имеют окон“ не потому, что связь между ними невозможна, а потому, что они не нуждаются в „окнах“ — каждой из них дана индивидуализированная вариация одного и того же мира, взятого в его целостности. *Общественный субъект, „...который полностью опосредован социальным целым и представляет собой индивидуализированную тотальность общества“¹⁹, внутренне дифференцирован и принципиально диалогичен.*

Ценностная окрашенность объектов ОН является естественным следствием из вышесказанного. Если сама социальная реальность возникает из практических (коммуникативных) отношений между людьми, то она неизбежно включает в себя не только новые функции объектов, возникающие из этих отношений, но и отношение человека к этим функциям, своего рода „отношения отношений“, обусловленные *местом* конкретного субъекта в общей системе социальных связей. Идеальные вещи, уже нашедшие свое языковое выражение, представляют собой очищенные от случайных качеств действительности предметы в „идеале“. В связи с этим они приобретают регулятивную функцию норм, эталонов, исходя из которых сознание обеспечивает свое внутреннее единство.²⁰ Но если структура субъекта оказывается ценностно маркированной, а объекты исследования выступают в качестве эталонов, то необходимо говорить не о соотношении знания и ценности в ОН, но о *знающей оценке или оценивающем знании* как едином процессе познания социальных феноменов.²¹ Тем самым любой когнитивный акт ОН диалогичен и принципиально *полемичен*, поскольку он вбирает в себя отношение к иным возможным позициям. Таким образом, признавая неизбежную вовлеченность исследователя в исследуемые им отношения, мы вынуждены также признать, что факт

одновременного участия человека в качестве „актера и зрителя драмы жизни“ имеет основополагающее значение для ОН.

3.1. Сказанное вовсе не означает, что признание „монолитного“ субъекта и применение абстракции отождествления в описанном выше смысле исключено в ОН. Оно даже естественно, если только целью исследования является *техническое оперирование объектами*. Образцов подобных теорий в ОН предостаточно: от социальной физики А.Кетле до статистических методов современной социологии. Однако, при всей их плодотворности, потери оказываются невосполнимыми. Там, где мы имеем дело с миром культуры, техническое манипулирование перестает быть целью субъекта. Оно *бесплодно*, поскольку упускает из виду уникальность объекта, и *опасно*, поскольку создает предпосылки для перехода от технического манипулирования культурой к техническому манипулированию людьми. С другой стороны очевидно, что ОН перестали бы быть науками, если бы отказались от исследования общего, сосредоточившись на описании уникального.²² Выше мы видели, что оперирование идеальными объектами присуще также и ОН.²³ Поскольку любой идеальный объект в той или иной мере воплощает общий принцип (связь, отношение), то речь должна идти о выявлении *своеобразного механизма связи общего и единичного* в ОН.

3.2. В ОН анализ конкретных социальных феноменов (исторических фактов, художественных произведений, поступков и т.п.) не исчерпывается их отнесением к общему принципу (закону, тезису, главному вопросу и т.д.). Центр тяжести здесь переносится на сам процесс подведения данного неповторимо-конкретного случая под правило. Если даже последнее сформулировано эксплицитно (исторический закон или моральная норма), мы вынуждены говорить не о *цепочке* логических правил, но специфической *многомерной* структуре, где каждый отдельный случай *по своему* соотносен с общим. Целью ОН оказывается не *результат* работы репродуктивного воображения, а *конкретный путь*, пройденный воображением, вынужденным восполнить отсутствие „метуправил“ творческой интуицией.

Сделав целью сам процесс (а не его результат), мы имеем дело уже не с *языком* как знаковой системой (математика, логика), а с *языковой деятельностью* (langage), в которой принципы и правила не всегда зафиксированы эксплицитно. Здесь мы уже

находимся на полпути к общему, вовсе не данному нам в явном виде. Собственно уже в этике и юриспруденции место общего принципа часто занимает его репрезентант — прецедент, пример, частный случай, возведенный в ранг символической всеобщности. Эта возможность была зафиксирована еще Аристотелем, исследовавшим закономерности сведения риторических фигур (примера и энтимемы) к логическим процедурам (индукции и силлогизму).²⁴

3.3. Прецедент уже являет собой пограничный случай, предупреждающий о том, что общее может быть вообще не дано эксплицитно, что характерно, например, для нарративных текстов: литература, история и т.д. При этом оказывается, что совокупность идеальных объектов, представленных в *языковой деятельности* (понимая язык широко, вплоть до *Verkehr*), дана нам в качестве „демонтированных функций“, допускающих различные способы сочетания в зависимости от выделения главного принципа (тезиса, вопросной стратегии и т.д.). Но если мы восходим от многообразия к неизвестному принципу, то мы обязаны говорить уже не о репродуктивном, о *продуктивном* воображении (И. Кант).²⁵

„Растворенные“ в языковой деятельности идеальные объекты могут быть „кристаллизованы“ по-разному. Трудность здесь заключается отнюдь не в невозможности экспликации общего принципа связи, а наоборот, в наличии слишком многих способов подобной экспликации.²⁶ В результате один и тот же текст порождает разные „реальности“ с различными идеальными объектами. Только здесь, в отличие от ЕН-текстов, следовало бы говорить не столько о *взаимоисключающих*, сколько о *рядоположных* интерпретациях. Выше мы видели, что ориентация ОН на коммуникацию, а следовательно — диалог, принципиально исключает возможность сведения познающего субъекта к монолитному единству (даже в техническом смысле абсолютизации схем исторически локализованного научного сообщества). В ОН нас интересует не просто *главный вопрос*, для достижения которого вопросная стратегия является *средством*. Примерно такими были, например, известные попытки распространения методических приемов порождающей грамматики Н. Хомского с ее соотношением поверхностных и глубинных структур на более широкий круг гуманитарных проблем. Однако

естественными установками ОН являются *одновременная актуализация, постоянное развертывание и „мерцание“ смыслов*, репрезентация общего через динамику взаимодействия единичностей.²⁷ Именно в этом непрекращающемся диалоге „предпониманий“, в „бесконечном путешествии“ понимания находит свое оправдание тезис о коммуникативности ОН.²⁸

V

Стиль — это человек, а следовательно, не в последнюю очередь, — и его отношение к другим людям. А это значит, что различные стили аргументации могут свидетельствовать не только о методологических различиях исследователей, но и качественно отличных экзистенциальных позициях. С этой точки зрения интересно замечание И. Галтунга, проводящего принципиальное различие между „тевтонским“ и „англосаксонским“ стилем аргументации. „В то время как последний пытается реконструировать исходную установку (*belief pattern*) оппонента настолько, чтобы избежать конфронтации или несогласия...“, теvтонский стиль аргументации и, соответственно, интерпретации совершенно отличен: „...ни намека на вежливость... непреклонность при тончайших нюансах... Никаких попыток дать вытереть кровь и совместно сдерживать свое жесткое Я“.²⁹

Как видно из вышесказанного, речь здесь должна идти не просто об уровнях терпимости (*degrees of charity*), свойственных различным культурным традициям, но принципиальных исследовательских установках в области ОН.

„Англо-саксонский“ стиль мышления подчеркнута аналитичен. Его представители глубоко верят в возможность выделения *главного вопроса*, сводимого с теми или иными оговорками к *covering law*, по отношению к которому анализ многообразных частных случаев приобретает лишь техническое значение. ЛС ОН запутана, замутнена массой привходящих моментов, однако в конечном счете ничем принципиально не отличается от ЛС в ЕН.

„Тевтонский“ стиль гермеветичен. Он не может отказаться от нюансов, поскольку именно в бесконечном развертывании частностей видит смысл гуманитарного труда. Для подобного подхода должен быть характерен диалог многообразия, основанный на *многомерной, презентативной ЛС*, но не элиминация частностей. Высокая терпимость аналитической традиции переходит в свою противоположность, допуская *насилие над частностями*, состав-

ляющими душу всякого гуманитарного исследования. Опасность, таящаяся в такого рода „терпимости“, прекрасно выражена в парадоксальной фразе сатирика: „Очень часто наша судьба зависит от людей, которые вообще не знают, что мы существуем“ (К. Костов).

Примечания

- ¹ См. Hempel C.G. The Funktion of General Laws in History. In: Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science, N.Y.-L., 1968, pp. 231 – 243.
- ² См. Ogden C.K., Richards I.A. The Meaning of Meaning, N.Y., 1936, pp. 149 – 150.
- ³ См. Perelman Ch. The Idea of Justice and the Problem of Argument, L.- N.Y., 1964.
- ⁴ См. Ricoeur P. Hermeneutics and the Human Sciences, Cambr. 1981, его же: Рикер П. Конфликт интерпретаций, М., 1995; Apel K.-O. Transformation der Philosophie, Bd. 1. u. 2., Ffm., 1973; Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns, Bd. 1. u. 2., Ffm., 1982. О непосредственном интересе представителей этой волны к синтезу парадигм свидетельствует например блестящий экскурс в теорию аргументации (С. Тулмин, Х. Перельман, В.Кляйн), осуществленный Ю.Хабермасом в указанном сочинении (Habermas J. Op. cit. B. 1, S. 44 - 71).
- ⁵ Apel K.-O. Op. cit., S. 226.
- ⁶ См. Г. Брутян. Очерк теории аргументации, Ер. 1992, его же: Logic, Language, and Argumentation in Projektion of Philosophical Knowledge, Lisbon, 1998; А.Оганесян. Ереванская школа аргументации, София, 2001, а также: А.П. Алексеев, Аргументация, познание, общение, М., 1991, с. 4.
- ⁷ В этом пункте я склонен принять интерпретацию Ю. Хабермаса, связывающего ЕН преимущественно с ориентацией на техническое воспроизведение реального продукта (труд), а ОН с практическим интересом, направленным на коммуникативные цели (общение) – см. Habermas J. Op. cit., S. 240.
- ⁸ См. Абрамян Л.А. Идеально ли идеальное? – Вопросы философии, 1987, No 10, с. 74 – 75.
- ⁹ Смирнов Г.А. К определению целостного идеального объекта. – Системные исследования. Ежегодник - 1977, М., 1977, с. 62.
- ¹⁰ Вряд ли есть необходимость доказывать, что этот идеал недостижим. Многолетние исследования по логике „реальной науки“

показывают это с достаточной очевидностью. Однако, в качестве идеала, ЕН продолжают ориентироваться (и это естественно) на гипотетико-дедуктивную АС.

- ¹¹ См. Schleiermacher F. Hermeneutik und Kritik, Ffm., 1977, S. 81; Frank M. Das individuelle Allgemeine, Ffm., 1973, S. 348.
- ¹² Т.Кун называет эту процедуру решением головоломки. – Кун Т. Структура научных революций, М., 1977, разд. 4.
- ¹³ См. Apel K.-O. Op. cit., B. 2., S.159.
- ¹⁴ Абрамян Л.А. Цит. соч., с.77.
- ¹⁵ См. Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 46, ч.1, с.103. Ср. с аналогичной констатацией М.Хайдеггера: „Рейн есть то, что он теперь есть в качестве реки, а именно поставитель гидравлического напора, благодаря существованию гидроэлектростанции. ... Нам возразят, что Рейн все-таки еще остается рекой среди своего ландшафта. Может быть. Но как? Только как объект, предоставляемый для осмотра экскурсионной компанией, развернувшей там индустрию туризма“ – Хайдеггер М. Вопрос о технике. – Время и бытие, М., 1993, с.226 – 227.
- ¹⁶ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 4, М., 1937, с. 16.
- ¹⁷ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 13, с. 29.
- ¹⁸ Классен Э.Г. Категория „идеальное“ в работах К.Маркса. – Вопросы философии, 1987, No 10, с. 85.
- ¹⁹ Батищев Г.С. Деятельная сущность человека как философский принцип. – Проблема человека в современной философии, М., 1969, с. 92.
- ²⁰ См. Абрамян Л.А. Цит. соч., с. 75 – 76.
- ²¹ Именно здесь, кстати, проходит водораздел, фиксирующий принципиальное отличие неокантианской методологии общественных наук (Виндельбанд, Риккерт, Кассирер) от герменевтической парадигмы В.Дильтея и М.Хайдеггера. Ср.: Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени, Томск, 1998, гл. 1. Смысл и первый прорыв феноменологического исследования, с. 16 – 30, а также: Хайдеггер М. – Кассирер Э. Давосская дискуссия между Эрнстом Кассирером и Мартином Хайдеггером. – Исследования по феноменологии и философской герменевтике, Минск, 2001, с.124 – 134.
- ²² Ср. Dilthey W. Die Entstehung der Hermeneutik. – Wilhelm Dilthey's Gesammelte Schriften, L. & B., 1924, s. 331.
- ²³ Подробнее об идеальной реальности в искусстве см. Սուվանյան Ա. «Գեղարվեստական ռեալիթյուն» հասկացության մեթոդաբանական եւ իմացաբանական տեսանկյունները. - էսթետիկայի հարցեր, գիրք երրորդ, Եր., 1987, էջ 51 - 71.

²⁴ См. Аристотель. Риторика, кн. 1,2 и кн.11, с.20-26.

²⁵ Прослеженное здесь внутреннее движение показывает, почему, с одной стороны, различая теоретическое, этическое и эстетическое как три самостоятельные сферы, мы, с другой стороны, противопоставляем техническое гуманитарному, объединяя этику и эстетику как два взаимопереходящих полюса одного и того же феномена. Ведь на практике мораль реализуется эстетически - через интериоризацию норм, а эстетика вполне может быть нормативной.

²⁶ Dilthey W. Gesammelte Schriften, B. 5, S. 168.

²⁷ Ср.: Золян С.Т. О соотношении языкового и поэтического смыслов, Ер., 1985, с. 93.

²⁸ При применении сказанного к ЕН-тексту возникают некоторые сложности. С одной стороны, методологический анализ ЕН-текста - гуманитария, и все сказанное относится и к нему тоже. С другой стороны, ученый-практик (не методолог) ориентирован на одно - единственно верное понимание. Но есть и третья сторона вопроса: в реальной практике научного исследования естествоиспытатель всегда выступает также и в роли методолога - ведь нет иного пути к пониманию природы, в обход понимания теории.

²⁹ Galtung J. Struktur, Kultur und intellektueller Stil. - Leviathan, vol. 2 (1983), p. 307. - цит по: Kakkuri-Knuutila M.-L. & Kusch M. LSP-Research, Philosophy of Science, and the Question-theoretical Approach - some Tentative Suggestions (manuscript), p. 38. Вряд ли имеет смысл предупреждать об условности используемых здесь терминов. Свидетельство тому - деятельность „венского кружка“, вполне подходящая под определение „англо-саксонского“ стиля.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԻՂԵԱԼԸ ՆԱԳԱՊԵՏ ՈՒՍԻՆՅԱՆԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ
ՀԱՅԵՏԱԿԱՐԳՈՒՄ

Նահապետ Ռուսինյանը XIX դարի արևմտահայ լուսավորական շարժման անենանշանավոր ներկայացուցիչներից է՝ հասարակական-քաղաքական գործիչ, մտածող, փիլիսոփա, Արևմտահայության Սահմանադրության հիմնական ջատագույներից ու հեղինակներից մեկը/1/:

Ազգային կյանքի կազմակերպման, դրա առաջադիմության ապահովման Ռուսինյանի հիմնական տեսական սկզբունքը լուսավորական հունանիզմն ու ժողովրդավարությունն են, որոնք ուղղակիորեն համընկնում են հասարակական կյանքի բուրժուական ու սահմանադրական վերափոխումների գաղափարախոսության հետ և իրենց ընդհանուր փիլիսոփայական հիմնավորումներում հենվում են մարդու և հայ ազգի ազատ ու անկաշկանդ զարգացման, բնական իրավունքի, պարտքի ու իրավունքի փոխհարաբերության սկզբունքների վրա: Արանով է պայմանավորված այն մեծ կարևորությունը, որ Ռուսինյանը հատկացնում էր արևմտահայության ազգային և հասարակական կյանքի սահմանադրական կազմակերպմանը, հայ իրականության մեջ սահմանադրականության ձևավորման պահանջին՝ հանդես գալով որպես լուսավորական փիլիսոփայության ու գաղափարախոսության ջատագույն, դրանց սկզբունքների իրագործող, ազգային գերխնդիրներով առաջնորդվող մտավորական:

Արևմտահայության Սահմանադրությունը, թեև իր ունեցած սահմանափակ հնարավորություններին, Ռուսինյանը առաջին հերթին գնահատում էր որպես հասարակական, ազգային կյանքի կազմակերպման նոր, քաղաքակիրթ սկզբունք, հասարակական-քաղաքական իդեալների իրականացման միջոց: Սահմանադրությունը, իր տեսական ամբողջության ու գործնական նշանակության առումներով, ըմբռնվում էր նաև որպես ազգային կյանքի կազմավորման քաղաքակիրթ ու ժողովրդավարական հնարավորություն, որը անառարկելիորեն հավաստելու էր ազգային կյանքում ձևավորվող գործընթացների առաջադիմական բնույթը: Այս մտտեցմամբ նշվում է. «Ազգին արդի վիճակը՝ ըստ մեզ մեկ բառով՝ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԿԱՆ է. եւ անոր Վարչութիւնը ԵՐԵՍՓՈՒՍԱՆԱԿԱՆ...»:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԿԱՆՈՒԹԻՒՆ... մեկ բառով՝ ԲԱՆԱԻՒՈՐՈՒԻՒՆ ըսել է բանաւորութիւն կառավարողաց համար, բանաւորութիւն կառավարելոց համար, բանաւորութիւն ազգային ամեն անհատներու համար:

Ըսել է՝ Սահմանադրութեան եկած օրէն ընկաւ... անգիտութեան դարը... եւ այն տգիտութեանց, այն անկարգութեանց, մարդկային բանաւորութիւնը ապստամբեցնող այն ամեն գեղծմանց եւ այն ճշմարիտ անիշխանութեան օրերը՝ Սահմանադրութեան ծագած օրէն՝ այն միգամած տիւրը գիշեր եղան եւ Ազգն ըսթափեալ արթընցաւ անդրէն նոր առաւօտի մը մէջ, բանաւորութեան առաւօտի»/2, էջ 81-83/: Այստեղ ակնհայտորեն երևում է Ռուսիյանի լուսավորական, լավատեսական ու ռոմանտիկական վերաբերմունքը Սահմանադրութեան ու սահմանադրականութեան ուժի նկատմամբ: Բայց սրա փիլիսոփայական, հասարակական-քաղաքական հիմնավորումը բխում է մտածողի այն ըմբռնումից, որ հասարակական կյանքի իրավական կարգավորումը, նրա ներդաշնակութեան իրականացումը պայմանավորված է աստվածային և բնական իրավունքների հիմնական սկզբունքների գործադրմամբ և միայն՝ այդ չափանիշով կարելի է հիմնավորել նաև քաղաքացիական հասարակության կազմավորման անհրաժեշտությունն ու նպատակահարմարությունն ընդհանրապես: Այսպիսի մոտեցմամբ ստացվում է, որ իրավունքն իր ուղղակի դրսևորումներն է ստանում հասարակության մեջ՝ որոշելով հասարակական կյանքի, մարդկային փոխհարաբերությունների, մարդու նյութական և հոգևոր պահանջմունքների բավարարման իրավական, օրենսդրական կարգավորման բնույթը, ինչը իր ուղղակի արտահայտությունն է ստանում պետաիրավական համակարգում գործող իրավական/ դրական/ օրենքների մեջ, մարդկանց իրավահարաբերությունների կարգավորման բնագավառներում: «Մարդուս նիւթական ու բարոյական պիտոյքներն իր բնական և անկորնչելի իրավունքները կը ծնին, որոնք ժամանակէ, տեղէ և պարագայէ անկախ՝ բնական օրինօք հաստատված են անփոփոխելապէս եւ որոնք ոչ մէկ կերպով եւ ոչ մէկ պատճառով չ են կրնար իրծէ յափշտակվիլ: Երբ ի մազապոլոզնա մազիանօսող դմոյգապոլոզանօննան մաշոյլ: Այս բնական իրաւունքներն զատ՝ մարդ ուրիշ իրաւունքներ ալ ունի, ընկերական իրաւունքներ, որոնք ընկերութեան մէջ կը ծնին և ընկերութեան մէջ կրնան կորնչիլ: Ընկերական իրաւանց կորուստը իրեն հետ կ' ածէ նաեւ ընկերական մահ... Ընկերական իրաւունքներն ու ատնցմէ ծագած փոխադարձ պարտիքները ընկերութեան անդամոց իրարու հետ ունեցած յարաբերու-

թեանցմէ յառաջ կու գան, որոնք դրական կամ քաղաքական օրինօք կը հաստատվին եւ ըստ պարագայից կրնան փոփոխվիլ արդարութեան սկզբանց յաւետ կամ նուազ համածայն»/2, էջ 24- 25/:

Բնական իրավունքի սկզբունքին համահավասար, Ռուսիյանը հասարակական կյանքի կազմակերպման համար կարևորում է նաև բարոյական գործոնի նշանակությունը: Այս իմաստով իրար են փոխկապակցվում ու լրացնում իրավունքն ու պարտքը: Պարտքը, որպես բարոյական գիտակցութեամբ օժտված մարդու գործունեության իրականացման պարտադիր պայման, ըստ Ռուսիյանի, սերտորեն փոխկապված է նաև իրավունքի գաղափարի հետ և, ընդհանրապես, դրանք լրացնում են միմյանց համապատասխան ներդաշնակություն հաստատելով մարդու ինքնադրսևորման ու նրա գործունեության տարբեր ուղրտներում: Եթե յուրաքանչյուր մարդ օժտված է իր անկասելի իրավունքներով և ձգտում է հասնել դրանց իրականացմանը, որպես ազատ գործունեության սուբյեկտ, ապա պարտքն ու բարոյագիտակցությունն են, որ կարող են ներդաշնակել այդ ազատութեամբ ծնվող հմարավոր բախումներն ու հակադրությունները, ընդհանուրի չափանիշով կանոնավորել նրանց գործունեության շրջանակները: «Բարոյական օրէնը կը միջամտէ իրաւունքի գաղափարին մէջ իբր անոր կանոնաւորիչը երբ անիկայ կսկսի գործել յարտաքս: Բայց բարոյական օրէնը իւրաքանչիւր մարդոց իրաւունքը ուրիշ մարդոց իրաւունքին հետ յարաբերութեան մէջ եղած ատեն կանոնաւորելէ աւելի բան մ'ալ կընէ: Չմեզ կստիպէ ճանչնալ զայն մեր գիտակցութեան մէջ, անկէ կը զայ պարտոց գաղափարը, որ իրաւանց գաղափարին առնչական և անկէ անբաժանելի է»/ 3, էջ 165/: Սակայն, ըստ Ռուսիյանի, պարտքն ու իրավունքը փոխպայմանավորում են միմյանց, ուստի իրավունքի գաղափարն էլ անհրաժեշտաբար ծնում է պարտքի գաղափարը: Հետևաբար, չկա պարտք առանց իրավունքի և հակառակը: Իրավունքի և պարտքի այս ներդաշնակությունը Ռուսիյանի պատկերացմամբ օրենքների օրենքն է՝ արդարությունը, հասարակական կյանքի, մարդկային հարաբերությունների կազմավորման ու բնականոն զարգացման անհրաժեշտ պայմանը: Այսպիսի ըմբռնումը տեսական կարևոր նախադրյալն էր, որի չափանիշով նա ցանկանում էր տեսել նաև ազգային կյանքի գերխնդիրների լուծման հնարավորությունը: Իրավունք-պարտք փոխհարաբերության ու իրավաբարոյական գիտակցության ձևավորումը Ռուսիյանը համարում է բնական իրավունքով պարտադրվող ու հասա-

Այնուհետև, ակնհայտ է, որ մեզանում ևս արդիական են մնում Սահմանադրության հիմնական սկզբունքներով հասարակական կյանքը կազմակերպելու, իրավունքի ու պարտքի գիտակցությամբ առաջնորդվելու, ազգային ժողովի ու պատգամավորների գործունեությունը ազգային շահի տեսանկյունից իրականացնելու և բազմաթիվ այլ հարցեր:

Պատմական անառարկելի պահանջ է, որ ազգային կյանքի քաղաքական, բարոյական ու հոգեբանական կազմավորման փիլիսոփայական հայեցակարգային հիմնական մոտեցումը պետք է լինի այն, որ ազգային կյանքը իրենից ներկայացնում է համակարգային մի կուռ ամբողջություն և նրա յուրաքանչյուր բաղադրիչ միմյանց հետ պետք է փոխհարաբերեն ու իրենց գործառույթային նշանակությունները իրականացնեն իրավունքի ու օրենքների, Սահմանադրության ու սահմանադրականության շրջանակներում: Սակայն, անկասկած է նաև, որ իրավունքը, օրենքը երբեք չեն ունենա ներազդող քաղաքական, տնտեսական նշանակություն, եթե դրանք զուգակշիռ չեն նաև բարոյական գիտակցության ու պարտքի հետ և չեն նպատակամղվում ընդհանուր խնդիրների լուծմանը: Ազգային պարտքի առանձնացումն ու դրա նշանակության գիտակցումը եղել են ու կմնան ազգային գերխնդիրների լուծման անհրաժեշտ միջոցներից ազգայինով առաջնորդվող ցանկացած անհատի ու խմբերի համար և հասարակական ոչ մի վերափոխում իր նպատակին չի հասնի, եթե հասարակության մեջ տիրապետող չեն դառնում իրավունքն ու պարտքը, դրանց տրամաբանված ու հավասարակշռված փոխհարաբերությունները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ռուսինյանի կյանքի, գործունեության ու տեսական ընթրնումների մասին մանրամասն տես Ս. Արփիարյան, Պատմութիւ ժԹ դարու թՅուրքիոյ հայոց գրականութեան, Սարուխան, Հայկական խնդիրը և սահմանադրութիւնը: Ս. Չերազ, Կենսագրական միսիոներ, Պարիս, 1929; Գր. Օտյան, Նահապետ Ռուսինեան, //Ն. Ռուսինեան, Դասգիրք փիլիսոփայութեան, 4. Պոլիս, 1879, էջ; Ս. Թևոսյան, Նահապետ Ռուսինյանի աշխարհայացքը, Երևան, 1970;
2. Ն. Ռուսինյան, Ազգային հանգանակութիւն, 4. Պոլիս, 1865:
3. Ն. Ռուսինյան, Դասգիրք փիլիսոփայութեան, 4. Պոլիս, 1879:

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ՀԵՐՈՍ - ԴԻՍԱԿԸ

Ըստ իս, արվեստը և մասնավորապես կինոարվեստը ուլորտ է, որտեղ իրապես ապրում են ընտրյալները: Կարելի է արտահայտվել այսպես՝ ցանկացած ոք կարող է թափանցել այս ոլորտը, եթե միանշանակորեն տեսնում է իրեն այդտեղ՝ ազատված ճնշող երկրային հարուցիչներից: Նպատակ չունենալով զբաղվել մետաֆիզիկական երևույթների վերլուծությամբ ու քննարկել այլ գիտական հարցեր, ցանկանում եմ անդրադառնալ միմիայն մարդուն, նրա ճանաչողական ստանդարտներին, մարդ - հերոսին, նրա ներքին ու արտաքին համամասնություններին ու հակասություններին:

Երբ մարդիկ եկեղեցի են գնում, աղոթում Աստծուն, դա օրինապաշտություն է և հավատ: Այսինքն, երբ մարդը գրուցում է կամ, ավելի ճիշտ, ցանկանում է կապ հաստատել բարձրագույնի հետ, հասարակության մեջ դիտարկվում է, որպես բնական երևույթ: Բարձրագույնի հետ հաղորդակցվելու անհրաժեշտությունն այսօր քարոզվում է նաև ռադիոյով և հեռուստատեսությամբ: Իսկ որն է անբնականը: Երբ բարձրագույնն է խոսում այդ մարդու հետ, անհատը հասարակության կողմից ընկալվում է որպես հոգեպես խանգառված:

Հիսուսը զգուշացնում էր այն կեղծ մարգարեներից, որոնք կներկայանան որպես գառան մորթի հագած գայլեր ...

Եվ կյանքի դեմքին սկսում են ուրվագծվել մարդկային դիմակները, այսինքն՝ մարդը իր երկվությամբ:

Մարդիկ իրենց աշխարհաճանաչողությամբ, կենցաղով, դրանից ելնող սկզբունքներով ու մտածողությամբ, միմիայնց հետ շփվում են արդեն իսկ վաղուց որդեգրված որոշակի սկզբունքներով: Հերոսը, որոշակի դեպքերում նաև անհատը, գիտակցում, ավելի ճիշտ, ենթագիտակցորեն հասկանում է իր տեղը, դերն ու նշանակությունը: Նա չունի դիմակ կամ իր դիմակն ընկալում է ընդհանուր դիմակահանդեսի սկզբունքով:

Սովորական մարդկային դիմակը հասարակական պատմության շրջանում դարձավ ոչ միայն մարդկանց միջև հաղորդակցվելու, այլև քաղաքականություն մշակելու ու վարելու միջոց: Դա դարձավ ինքնապաշտպանական գեներ, որը օգնում է խուսափել ճշմարտությունից: Այս միջոցի գուցե թե հիմնական պատճառը վախն է: Վախը բոլոր մեծերի կողմից նշվել է որպես ստորագույն զգացումներից: «Շատերը չեն հավատում ոչնչի, բայց վախենում են ամեն ինչից»՝ սակայն վախը ևս ինքնապաշտպանության միջոց է, որն օգնում է չտեսնել այն, ինչը գտնվում է մեր ճանաչողական սահմաններից դուրս: Վախի բացակայության դեպքում, սովորական մարդը կարող է տեսնել այն, ինչը նրան արգելված է:

Ո՞վ կարիք չունի վախենալու, միմիայն նա, ով չի օգտագործում դիմակ: Դա ազատագրված մարդն է, արվեստագետը, հերոսը:

Իր տասնամյակը նոր բոլորած Չապլինը, երբ բեմի վրա հավաքում էր մոր խաղի շնորհիվ դահլիճից կոպտորեն նետված կոպեկները՝ դիմակ չունեիր: Դահլիճը հռչակում էր նրա մանկական դեմքի արտահայտության վրա: Հասարակությունը համոզված էր, որ մանկահասակ Չապլինը պարզապես խաղում է, իսկ ինչու՞ էր հուզվել մանուկը: Նրան թվացել էր, որ բեմ շարված այդ խղճուկ կոպեկները կարող է հավաքել կուլիսներից ազահ հայացքով այս ամենը դիտող թատրոնի տնօրենը:

Շարժվելով նույն տրամադրությամբ պետք է նաև հաստատենք, որ նույն տարիքի Չապլինը, երբ ազահարար վերցնում էր հիվանդանոցում պառկած մոր սննդաբաժինը, նույնպես խաղում էր, այսինքն իրականացնում իմիտացիա, թե իբր մայրը կուշտ է: Այլ կերպ ասած, Չապլինը խաղաց առանց դիմակի, իսկ եթե կար էլ որևէ դիմակ, ապա այն թափանցիկ էր, և դա կատարվում էր ենթագիտակցորեն: Չապլինը շատ շուտ հասկացավ, թե ինչի վրա է կառուցված բարդ մեխանիզմներով ու համակարգերով պայմանավորված կյանքը: Թե ովքե՞ր են այդ կյանքի իրապես հզորները, մարդասերները և եզակիները: Դրանք մերժվածներն էին, արհամարվածները, մի խոսքով՝ խեղճերը: Եվ Չապլինն ընդունեց դիմակը, և այդ թափանցիկ դիմակի ետևում նրա իրական դեմքը կարող էին տեսնել բոլորը:

Հասարակության բարդույթն ինչու՞մն է: Այն դիմակավորված է, բայց մանկա-

միտ տրամաբանությամբ պարզապես չի ցանկանում խոսել այդ մասին: Դիմակով անհնարին է թափանցել դիմացինի դիմակից ներս: Անհրաժեշտ է հատուկ հայացք, և այստեղ իհայտ է գալիս արվեստագետը: Սույն դրսևորման առանձնահատկություններն առավել կարելի է բացահայտել կինոյում, այն պատճառով, որ ի տարբերություն, ասենք, գրականության, կինոն ի վիճակի է վարակել նույնիսկ ամենամտարբեր հանդիսատեսին:

Որևէ լավ կինոնկար դիտելուց հետո սովորական հանդիսատեսը կարող է դառնալ իր կենցաղային անձնական հոգսերին: Սակայն տպավորությունը, կինոյի թողած անմիջական ազդեցությունը մնայուն է: Չապլինն ընտրեց այսպես կոչված ոսկե միջինը՝ ձախորդ ու ճարպիկ մարդու համաձուլվածքը: Ի՞նչն է հատկանշական, ինչպե՞ս կարող էր հասարակությունն ընդունել ու ըմբռնել, որ ճարպիկ մարդը կարող է նաև ձախորդ լինել: Հաշվի առնենք արվեստագետի ոչ միայն գերագույն հաճույքը, երբ վերապատմում է մարդուն հոգևոր ռենտգենի տարբերակով, այլև նրա տառապանքն ու սարսափը՝ իր մեծության մեջ: Կոմիկականը ծուլվում է ողբերգականին և կարիք էլ չկա արդեն դրանք իրարից առանձնացնելու: Այստեղ է Չապլինյան ֆենոմենը:

Այս առումով հայ կինոն նույնպես ունեցել է իր կարկառուն դեմքերը: Մասնավորապես նշենք Գ. Խաչինյանին ու Մ. Մկրտչյանին: Իրենց թվացյալ պարզության մեջ նրանք բավականին կշռադատված էին իրենց խոհեմությամբ ու կազմակերպվածությամբ, սակայն և պարտավոր էին հանդիսատեսի առաջ ներկայանալ իրենց իրական դեմքով՝ առանց դիմակավորման: Իրենց ողբերգականությամբ հանդերձ նրանք ներկայանում են «ժպիտը կրողի» միշտ հանելուկային մեկնաբանությամբ:

Եվ եթե արդեն խոսվեց ողբերգականի և կոմիկականի համադրության մասին, ապա ինչպե՞ս կարելի է չանդրադառնալ «Աշունը սրտում» ծաղրածուին Լ.Ենգիբարովին: Փաստորեն Մկրտչյանն ու Ենգիբարովը հիմնականում օգտագործում էին մի դիմակ, որն իր թափանցիկությամբ չէր վախեցնում հանդիսատեսին: Մարդկային հասարակությանը պարզապես անհրաժեշտ է ժամանակ առ ժամանակ մոռանալ սեփական հոգսերը, իսկ կինոյում վերը հիշատակված մեծությունները դառնում են անհրաժեշտ, օգտակար մոռացության միջնորդ:

Կարելի է ասել, և դա այդպես է, որ նրանց արածը մարդասիրություն է, և սրանով է պայմանավորված արվեստագետի կոչումը:

* Քրիստիան Ֆրիդրիխ Հեբել (1813 - 1863), գերմանացի դրամատուրգ:

ԱՆՈՒՇ ԵՂՈՅԱՆ

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՒՆՎԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՆԴՈՒՄԸ

Դերանուններից ձևաբանական տեսակետից հատուկ է հոլովի քերականական կարգը: Հայտնի է, որ այդ կատեգորիան հատուկ է նաև գոյականներից: Եթե գոյական խոսքիմաստային կարգի մեջ մտնող բոլոր բառերին բնորոշ են որոշակի քերականական հատկանիշներ (հոլով, թիվ, առում), ապա դերանունների քերականական հատկանիշները խիստ անմիօրինակ են: Դա երևում է հատկապես՝ դերանունների հոլովման համակարգը քննելիս: Նախ հայերենի ոչ բոլոր դերանուններն են հոլովվում:

Հոլովվող դերանուններն են՝ *ինքս, ինքդ, այս, այդ, այն, այսպես, այդպես, այնպես, նույնպես, համայն, ամենայն, որևէ, որևիցե, երբևէ, երբևիցե, ոմն, ինչ-ինչ, ինչ-որ, որոշ, մի շարք, յուրաքանչյուր ոք, ամեն ոք, ուր*: Հայերենի հոլովվող դերանուններն էլ հոլովական հատկանիշների տեսակետից բաժանվում են երկու մասի: Նրանց մի մասը հոլովվում է գոյականի պես և մտնում է անվանական հոլովման մեջ, իսկ մյուս մասը հոլովում է դերանվանական հոլովումով:

Դերանվանական հոլովմանն են պատկանում անձնական (*ես, դու, նա, մենք, դուք, նրանք*), ցուցական (*սա, դա, նա*), փոխադարձ(*իրար*), հարցական – հարաբերական (*ով*) դերանունները:

Անվանական հոլովումով հոլովվում է դերանունների մեծ մասը: Սրանց մի զգալի մասը հոլովվում է *ի* հոլովումով, մի քանիսը *ց* հոլովումով, մեկը՝ *ու* հոլովումով:

Ինչպես հայտնի է, անվանական հոլովման ժամանակ էական դեր է հատկացվում հոլովիչներին, որոնք լինում են արտաքին(*ի, ու, ան, ոք, վա, ց*) և ներքին(*ա, ո*) թեքման:

Սինչև դերանունների հոլովման համակարգի դասավանդման անցնելը՝ հարկավոր է դիմել գոյականների հոլովման համակարգի քննարկմանը, որի կրկնությունը սովորողներին հնարավորություն կտա ոչ միայն վերհիշել

անվանական հոլովման նրբությունները, այլև դերանվանական հոլովումն անցնելիս հնարավոր կլինի այն համեմատել անվանական հոլովման հետ: Այս նպատակով ուսուցիչը գրատախտակի մի կողմում գրել է տալիս գոյականների հոլովված ձևերը:

Մյուս մասում ուսուցիչը գրում է *ես* անձնական դերանվան հոլովածները: Ապա առաջարկում է նայել գոյականների և անձնական *ես* դերանվան սեռական հոլովների կազմությանը և որոշել տարբերությունը: Ուսուցչի օգնությամբ պարզվում է, որ գոյականի սեռականը կազմվում է հոլովակազմիչների միջոցով, իսկ անձնական դերանունը սեռական հոլովում լրիվ փոխվում է, նոր հիմք է ստանում: Այնուհետև աշակերտների ուժերով ձևակերպվում է սրանից բխող եզրակացությունը՝ անձնական դերանվան հոլովման ժամանակ հանդես է գալիս արմատապես փոփոխված նոր հիմք, հոլովման այս տեսակը դերանվանական հոլովում է: Հոլովման նույն սկզբունքով գրատախտակին հոլովվում են *դու, մենք, դուք* անձնական դերանունները:

Առաջին և երկրորդ դեմքի անձնական դերանունների սեռականը (*իմ, քո, մեր, ձեր*) նույնպես չի կազմվում ուղղականից (*ես, դու, մենք, դուք*): Երեխաները համոզվում են, որ ուղղականի ձևը այլևս ոչ մի հոլովում հանդես չի գալիս: Այնուհետև ուսուցիչը ցույց է տալիս այս դերանունների տրական հոլովի կազմության եղանակը, ասելով, որ այս դերանունների տրական հոլովածը (*ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ*) նույնպես նոր ձև է, այն չի կազմվում նախորդ հոլովներից որևէ վերջավորության միջոցով: Քանի որ այս ձևերից յուրաքանչյուր մյուսից տարբեր է իր հիմքով, հասկանալի է, որ այստեղ հիմքի և վերջավորության մասին խոսք լինել չի կարող: Գրված անձնական դերանունների կողքին ուսուցիչը գրում է III դեմքի անձնական *նա* և *ինքը* դերանունների հոլովական ձևերը:

Ցույց տալով տրական և սեռական հոլովների հիմքի նմանությունը՝ ուսուցիչն ասում է, որ ի տարբերություն առաջին և երկրորդ դեմքերի, երրորդ դեմքի *նա* և *ինքը* դերանունների տրականը կազմվում է մի դեպքում սեռականից (*նրա*)-ն-ի հավելումով, իսկ մյուս դեպքում *ինքը* դերանվան տրականը (*իրեն*) կազմվում է սեռականի վրա գրաբարածն *-եան* հոլովակերտի միջոցով, որը վերածվել է *են*-ի (*իրեն*):

Այժմ ուսուցչի խնդիրն է սովորողներին ծանոթացնել անձնական դերանունների հայցական հոլովի հետ: Այստեղ ուսուցիչը նորից դիմում է գոյականների հոլովման համակարգի քննությանը և հիշեցնում, որ անվանական հոլովման ժամանակ գոյականը որոշյալ առումով գործածվելիս կարող է

ման լինել ուղղականին (իրի առում), կամ տրականին(անձի առում):Յուշող այդ տեղեկությունը տալուց հետո՝ հարցով դիմում է դասարանին՝ «Ինչու՞ է անձնական դերանունների հոլովման ժամանակ հայցական հոլովը միշտ նմանվում տրականին, իսկ անվանական հոլովման ժամանակ՝ ոչ բոլոր դեպքերում է այդպես»:

Ուսուցչի օգնությամբ ձևակերպվում է սրանից բխող եզրակացությունը՝ անձնական դերանունների հայցականը միշտ նմանվում է տրականին, քանի որ սրանք իմաստային տեսակետից միայն անձ են մատնացույց անում: Գրատախտակին գրում է երեխաների կազմած մի նախադասություն, որտեղ անձնական դերանունը կիրառվել է հայցական հոլովով: Օրինակ՝ Գիշերային այդ թանձր խավարում ես հազիվ նկատեցի *քեզ*:

Այժմ, ուսուցչին մնում է բացատրել անձնական դերանունների բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովածների կազմությունը: Գրատախտակին գրում է *ես* անձնական դերանվան տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովական ձևերը:

Ուսուցիչը երեխաների ուշադրությունը դարձնում է այդ դերանվան նշված հոլովածների կազմությանը, ասելով, որ սրանց բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կազմվում են տրականից *-ից, -ով, -ում* անվանական հոլովման վերջավորություններով և ունեն գուգահեռ հիմքեր:

Վերջում աշակերտների ուժերով կազմվում ու գրատախտակին գրվում է անձնական դերանունների հոլովման գծապատկերը:

Եթե ամփոփենք անձնական դերանվան հոլովման յուրահատկությունների դասավանդումը, կարող ենք ասել, որ *ես, ինքս, դու, ինքդ, նա, ինքը, մենք, ինքներս* դերանուններն ունեն դերանվանական հոլովում, իսկ *նրանք, իրենք* դերանունները՝ անվանական:

Դերանվան հոլովման առանձնահատկությունների յուրացումն ունի ոչ միայն քերականական, այլև ոճական արժեք. ճանաչելով այդ յուրահատկությունները՝ աշակերտները կարող են դրանք խոսքի մեջ ճիշտ կիրառել և գերծմնալ սխալներից:

Դերանվանական հոլովման ուսուցումը հանրակրթական դպրոցի միջին օղակում կարևորվում է նրանով, որ միջին տարիքի դպրոցականի մոտ հենց այս շրջանում է, որ սկսում են ձևավորվել գրագետ, ինքնուրույն խոսք կառուցելու ընդունակությունները:

Շատ հաճախ աշակերտները լավ չեն յուրացնում դերանունների դերանվանական հոլովմամբ թեքված հոլովական ձևերը: Իսկ երբեմն էլ դրանք շփոթում են մեկը մյուսի հետ: Օրինակ գրավոր աշխատանքների մեջ հաճախ ենք հանդիպում *նա և իր, նրանց և իրենց* անձնական դերանունների թեքված ձևերի շփոթությանը: Հաճախ *իրեն* ձևի փոխարեն գրում են *իրան* սխալ ձևը, իսկ *իր* ձևի փոխարեն օգտագործում են *իրեն* ձևը: Օրինակ, գրում են *իրեն տունը, իրեն մոտ*, փոխանակ՝ *իր տունը, իր մոտ* և այլն:

Այս կարգի սխալներն ուղղելու նպատակով հարկավոր է ընտրողական թելադրություններ տալ:

Գրավոր խոսքում քիչ չեն դերանվանական հոլովման ենթարկված դերանունների սեռական-տրականի շփոթության դեպքերը: Այդ հոլովածները կապերի հետ գործածելիս պարագայական նշանակություն ունեցողները փոխանակ դրվեն տրական հոլովածի հետ, դրվում են սեռականների հետ: Օրինակ, *ինձ մոտ, քեզ հետ, քեզ համար* դերանուն + կապ կաղապարներն օգտագործելու փոխարեն հանդիպում ենք *իմ մոտ, քո մոտ իմ համար* սխալ գործածված հոլովական ձևերի:

Ուստի, նմանատիպ սխալներից խուսափելու և երեխաների գրագետ խոսքը զարգացնելու նպատակով՝ դերանուն թեմայի ուսուցման մեջ դերանվանական հոլովման դասավանդումը առաջնային և կարևոր խնդիր պետք է համարել: Հիշյալ ձևերի շուրջը հաճախ հարկավոր է հանձնարարել ստուգողական թելադրություններ և շարադրություններ: Պետք է հանդգնել, որ այս նյութը լիովին յուրացված է աշակերտների կողմից, եթե կան թերություններ, ընթացքում անընդհատ անդրադառնալ դրանց կրկնությանն ու քննարկմանը, մինչև ուսուցիչը կհամոզվի, որ աշակերտները յուրացրել են դերանվանական հոլովման բոլոր նրբությունները:

Օգտագործված գրականություն

1. Մ.Աբեղյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1931թ.
2. Մ.Աբեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906թ.
3. А.М.Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, 1938г.
4. Ս.Աբրահամյան, Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, 1956թ.
5. Ա.Այտընյան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ հայերեն լեզուի վիեճակ, 1866թ.
6. Գ.Ավետիսյան, Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1829թ.
7. Ա.Ղարիբյան, Հայոց լեզվի քերականության դասագիրք, V և VI դասարանների համար, Երևան, 1935թ.

**ՈՒՍՈՒՑՈՂԱԿԱՆ ՏԵՍԵՐ ՈՐՊԵՍ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԴԵԿԱՎԱՐՄԱՆ ԵՎ ԼԵԶԱԿԱՆ
ՆՅՈՒԹԻ ՅՈՒՐԱՑՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏ ՄԻՋՈՑ**

Յուրաքանչյուր լեզու սովորեցնելու ժամանակ անհրաժեշտ է սովորեցնել նաև տվյալ լեզվի քերականական կառուցվածքը, որը հնարավորություն է տալիս սովորողին ճիշտ խոսել: Տարրական դասարաններում քերականության ուսուցումը տարվում է կառուցվածքային խաղերի միջոցով, որոնք շատ ավելի արդյունավետ են, քան տեսական բացատրությունները: Սակայն բարձր դասարաններում, երբ աշակերտն արդեն ձեռք է բերել լեզվի իմացության որոշակի մակարդակ, նա հակված է ավելի ինքնուրույն աշխատել, ինչպես նաև տեսականորեն ընկալել տվյալ քերականական երևույթի առանձնահատկությունները, ինքնուրույն եզրահանգումներ կատարել: Նրան արդեն ուսուցչի առաջադրած պատրաստի կառուցվածքները, աղյուսակները չեն բավարարում: Սովորողը ձգտում է հասկանալ, թե ինչու՞ և ե՞րբ պետք է օգտագործի այս կամ այն ժամանակածևը: Սա նշանակում է, որ սովորողներին քերականության ուսուցումը պետք է մատուցել արդեն տեսական հիմնավորումներով, ստեղծել կոնկրետ խոսքային իրադրություններ տվյալ քերականական երևույթի առանձնահատկություններն ու նրբերանգները բացահայտելու համար:

Ժամանակակից ուսումնական գործընթացում յուրաքանչյուր քերականական նյութի ներմուծումը կատարվում է կառուցվածքների կամ բացատրությունների օգնությամբ, իսկ յուրացումը և ամրապնդումը վարժությունների համակարգի օգնությամբ: Բնականաբար այս մեթոդով ուսուցման հետևողականությունն ապահովելու համար ուսուցիչը պարտավոր է հաջորդ դասին մեկ առ մեկ ստուգելու վարժությունների կատարումը, վերլուծելու սխալները, որը բավականին երկար ժամանակ է խլում և նյութը լավ յուրացրած սովորողների համար դասը դարձնում է ծանծրալի և անհետաքրքիր: Այս ամենից զատ՝ աշակերտն այդպես էլ չի հայտնվում այն կոնկրետ խոսքային իրադրության

մեջ, որում օգտագործվում է տվյալ քերականական նյութը և այն փաստորեն նրա համար մնում է որպես տեսական գիտելիք:

Որոշ լեզվաբանների (Յա. Կոկեր, Ե. Ա. Մասլիկո, Պ. Կ. Բաքինսկայա, Ս. Ն. Բուդկո, Ս. Ի. Պետրովա) և ուսուցիչների առաջարկած քերականական նյութի ներմուծման նոր եղանակը զգալիորեն տարբերվում է ավանդականից: Նրանք առաջարկում են նոր ներմուծվող ժամանակածևը ներկայացնել տեքստի շրջանակներում առանց բացատրությունների: Այնուհետև սովորողներին ներքաշելով խոսքային գործընթացի մեջ, զրույցի ընթացքում պետք է նրանց աստիճանաբար սովորեցնել օգտագործելու տվյալ քերականական երևույթը: Որից հետո սովորողների ուշադրությունը հրավիրվում է այն նախադասությունների կամ հատվածների վրա, որոնցում օգտագործվել է ուսուցանվող ժամանակածևը: Գրատախտակի վրա գրվում են տվյալ քերականական կառուցվածքին հանդիպալի կառուցվածքները, որպեսզի աշակերտն ավելի կոնկրետ պատկերացնի դրանց տարբերությունները և հասկանա, թե ինչպե՞ս է օգտագործվում տվյալ ժամանակածևը: Օրինակ Past Indefinite ժամանակածևը բացատրելիս ուսուցիչը կարող է գրատախտակի մի կողմում գրել Present Indefinite ժամանակածևով մի փոքրիկ հատված, իսկ մյուս կողմում՝ այդ նույն հատվածը Past Indefinite-ով: Այնուհետև նա կարող է սովորողներին հանձնարարել կարդալ տրված հատվածները և ուշադրություն դարձնել այդ հատվածներում օգտագործված բայածևերին: Սովորողներն իրենք են նկատում այդ բայածևերի միջև եղած տարբերությունները և փորձում բացատրել դրանց տարբեր գործածությունների իմաստը, բովանդակությունը:

Որից հետո ուսուցիչը հենվելով սովորողների եզրակացությունների վրա բացահայտում է Past Indefinite-ի կազմությունը, գործածությունը:

Սակայն այս մեթոդի կիրառման հետագա ընթացքը շատ էլ չի տարբերվում ավանդական ուսուցման եղանակից, որովհետև աշակերտներին դարձյալ հանձնարարվում են վարժություններ, որոնք պարզապես պետք է ստուգվեն դասարանում, դարձյալ աշակերտներին հեռու պահելով խոսքային այն իրադրության մեջ հայտնվելուց, որում կարդարացվոր սովորած քերականական նյութի գործածությունը:

Ընդունելով այն փաստը, որ քերականական նյութի յուրացման համար խիստ անհրաժեշտ է վարժությունների որոշակի համակարգի կատարումը,

մենք առաջարկում ենք տանը վարժություններ կատարելու հանձնարարականից զատ աշակերտի ձեռք բերած գիտելիքների ստուգումը դասարանում կատարել ուսուցողական քերականական տեստերի օգնությամբ: Այն նախ և առաջ շատ ավելի քիչ ժամանակ է պահանջում, քան վարժությունների մեկ առ մեկ ստուգումը և նույնիսկ հանձնարարությունը չկատարած աշակերտին հնարավորություն է ընձեռնում ինքնուրույնաբար հասկանալ ուսուցանված քերականական նյութի գործածությունը: Որպեսզի աշակերտը կարողանա ինքնուրույնաբար ուղղել իր թույլ տված սխալը ուսուցողական տեստում ապահովվում է հետադարձ կապի՝ feedback-ի առկայությունը: Այսինքն տեստի կատարման ժամանակ եթե աշակերտը սխալ է թույլ տալիս, հաջորդ նախադասությունների մեջ տեսնելով ճիշտ կառուցվածքը, ինքն է ուղղում նախորդ նախադասության մեջ թույլ տված իր իսկ սխալը: Իսկ դա ուսուցողական տեսանկյունից շատ ավելի արդյունավետ է, քան ուսուցչի միջամտությունը և կատարած ուղղումները:

Ուսուցողական տեստի գործածությունը ուսուցման գործընթացում առաջին հերթին երկու նպատակ ունի.

1. տեղեկության ապահովում, որն անհրաժեշտ է ուսուցման ծրագրերի և ուսուցման արդյունավետության ուղիների մշակման համար.

2. ուսուցման գործընթացի կատարելագործում, որոշումների ընդունում, որը կատարում է հետադարձ կապի օգնության շնորհիվ (Բաշման Ֆ. Լ., Ադրիան Ս. Ժ., 1994):

Նախ և առաջ մենք պետք է ընդունենք, որ ուսուցման արդյունավետության համար անհրաժեշտ է անընդհատ տեղեկություն ստանալ, թե ի՞նչ արդյունք է տալիս այս կամ այն մեթոդը, ինչպե՞ս են սովորողները յուրացրել տրված քերականական երևույթները, ի՞նչը լավ չեն յուրացրել: Նման տեղեկություն կարելի է անընդհատ ստանալ ճիշտ կառուցված տեստերի օգնությամբ: Մեր տրամադրության տակ ունենալով այս տեղեկությունը՝ մենք կարող ենք համապատասխանաբար փոփոխել ուսուցման մեթոդները, ոչ արդյունավետը փոխարինել նորով, վերացնել թերությունները: Ուսուցման գործընթացը և դասավանդումը, և սովորելը անընդհատ զարգացող և փոփոխվող մի գործընթաց է, որի կատարելագործման համար անհրաժեշտ է որոշումներ ընդունել հիմնվելով հետադարձ կապի (feed-back-ի) վրա: Ուսուցողական տեստի տված

տեղեկության շնորհիվ ուսուցիչը կարող է փոփոխություններ մտցնել ծրագրի մեջ և բարձրացնել ուսուցման գործընթացի արդյունավետությունը:

Եթե տեստի անցկացումից հետո ուսուցիչը տեսնի, որ սովորողները չեն կարողացել գտնել իրենց սխալները և ուղղել դրանք, կարող է վերլուծել այդ սխալները և բացատրել, թե ինչպե՞ս կարելի է վերացնել դրանք, ինչի՞ վրա պետք է սովորողները կենտրոնացնեն իրենց ուշադրությունը: Այս բացատրությունները ևս երկար ժամանակ չեն խլում, սակայն ապահովում են անհատական աշխատանքը՝ յուրաքանչյուր սովորողի հետ (ուսուցիչը խմբավորելով սխալները, բացատրում է դրանք՝ ինչու՞ է այս ձևը սխալ, իսկ մյուսը՝ ճիշտ, ի՞նչ վարժություններ պետք է կատարեն այն սովորողները, որոնք սխալներ են թույլ տվել): Այսինքն՝ յուրաքանչյուր սովորող կստանա իրեն հետաքրքրող հարցերի պատասխանը և համապատասխան հանձնարարություն էլնելով թույլ տված սխալներից:

Ուսուցողական տեստից ստացած տեղեկություններն օգնում են նաև սովորողին ավելի նպատակաուղղված դարձնել իր աշխատանքը, վերափոխել այն ավելի լավ արդյունքների հասնելու նպատակով: Այստեղ է, որ ուսուցիչը նրանց կարող է ուղղություն տալ, թե ո՞ր վարժությունների օգնությամբ նրանք կարող են հաղթահարել իրենց սխալները: Սովորողները գիտեն, թե ի՞նչ պետք է արվի և ինչու՞ (ինչու՞ պետք է շարունակել վարժություններ կատարել տանը, ո՞ր տիպի վարժություններն են իրենց անհրաժեշտ): Ոչ թե ուսուցիչն է պարտադրում սովորողներին աշխատել տանը, այլ սովորողներն իրենք են զգում այդ աշխատանքի կարիքը, իսկ ուսուցիչը միայն ուղղություն է տալիս այդ աշխատանքին: Այս շահագրգռվածությունը ևս բարձրացնում է դասի արդյունավետությունը, սովորողի հետաքրքրությունը թե՛ դասի, թե՛ տնային աշխատանքների նկատմամբ. չէ՞ որ սովորողը կարողանում է իր առջև ծառայած դժվարություններն ինքնուրույն հաղթահարել (իհարկե ուսուցչի հմուտ ղեկավարությամբ):

Սրանք են այն հիմնական պատճառները, որոնք մեզ թելադրում են օտար լեզվի քերականության հատկապես ժամանակաձևերի ուսուցման գործընթացում ուսուցողական հարմարեցված տեստերի գործածության անհրաժեշտությունը:

AUDIOLINGUAL and ORAL APPROACH METHODS

This article reviewing the history of language teaching methods at the beginning of the 20th century, provides a background for discussion of contemporary methods and suggests the issues we will refer to in analyzing these methods. From this historical perspective we see that the concerns that have prompted modern method innovations were similar to those that have always been at the centre of discussion on how to teach foreign languages.

Toward the end of 19th century many reformers turned their attention to naturalistic principles of language learning, and for this reason they are referred to as advocates of a "natural" method. Scientists who believed in the Natural Method said that a foreign language could be taught without translation or the use of the learner's native tongue if meaning was conveyed directly through demonstration and action. For example the German scholar F. Franke wrote on the psychological principles of direct association between forms and meanings in the target language and provided a theoretical justification for a monolingual approach to teaching, using mime, demonstration and pictures. These natural language learning principles provided the foundation for what came to be known as the Direct Method which became widely known in the U.S. The Direct Method was quite successful in private language schools, where paying clients had high motivation and the use of native-speaking teachers was the norm.

Although the Direct Method enjoyed popularity in Europe, not everyone had embraced it enthusiastically. They recognized its limitations. It offered innovations at the level of teaching procedures, but lacked a thorough methodological basis. Its main focus was on the exclusive use of the target language in the classroom, but it failed to address many issues that are more

basic. In the 1920s and 1930s applied linguists systematized the principles proposed earlier by the Reform Movement and so laid the foundation for what developed into the British approach to teaching English as a foreign language.

Subsequent developments led to Audiolingualism in the United States and the Oral Approach or Situational language Teaching in Britain.

The audiolingual method had an interesting background. In 1929 a reading-based approach to foreign language teaching was recommended for use in American schools and colleges. This emphasized teaching the comprehension of texts. Teachers taught from books containing short reading passages in the foreign language, preceded by lists of vocabulary. Rapid silent reading was the goal, but in practice teachers often discussed the content of the passage in English. Those involved in the teaching of English as a second language in the United States between the two world wars used either a modified Direct Method approach, a reading-based approach or a reading-oral approach. During the same period British applied linguists developed approximately a similar method where there was little attempt to treat language content systematically. Sentence patterns and grammar were introduced at the whim of the textbook writer. There was no standardization of the vocabulary or grammar. Neither was there a consensus on what grammar, sentence pattern and vocabulary were most important for beginning, intermediate, or advanced learners.

But the entry of the United States into World War II had a significant effect on language teaching in America. To supply the U.S. government with personnel who were fluent in German, French, Italian, Chinese, Japanese and other languages, and who could work as interpreters, code-room assistants, and translators, it was necessary to set up a special language-training program. The government commissioned American universities to develop foreign language programs for military personnel. Thus the Army Specialized Training Program (ASTP) was established in 1942. Thirty-five American universities were involved in the program by the beginning of

1943. These field studies of languages involved the school of structural, or descriptive linguistics. Language teaching based on this school of thought operated on the following premises:

1. Language is primarily an oral phenomenon. Written language is a secondary representation of speech.

2. Linguistics involves the study of the recurring patterns of the language.

3. The major focus of study is phonology and morphology.

4. Language is acquired through the overlearning of its patterns.

5. All native languages are learned orally before reading ever occurs. Therefore, second languages should be learned in the "native order"; listening, speaking, reading, and writing.

6. In learning languages, a student should begin with the patterns of the language rather than with deductive learning of grammatical rules.

This theory was translated into practice in the 1940 s in the Army Specialized Training Program intensive language courses, first taught at the Defense Language Institute. Later this same essential methodology was to dominate academic programs in the country in the 1950s and 1960s.

The Audio-lingual Method, also known as the Aural-Oral, Functional Skills, New Key, or American Method of language teaching was considered a "scientific" approach to language teaching. The University of Michigan was the first to develop the first English Language Institute in the United States it specialized in the training of teachers of English as a foreign language and in teaching English as a second language. But Michigan was not the only university in U. S. involved in developing courses and materials for teaching English as a second language.

The most important tenet of structural linguistics was that the primary medium of language is oral: Speech is language. Since many languages do not have a written form and we learn to speak before we learn to read or write, that language is "primarily what is spoken and only secondary what is

written" (Brooks 1964). Thus it was assumed that speech had a priority in language teaching.

Audiolingualism holds that language learning is like other form of learning. Since language is a formal, rule - governed system, it can be formally organized to maximize teaching and learning efficiency. Audio-lingualism thus stressed the mechanistic aspects of language learning and language use.

In many ways the methodology used by U. S. linguistics and language teaching experts at this period sounded similar to the British Oral Approach, although the two traditions developed independently. The British Oral Approach or Situational Language Teaching Method was developed by British applied linguists from the 1930 s to the 1960s. But few language teachers in the 1980 s were familiar with these terms. Even though neither term is commonly used today, the impact of the Oral Approach has been long lasting, and it has shaped the design of many widely used EFL /ESL textbooks, and courses, including many still being used today. One of the most successful ESL courses of recent times, "Streamline English" (Hartley and Viney 1979), reflects the classic principles of Situational Language Teaching, as do many other widely used series. It is important therefore to understand the principles and practices of the Oral Approach and Situational Language Teaching.

British applied linguists in the 1920 s and 1930s began to work out this method. A number of outstanding applied linguists developed the basis for a principled approach to methodology in language teaching. Two of the leaders in this movement were Harold Palmer and A. S. Hornby, two of the most prominent figures in British twentieth-century language teaching. What they attempted was to develop a more scientific foundation for an oral approach to teaching English as a second language. One of the first aspects of method design to receive attention was the role of vocabulary. In the 1920 s and 1930s several large-scale investigations of foreign language vocabulary were undertaken. One of them was Michael West who had examined the role

of English in India in the 1930s. Vocabulary was seen as an essential component of reading proficiency. This was later revised by West and published in 1953 as "*A General Services List of English Words*", which became a standard reference in developing teaching materials.

Parallel to the interests in developing rational principles for vocabulary selection was a focus on the grammatical content of a language course. Hornby, Palmer and other British applied linguists had established the problems of grammar for the foreign learner. Their work was directed toward developing classroom procedures suited to teaching basic grammatical patterns through an oral approach. They analyzed English and classified its major grammatical structures into sentence "patterns" "substitution tables" which could be used to help internalize the rules of English sentence structure. A classification of English sentence patterns was incorporated into the first dictionary for students of English as a foreign language, developed by Hornby, Gatenby and Wakefield and published in 1953 as "*The Advanced Learner's Dictionary of Current English*". Several books on English grammar were published as Hornby's "*Guide to Patterns and Usage in English*" 1954, which became a standard reference source of basic English sentence patterns for textbook writers. With the development of systematic approaches to the lexical and grammatical contents of a language course and using these resources as part of a comprehensive methodological framework for the teaching of English as a foreign language, the foundations for the British approach in TESL-the Oral Approach - were firmly established.

The Oral Approach was the accepted British approach to English language teaching by the 1950s. It is described in the standard methodology textbooks of the period. The main characteristics of the approach were as follows:

1. Language teaching begins with the spoken language. Material is taught orally before it is presented in written form.
2. The target language is the language of the classroom.

3. New language points are introduced and practiced situationally.
4. Vocabulary selection procedures are followed to ensure that an essential general service vocabulary is covered.
5. Items of grammar are graded following the principle that simple forms should be taught before complex ones.
6. Reading and writing are introduced once a sufficient lexical and grammatical basis is established.

This method was also called Situational and Oral Language Teaching. How can Situational Language Teaching be characterized at the level of approach, design and procedure? It can be characterized as a type of British "structuralism". Speech was regarded as the basis of language, and structure was viewed as being at the heart of speaking ability. In the initial stage of learning, the learner is regarded simply to listen and repeat what the teacher says and to respond to questions and commands. The learner has no control over the content of learning. The teacher's function is threefold. In the presentation stage of the lesson, the teacher serves as a model setting up situations in which the need for the target structure is created and then modeling the new structure for students to repeat. Then the teacher becomes more like the skillful conductor of an orchestra. But this is not enough. Situational Language Teaching is dependent upon both a textbook and visual aids. The textbook contains tightly organized lessons planned around different grammatical structures. Visual aides may be produced by the teacher: they consist of wall charts, flashcards, pictures, stick figures and so on. The visual element together with a carefully graded grammatical syllabus is a crucial aspect of Situational Languages Teaching, hence the importance of the textbook, which should be used as a guide to the learning process.

Procedures associated with Situational Language Teaching in the 50s and 60s are an extension and further development of well-established techniques advocated by proponents of the earlier Oral Approach in the British school of language teaching. They continue to be part of the standard set of procedures advocated in many current British methodology texts.

Textbooks written according to the principles of Situational Language Teaching continue to be widely used in many parts of the world. In the mid-sixties, however, the view of language, language learning, and language teaching underlying Situational Language Teaching was called into question. We want to discuss this reaction and how it led to Communicative Language Teaching later. But because the principles of Situational Language Teaching, with its strong emphasis on oral practice, grammar and sentence patterns conform to the intuition of many practically oriented classroom teachers, it continues to be widely used in the 1980s.

References

Alice C.Omaggio "Teaching Language In Context" University of Illinois at Urbana-Champaign, 1986.

H.C.Dulay, M.K.Burt "Natural Sequences in Child Second Language Acquisition", State University of New York at Albany.

Jack C.Richards, Theodore S.Rodgers "Approaches and Methods in Language Teaching" Cambridge University Press 1986.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ն. Խաչատրյան - «Անտիկ քննադատություն» կամ «գրականության պատմություն» (ռուսերեն)	3
Մ. Սանթրյան - Գրականագիտական տերմինների խնդիրը	13
Վ. Գրիգորյան - Ողբերգության ժանրի յուրահատկությունները Լ.Շանթի պատմական դրամաներում	18
Ե. Էթարյան - Մաներիզմը ինչպես գեղարվեստական ուղղություն 16-րդ արևմտաեվրոպական արվեստում (ռուսերեն)	27
Ա. Գլջյան - Պարոնյանի երգիծաբանության փիլիսոփայական- գեղագիտական հիմունքները	35
Գ. Մալումյան (Պապյան) - «Որպես խաչված գեղեցկություն...»	40

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յու. Գաբրիելյան - Հնդեվրոպական արմատի կազմության սահմանա- փակման խնդիրը	48
Ա. Հանեյան - Հայ բարբառների ծայնեղ շնչեղ բաղաձայնների գործառական բնութագիրը	55
Գ. Դոխտյան - Բարդ ածականները Հ.Հայնեի «Երգերի գիրք» ժողովածուում որպես սուբյեկտիվ գնահատման արտահայտամիջոց	62
Ա. Ավագյան - Բաղաձայնների հնչյունափոխությունը հայոց տեղանուններում	71
Հ. Ճանճապանյան, Գ. Վարդանյան - Ժամանակակից գերմաներենի բառապաշարի դասակարգման նախերգը որպես հոետորական խոսքի պարտադիր բաղադրիչ մաս	85
Ա. Խոյեցյան - Եղանակավորող նախերգը որպես հոետորական խոսքի պարտադիր բաղադրիչ մաս (ռուսերեն)	95
Ռ. Մարգարյան - Լեզվի պատկերավորման միջոցները Ս.Խանգաղյանի պատմավեպերում	101
Ս. Առաքելյան - Գերմաներենի բաղաձայնական համակարգի ծևավորման տիպաբանական նախադրյալները	109
Ա. Կարապետյան - Կրկնահնչյունությունն արդի հայերենում	116

Ա. Խաչիկյան - Շեշտաբանական վերադրում (ռուսերեն)	121
Գ. Եղիազարյան - Մարմնի մասերի անվանումներով հայերեն և անգլերեն դարձվածների քննությունը երկրալեզվագիտության համատեքստում	126
Մ. Առուստամյան - Բաղաձայնների ինտերֆերենցիան հայերի ռուսերեն խոսքի մեջ (ռուսերեն)	134

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Հայրունի - Հայաստանում գործող առաքելություն, որը մերժում էր քարոզչությունը	141
Ս. Քառյան - Հայկական հարցը առաջին հանրապետության տարիներին	150
Ա. Ֆիշենկոյան - Սիրիահայ կրթական հաստատությունները 1920-1980 թթ.	155
Ֆ. Մովսիսյան - «Համբավաբեր Ռուսիո» լրագիրը Իտալիայի միավորման մասին	166

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ոսկանյան - Փաստարկման տրամաբանական կառուցվածքը հասարակական գիտություններում	175
Ա. Սարգսյան - Ազգային կյանքի կազմակերպման քաղաքական իդեալը Նահապետ Ռուսինյանի փիլիսոփայական հայեցակարգում	189

ԱՐԿԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Առաքելյան - Հերոս - դիմակը	195
-------------------------------------	-----

ՄԱՆԿԱԿԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Եղոյան - Անձնական դերանունների հոլովման դասավանդումը	198
Ա. Դալլաբյան - Ռեսուրսային տեսողության որպես ուսումնական գործընթացի ղեկավարման և լեզվական նյութի յուրացման արդյունավետ միջոց	202
Ա. Վարդանյան, Գ. Թովմասյան - Աուդիոլինգուալ և բանավոր մոտեցման մեթոդները (անգլերեն)	206

Շապիկի ձևավորումը ԿԱՐՂԱՆ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆԻ
 Համակարգչային ձևավորումը ԿԱՐԻՆԵ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ

ԿԱՆԹԵՂ 1

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

«ԱՍՈՂԻԿ» հրատարակչություն

Ստորագրված է տպագրության 26.02.2003 թ.
 Ֆորմատ 60x84 1/16
 Թուղթ՝ օֆսեթ
 Պատվեր՝ № 16
 Տպաքանակ՝ 100: